

KÖZÖSSÉG · HAGYOMÁNY · SZABADSÁG
KOMMENTÁR

TARTALOM 2006|4

VITA

- Szalai Ákos: Keresztény-kapitalista gondolatok 3

MŰHELY

- Lánczi András: Európai civilizáció és konzervativizmus 17
Molnár Attila Károly: Tocqueville esete a demokráciával 24

MAGYAR ALAKOK

- Fejérdy András: Mindszenty József szellemi portréja 43
Hatos Pál: A Mindszenty-örökség értelmezései 1989 után 55

TOTÁLIS MŰLT

- Papp István: A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben 70

HONI FIGYELŐ

- Horváth Tamás-Ríz Ádám: Határon túli magyarok támogatása – belső kényszerek és külső kihívások 81

MESSZELÁTÓ

- Hamberger Judit: A szlovákiai választások győztesei 96

ESSZÉ

- Ablonczy Balázs: Párizs-képek 104

RE:CENSOR

- Balás Gábor: A Policy Review 109

SZEMLE

- Demmel József: Az empátia tudománya
(Kiss Gy. Csaba könyvéről) 116
- Ötvös István: Ifjúsági harc (Joël Kotek könyvéről) 119
- A Hegy szeme (a pannonhalmi Ocula Regulatorum
című kiállításról) 122

POSTÁNKBÓL

- Czigány Lóránt: Csé könyvei 124

Számunk illusztrációi a Pannonhalmi Bencés Főapátság gyűjteményéből származnak. Köszönjük dr. Várszegi Asztrik főapát és Rábai László főapáti titkár urak segítségét.

KOMMENTÁR

kéthavonta megjelenő közéleti és kulturális folyóirat

Szerkeszti a szerkesztőbizottság:

Ablonczy Balázs (főszerkesztő), Czibere Károly, Hatos Pál, Ötvös István, L. Simon László

Főmunkatárs: Pesti Sándor és Benkő Levente Csongor

Olvasószerkesztő: Csillag István

Kiadja a Kommentár Alapítvány (1085 Budapest, Baross utca 28.)

Telefon/fax: (06-1) 411-1348

www.kommentar.info.hu, e-mail: titkarsag@kommentar.info.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömötör Csaba

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Lapterv: Artinpress

Tördelés: Syrena Bt.

Nyomdai előállítás: Kapitális Nyomda, 4002 Debrecen, Balmazújvárosi út 14.

A lap megvásárolható a Lapker Rt. elárusítóhelyein.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága VIII. kerület Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető postán, kézbesítőnél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: (06-1) 303-3440

ISSN 1787-6974

Szalai Ákos

KERESZTÉNY-KAPITALISTA GONDOLATOK

„A szeretetre – a karitászra – mindig szükség lesz, még a legigazságosabb társadalomban is. [...] Vigasztalásra és segítség-re szoruló szenvedés mindig lesz. Magányosság mindig lesz. Olyan anyagi szükséghelyzetek is mindig adódnak, melyekben a megélt felebaráti szeretet segítségére van szükség. A totális gondoskodó állam, mely mindent magához von, végezetül olyan bürokratikus intézménnyé válik, mely a lényegesen nem képes nyújtani, amire a szenvedő embernek – minden embernek – szüksége van: a szeretetteljes, személyes odafordulást. Nem mindent szabályozó és uraló államra van szükségünk, hanem olyan államra, mely a szubszidiaritás elvének megfelelően nagylelkűen elismeri és támogatja a különböző társadalmi erőkből született kezdeményezéseket, melyek összekapcsolják a spontaneitást a segítségre szoruló emberekhez való közelséggel.” (DCE, 28)

„Nem is olyan régen még az állam cselekvési mezejét annyira kiszélesítették, hogy az már valamiképpen egy új típusú állam, a »jóléti állam« létrehozásához vezetett. [...] Azzal, hogy az »atyáskodó állam« közvetlenül beavatkozik és megszünteti a társadalom felelősségét, az emberi erők elfecsérlését és az államapparátus mértéken felüli növekedését idézi elő, amelyet már inkább a bürokrácia logikája irányít, semmint az ügyfelek szolgálatának gondja, s a költségek is óriásira duzzadnak.” (CA, 48)

A kereszténység nem követeli meg azt, hogy az ember szocialista, keresztényszocialista legyen.

Magyarországon a magukat jobboldaliként, kereszténydemokratáknak definiáló pártok intéznek éles kirohanást a gazdaság liberalizálása, az állami szabályozás lebontása, a privatizáció ellen. Ennek oka, hogy sokak szerint a kereszténység és a „korlátlan” piacgazdaságot támogató angolszász konzervatív gazdaságpolitika között éles ellentét feszül. A mostani írás célja az, hogy ezt az ellentétet oldja. Bizonyítani kívánja, hogy ugyanolyan jó keresztény lehet valaki akkor is, ha bízik ebben a gazdasági rendszerben, és annak támogatói mellett teszi le a voksát, mint az, aki annak negatív következményeitől tart. (Más kérdés, hogy persze az ellenkező szélsőség sem lenne igaz – nem is azt akarom igazolni, hogy a kereszténység a szocialista tanítás elutasítását és „piaci fundamentalizmus” kritikátlan elfogadását követelné. De nem is tiltja...)

A gondolat bizonyítása érdekében a katolikus egyház társadalmi tanítását, a pápák úgynevezett szociális enciklikáit, illetve a Katolikus Egyház Katekizmusának gazdasági, szociális tanítását vizsgáljuk. Az elemzés során természetesen nem maradhatunk meg azon a szinten, hogy az álláspontunkat igazolni látszó idézeteket gyűjtjük össze. Jelen cikk nem apológia. Megvizsgáljuk, hogy a keresztény társadalmi tanítás alapelveinek teljesülését akadályozza-e, vagy éppen elősegíti a szabad, „korlátlan” piacgazdaság.

Előrebocsáthatjuk: nem akadályozza. Sőt hosszú távon lényegesen többet tehet megvalósulásuk érdekében, mint a piacot, a magántulajdont korlátozó politika.

Az írás egyik alapfeltevése az, hogy ezekben a dokumentumokban elhatárolhatjuk azokat az alapvető értékeket, amelyek az iratok mindegyikét áthatja. Ezeket tekinthetjük a társadalmi tanítás pilléreinek: a tulajdon, a munka, a szegények segítése és a materializmus (jelen esetben: fogyasztásközpontúság) elutasítása. Ezek állandóak maradnak, míg a konkrét politikai-társadalmi vitákban – természetesen – az egyház mindig kicsit más, konkrétabb javaslatokkal lép elő (korporatív rendszer, munkástulajdon stb.).

Az írás utolsó részében elemzés tárgyává kell tennünk még egy témát: mivel a keresztényszocialista érvek előszeretettel idézik az egyes – esetleg több évtizeddel ezelőtti – enciklikák konkrét javaslatait, így kérdés, hogy az állam, a kormányzat szerepéről azokból kiolvasható kép megfelelő-e ma is. Képes-e ma is arra a kormányzat, amire több mint száz vagy éppen húsz évvel ezelőtt még képes volt: képes-e korlátozni a piac erőit?

Mielőtt hozzáfognánk, mindenképpen le kell szögezni az alapelvet: a keresztény társadalmi tanítás soha nem tekintette feladatának, hogy igazoljon egyes gazdaságpolitikai lépéseket. A konkrét gazdaságpolitika kiválasztása a gyakorlati bölcsesség, vagyis a kormányzat feladata. Az egyház ugyan egyértelműen fogalmaz a társadalmi igazságosság tekintetében, de ebből nem vonhatunk le következtetéseket például arról, hogy az egyház szerint fenn kell-e tartani például az újraelosztás szintjét vagy az adórendszer progresszivitását. A kormányzat autonómiáját a gazdaságpolitikánál lényegesen „élesebb” területeken is deklarálja a Katekizmus. Például a halálbüntetés kapcsán úgy fogalmaz, hogy a társadalmi cél egyértelmű: meg kell védeni az ártatlan életet. Annak eldöntése azonban, hogy ehhez szükséges-e, hogy a jogrendszer tartalmazza a halálbüntetést, az a világi hatóságok döntési kompetenciája. (Katekizmus, 2267)

Tulajdon: egyéni haszon és közjó

„Aki valamit termel, a személyes felhasználást leszámítva többnyire azért állítja elő, hogy mások is használhassák, miután megfizették a szabad alkuban közös akarattal kikötött jogos árát. Márpedig az a képesség, hogy az ember időben ismerje fel mások szükségleteit és a kielégítésükre legalkalmasabb termelési tényezőket, egy másik jelentős gazdagodási forrás a modern társadalomban.” (CA, 32)

A keresztény társadalmi tanítás egyik sarokpontja a magántulajdon melletti határozott kiállítás. A Katekizmus például a gazdasági kérdéseket a hetedik parancsolat kapcsán tárgyalja. Ne lopj! A tulajdon tisztelete a másik ember, vagyis a személy tiszteletének elválaszthatatlan része. Ugyanakkor a tulajdonjog nem lehet korlátlan: ahogy a tulaj-

don eredetileg közös volt, úgy a magántulajdon esetén is megmarad a tulajdon társadalmi funkciója.¹

A közgazdaságtan a tulajdon két funkcióját ismeri: a dinamikus és a statikus funkciót. Az első szerint a tulajdon teremti meg az ösztönzést arra, hogy a ránk bízott értékekkel, a tehetségünkkel megfelelően gazdálkodjunk: amennyiben azt a közösség érdekében használjuk, akkor az abból szerzett jövedelem a miénk lehet, a tulajdonunkba kerül. A statikus funkció a tulajdon túlzott használata ellen véd: ha túl sok tulajdonosa lenne egy adott jószágnak, akkor fenyeget az, hogy mindenki csak a hasznot akarja kivenni belőle, míg a beruházások, fenntartás felelősségét mindannyian a többiekre tolnánk.

A tulajdon dinamikus funkciója. A tulajdonszerzés, a nyereségvágy tényleg olyan (csak olyan, döntően olyan) cselekedetek végrehajtásában teszi érdekeltté az embereket, amelyek a közösség érdekében állnak? A klasszikus közgazdaságtan kialakulása idején a skót felvilágosodás arra a felismerésre jutott, hogy a piac olyan intézményi keret, amelyben az egyénileg bűnös (nyereségvágytól hajtott) egyének csak akkor érhetik el vágyaikat, csak akkor tehetnek szert nyereségre, ha a közösség számára hasznos tevékenységet folytatnak, a közösség számára hasznos, fontos szolgáltatásokat nyújtanak.

Nem túlzott optimizmus ez? Biztos, hogy azt jelzi-e az ár, hogy az adott szolgáltatás mennyivel járul hozzá a közjóhoz? Sok közgazdászban komoly fenntartások vannak a közjó fogalmával kapcsolatban, mivel a tartalmát gyakorlatilag lehetetlen pontosan meghatározni. Tegyük most félre egy kicsit ezt a fenntartást, és Arisztotelész vagy Aquinói Szent Tamás nyomán fogadjuk el, hogy napjaink társadalmában is létezik valamiféle közmegegyezés a közjó tartalmáról. Bármiképpen definiáljuk is ezt, biztos, hogy ennek része a „szerződéselv”: ha egy gazdasági tranzakció az összes érintett által elfogadott szerződéseken alapul, akkor ez a tranzakció nem lesz ellentétes a közjával – amennyiben a szerződést egyenrangú felek kötötték (a kölcsönös igazságosság teljesülése mellett, a Katekizmus szavai szerint).

A tulajdon statikus funkciójával kapcsolatban az egyik legfontosabb ellenérv az, hogy ezután a magántulajdonos csak a saját hasznára tekintettel fogja a döntéseit meghozni, a társadalom többi tagjára gyakorolt hatást azonban figyelmen kívül hagyhatja. Ilyen érvekkel találkozhatunk a környezetszennyezés vagy a meg nem újuló erőforrások túlzott használata kapcsán: a tulajdonos a minél nagyobb haszon megszerzése, az egyéni ér-

¹ Marcelo Sanchez Sorondo (a Pápai Tudományos Akadémia elnöke) a tulajdon e kétféle funkcióját Aquinói Szent Tamás alapján úgy határolja el, hogy a közös rendeltetés a használatra, míg a magántulajdon a rendelkezésre vonatkozik. De – úgy tűnik – a rendelkezés joga erősebb. Bár a tulajdon funkciója szerint az összes embert kell hogy szolgálja, de nincs olyan általános szabály, amely megmondaná, hogy a szűkös erőforrásokat hogyan kell a szükségletek között megosztani. A megfelelő módszer megtalálása a tulajdonos joga és feladata. De a tulajdonos – bizonyos egyértelmű szükséghelyzetek leszámítva, mint például amikor az erdőben eltévedt vándor betör más ingatlanába – „akaratának megfelelően bármit megtehet a tulajdonával”. (SORONDO 2003)

dekei miatt az erőforrások felélésében lehet érdekelt. Ez a leegyszerűsített nézet azonban élesen szemben áll a közgazdaságtan tulajdonjoggal kapcsolatos megállapításaival. Ugyanis elsősorban épp a tulajdon lehet alkalmas arra, hogy a túlhasználatot korlátozza: ha tulajdonos így „lerabolja” a tulajdonát, akkor annak értéke, vagyis a piacon érte kapható ár csökken.

Ezzel szemben a közösség egyetlen tagja sem érdekelt abban, hogy egy közösen használt, birtokolt (tulajdonba nem vett) dolog értékét megtartsa: számára egyetlen haszna lesz a dolognak az a fogyasztás, amit annak révén rövid távon el tud érni. A későbbi értékesítésben nem érdekelt, ezért az értékének csökkenése sem lesz rá negatív hatással. Ugyanez igaz az állami tulajdon fölött „örkődő” politikusra is...

Gyakran úgy tűnik, hogy a tulajdonjogok korlátozása mellett érvelők elfelejtkeznek a közgazdaságtan elmúlt negyven évének egyik legfontosabb eredményeiről, amelyeket az úgynevezett *Coase-tétel* inspirált (COASE 2004). Eszerint a társadalmi problémák oka a legtöbbször nem a piac működése, hanem éppen az, hogy a kormányzat nem teremti meg a piac működésének alapfeltételeit. A piac ugyan önmagában valóban nem képes elérni a legkívánatosabb, leghatékonyabb állapotot, de ennek oka általában az, hogy a kormányzat nem teremti meg a működés szükséges jogi feltételeit. Ezek közül a két legfontosabb a tulajdonjog és a szerződések biztonsága. A túlhasználatot általában az okozza, hogy az erőforrás, amelyben kárt teszünk, nem áll senki tulajdonában, annak megvédéséért nem lép fel senki. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a tulajdonjog nemhogy nem növeli, hanem éppen csökkenti a károkat.² Ha nincsenek egyértelmű tulajdonjogok, ha a felek nem bízhatnak abban, hogy a kormányzat kikényszeríti a szerződéseket, vagy egyszerűen, ha az emberek nem bízhatnak egymásban, akkor a piac nem érheti el a tankönyvekből ismert tökéletes eredményeket. Csakhogy ennek oka nem a piac kudarca, hanem a kormányzaté...

Munka: munkabér és profit

„A méltányos bér megállapításához figyelembe kell venni minden egyes ember szükségletét és teljesítményét. A munkát úgy kell megfizetni, hogy az ember anyagi, társadalmi, kulturális és lelki szempontból egyaránt méltó életet biztosíthasson önmagának és övéinek, figyelembe véve kinek-kinek munkakörét és teljesítményét, valamint a vállalat helyzetét és a közjót.” (GS, 67)

„A bér nagyságának megállapítását erkölcsileg nem igazolja a felek pusztá megállapodása.” (Katekizmus, 2434)

² Természetesen a piac mellett leginkább elkötelezett közgazdászok sem állítják azt, hogy a tulajdonjogot ne lenne okunk bizonyos esetekben korlátozni. Amennyiben egy egyértelmű szükséghelyzetben van szükség más tulajdonára, vagy véletlenül kárt teszünk benne (például balesetek esetén), akkor elegendő, ha az általa okozott kárt megtéríti, viszont a megbüntetését nem követeljük.

A keresztény társadalmi tanítás a munkának kitüntetett szerepet tulajdonít a többi erőforrással szemben: megpróbálja kivonni azt a piaci mechanizmus alól. Tagadja, hogy a tény, hogy a munkaszerződés kölcsönös egyetértésen alapul, elegendő bizonyíték lenne arra, hogy a külső szemlélő számára „társadalmilag igazságtalannak” tűnő viszonyokat a munkások elfogadják.

A közgazdaságtan álláspontját három pontban érdemes összefoglalni. Egyrészt szólni kell a munkaérték-elmületről, amely a munka kitüntetett *gazdasági* szerepének feltételezése mögött gyakran meghúzódik. Másrészt érdemes átgondolni, hogy milyen formában is tevődik össze egy vállalat, mi itt a munkások szerepe. Végül beszélni kell a profitról, amelyet a szocialista követelések általában a munkabér ellentétpárjaként kezelnek.

Sokak számára úgy tűnhet, hogy a munka *ontológiai* elsőbbsége a többi erőforrással szemben egyet jelent munkaérték-elmületről. A klasszikus közgazdászok közül sokan (Marxszal bezárólag) valóban úgy vélték, hogy egy-egy termék értékét az határozza meg, hogy annak előállítására mennyi – aktuális vagy tőkeként felhalmozódott („megjegesedett”) korábbi – munkát használnak fel.³ Csakhogy a tőke, a természeti erőforrások, vagy éppen a kockázatvállalásra hajlandó (és ezért profitot remélő) vállalkozó egyaránt szükséges a termeléshez. A határhaszon-elmélet egyértelműen túllép ezen a vitán: az árat, az értéket nem a felhasznált erőforrások nagysága, hanem a vásárlók fizetési hajlandósága szabja meg.

A másik gyakori félreértés az, hogy a vállalat a tulajdonos (tőkés) és a munkás összecsapásának színhelye lenne. Ezen nézet hívei gyakran úgy tekintik, mintha a különböző erőforrások jövedelme egyedül a tulajdonos voluntarista döntésétől függne: ő dönt arról, hogy mennyi legyen az övé és mennyi a munkásoké. Ezzel szemben a modern vállalatelmélet néha már azt is tagadja, hogy a vállalatnak egyáltalán volna tulajdonosa. (Lásd BAINBRIDGE 2002.) A vállalat egyszerűen szerződések halmaza, amelyet a menedzsment köt a különböző erőforrások tulajdonosaival arról, hogy azokat milyen formában, milyen jövedelemért cserében bocsátják a vállalat rendelkezésére. Sem a munka, sem a tőke nincs kitüntetett helyzetben: a menedzsment ugyanúgy szerződéses kapcsolatban áll a munkással mint a tőke biztosítójával. Csak a jövedelem formája más. A munkás a munkaidejét fix bérért cserébe adja. Aki a tőkét átengedi, ugyanúgy jövedelmet vár. Ha hitelt ad, fix, előre meghatározott összeget, kamatot vár; ha tőkeként fekteti be, akkor a nyereségből részesedik. Igaz, ezzel vállalja a kockázatot is. A tőkés nem birtokolja a céget, nincs kitüntetett helyzetben: a döntést a menedzsment hozza, gyakorlatilag a profit felosztásáról is.

³ Néhányan azt a téves következtetést vonták le ebből, hogy más erőforrások jövedelme csak abból származhat, ha a munka nem kapja meg az általa termelt teljes értéket, ha kizsákmányolják.

Mi a profit? A két leggyakoribb félreértés, hogy (1) a profit a költségek és a bevételek különbsége, illetve hogy (2) a profit a tőke jövedelme. Az első szerint a profit maradvány. Ha ez ilyen egyszerű lenne, akkor a döntéshozó valóban voluntarista módon járhatna el: csökkenthetné a nyereséget, és növelhetné a munkabért. Itt azonban összekeveredik a profit két értelme: a számviteli és a gazdasági. A legtöbb béremelési követelés a számviteli profitra, a bevételek és a költségek különbségére hivatkozik. Csakhogy ez még nem veszi figyelembe a tőke mint erőforrás költségét, amit a piac határoz meg. Fedezni kell ugyanis azt a nyereséget (osztalékot) is, amit a befektető más hasonló kockázatú piaci befektetési esetén megkaphatna. Ha a vállalat ezt nem gazdálkodja ki, akkor a tőkések kivonulnak. Ha ezt nem kapják meg, akkor otthagyják a céget, más vállalatokra bízák tőkéjüket – a menedzsment pedig kénytelen máshonnan befektetőket keresni. A számviteli nyereség e része közgazdasági értelemben nem profit, hanem a tőke úgynevezett alternatív költsége.

A gazdasági profit valóban maradvány, de az az összeg, amely az összes költség – közte a tőke elvárt hozamának – fedezése után megmarad. Ezt a közgazdaságtan a kockázatvállalás „jutalmának” tekinti. Az azonban már nem biztos, hogy a gazdasági profitot teljes egészében a tőke tulajdonosa kapja. A menedzsment sok módon felhasználhatja ezt: fizethet a piacinál magasabb munkabéreket, jutalmat, fizethet nyereségrészesedést, vagy éppen fordíthatja különböző szociális, karitatív támogatásokra. Ugyanakkor tudjuk, hogy extrabevétel hosszú távon nem tartható fenn. Az ilyen iparágakba új vállalatok léphetnek be, ami a verseny miatt leszorítja az árakat, csökkenti a profitot.⁴

A keresztény tanítás – legalábbis leggyakoribb értelmezése szerint – a politika feladatává teszi, hogy minél több embert segítsen munkához. De mit tehet ennek érdekében a kormány? Rövid távon sikerrel kecsegtet, ha elrémisztő kötelezettségeket ró azokra, akik munkahelyek megszüntetését vagy más, olcsóbb bérű országokba való áttelepítését tervezik. Csakhogy az ilyen protekcionizmus árát hosszú távon kell megfizetni: a „nem túl baráti” szabályozás miatt vélhetően az újabb befektetők erősen meggondolják majd, hogy megtelepedjenek-e az adott országban. A kérdés az, hogy a jelenlegi munkahelyeket, vagy az előbb-utóbb (a mai gazdaságban inkább előbb) bekövetkező károkat, többek között munkahelyek megszűnését tartjuk-e fontosabbnak.

⁴ Megfigyelhető, hogy a magas munkásjóléti juttatások valóban azokban a cégekben vannak jelen elsősorban, amelyek jelentős piaci erőfölényben vannak, ezért ilyen extraprofitra adott időszakban szert tehetnek. (Lásd BARRY 2000.)

Szegénység enyhítése: harmadik világ és a jövő generációk

„Az utóbbi évek tapasztalata viszont azt mutatja, hogy stagnálás és visszaesés következett be azokban az országokban, amelyek kiszorultak a világpiacon, s a fejlődés azokban az országokban indult meg, amelyeknek sikerült becsatlakozni a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerbe.” (CA, 33)

A szegények mindig velünk lesznek – idézi fel az evangélium tanítását (vö. Mt 26,11; Mk 14,7; Jn 12,8) Michael Novak, a kapitalizmus mellett erőteljesen, teológiaiag is elkötelezett katolikus szerző (NOVAK 1994). A gondolatot úgy folytatja, hogy ez a megállapítás igaz is volt majd 1800 éven keresztül, de mára a Jézus korában által ismert szegénység a világ kapitalista felén – elsősorban a gazdasági teljesítmény javulásának köszönhetően – gyakorlatilag eltűnt.

Persze a jézusi mondatnak a mai Nyugat számára is van (új) értelme: a relatív szegénység. Míg az abszolút szegénység az életszínvonal rohamos emelkedésével mifelénk gyakorlatilag tényleg eltűnt, ugyanakkor az adott társadalom alsó rétegei mindig is szegénynek lesznek tekinthetők – függetlenül attól, hogy élet- és jövedelem-színvonaluk mennyivel haladja meg a korábbi korokét vagy a harmadik világét.

Ki vagy mi a felelős a szegénység eltűnéséért? A II. világháború után kiépült jóléti államok vagy a „korlátlan piac”? A válasz egyértelműnek tűnik: nemzeti jövedelme minél nagyobb részét költi egy állam szociálpolitikára, annál kevesebben vannak a relatív szegények (vö. FÖRSTER–D’ERCOLE 2005). Csakhogy fenntartható-e ez a mechanizmus? Miközben Európa valóban büszke lehet a viszonylag alacsony relatív szegénységi rátára, nem fojtja-e meg az emiatt kialakított állami bürokrácia, az emiatt kivetett adó a gazdaságot? Fenntartható-e ez a gazdaság – és ezzel a szegénység jelenlegi szintje?

Ráadásul miközben e tekintetben komoly kételyeink lehetnek, a „korlátlan piac” sem érzéketlen a szegénységgel szemben. A piaci alapon szerveződő társadalmakban az altruizmus sokkal erősebb: az adott társadalom szegényeinek támogatására érkező önkéntes adományok jelentősek, sőt ők járnak élen a nemzetközi segélyezésben is.⁵ Persze a nemzetközi segélyezést foghatjuk a kapitalista országok „rossz lelkiismeretére”. A kapitalista, fejlett Nyugat polgárai mindig kicsit rosszul érzik magukat, ha a harmadik világ szegénységéről van szó. Az egyenlőségpárti, a gazdagokat, a korábbi gyarmatosítókat megrovó értelmiségi vélemények alapján valóban kialakul ez a bűntudat. Csakhogy van ennek alapja? Bauer Péter magyar származású közgazdász mutat rá arra, hogy a legszegényebb országok legtöbbje soha nem volt gyarmat, míg a világpiacon folyamatokba bekapcsolódó gyarmatok jó része jelentős fejlődésen ment keresztül (BAUER 2003).

⁵ Például a cunami után messze a legtöbb segély, az ország gazdasági erejéhez mérten is, az Egyesült Államokból érkezett – sőt azt is tudhatjuk, hogy ennek nagy része nem is kormányzati, hanem magánforrás volt.

A szegények segélyezését nem tiltja, sőt valamiképpen ösztönzi is a piac. Amit a piacgazdaság egészséges működése megkövetel, az csak annyi, hogy ez valóban nagyrészt önkéntes adományokon és ne kényszeren alapuljon. Az állami kényszeren nyugvó szegény-támogatás (segélyezés) ugyan valóban csökkenti a relatív szegénységet, de az állami kényszer (az adózás) könnyen alááshatja a piac egészségét. Vagyis lehet, hogy a jelenlegi jövedelemegyenlőtlenség (relatív szegénység) csökkentése érdekében feláldozzuk a következő generációk – benne a következő generációk szegényeinek – lehetőségeit.

Fogyasztásközpontúság: homo oeconomicus és a közösségi értékek

„A fejlettebb gazdasági rendszeren belül [...] nyilván nem az jelent problémát, hogy a javak elegendő mennyiségben álljanak rendelkezésre [...] a termelés és a fogyasztás megválasztásában kifejezésre jut az adott kultúra, mint az élet átfogó értelmezése. Ebből származnak a fogyasztási hajlamok.” (CA, 36)

Nyugaton elsősorban nem a társadalmi igazságtalanságok ellen, hanem a terjedő materializmus ellen kell küzdeni. De persze ezért is a kapitalizmus a felelős! Vagy mégsem?

Leo Strauss és követői úgy gondolják, hogy a 20. század rossz szelleme Max Weber és a nyomában járó weberianusok voltak. Elég, ha csak a kapitalizmusról alkotott leírására koncentrálunk. Weber tudta, hogy kapitalisták mindig is voltak, mégis ki akarta mutatni a protestantizmus meghatározó szerepét. Ehhez konstruált egy olyan kapitalizmus-definíciót, amely megfelelt a célnak: a kapitalizmus nem intézményrendszer, nem gazdasági rendszer, hanem etikai hozzáállás. A korábbi kapitalista vállalkozók viselkedése – Weber saját kategóriái szerint – cél- és nem értékracionális volt. A korábbi korok kapitalista vállalkozói azért kerestek pénzt, mert ennek révén akartak felzárkózni a magasabb osztályokhoz, a nemességhez, ennek révén akarták fogyasztási igényeiket kielégíteni. Bezzeg a protestáns vállalkozók, azok a valódi kapitalisták! Ők már mindent pénzben mérnek, a pénzkeresésben etikai kötelességüket látják – a lazsálás számukra azért bűn, mert ezalatt nem keresnek pénzt.

Ez a kép sajnos a mai napig bennünk él. Ez a „kapitalista” maga a *homo oeconomicus*, akit a többi társadalomtudomány szinte kötelességszerűen figuráz ki. És igazuk is van. A *homo oeconomicus*, a kapitalista nem ilyen. A kapitalista gazdaságban erős az altruizmus, virágzik a kultúra – nemcsak Hollywood, hanem a „magasművészet” is, a zenekaroktól a múzeumokig, az egyetemektől az operákig. Sok esetben éppen a leggazdagabbak, a „kapitalisták” mecenatúrájának köszönhetően.

De a *homo oeconomicus* soha nem is volt pénzcsináló gép. Talán csak Weber szemében. Legalábbis a modern közgazdaságtan soha nem ezt gondolta az emberről. Amit feltételez, az nem a pénzközpontúság, hanem a racionális mérlegelés. Ami a

közgazdaságtan szerint az embert érdekli, az nem a pénzjövedelem, de még csak nem is a piacon ebből megvásárolható javak. Minden élvezet sok pénzért meg nem vásárolható erőforrást is követel: időt, nyugalmat stb. Szemben Weber állítólagos kapitalistájával, a valódi homo oeconomicus és a valódi kapitalista képes arra, hogy feláldozza a jövedelme egy részét, elvonjon időt és más erőforrásokat a jövedelemtermeléstől annak érdekében, hogy ezeket az igazán fontos dolgokat megteremtse a maga számára.

Jó – folytathatjuk az ellenvetések sorát –, a piacgazdaság, a közgazdaságtan embere nem tisztán a pénz bővületében él. De attól még materialista, önző lehet. Lehetne... Láthattuk, hogy a piaci társadalmak nem mutatnak gyengébb érzékenységet a szegények problémái iránt. Bizonyos nem-materiális értékek pedig sokkal erősebbek. Köztudott, hogy az amerikaiak körében a vallásosság lényegesen elterjedtebb, mint Európában. Hasonlóképpen az Amerikáról szóló leírások szinte mindig kiemelik, hogy a társadalmat milyen erősen áthatja a közösségtudat. Mi lehet ennek a látszólagos ellentmondásnak az oka?

A választ talán akkor találhatjuk meg, ha figyelembe vesszük, hogy a piacgazdaság működése bizonyos alapvető feltételeket követel. A már idézett Coase-tétel szerint a piaci mechanizmus, a szerződésre, cserére alapuló gazdaság hatékony működésének feltétele az, hogy az úgynevezett tranzakciós költségei alacsonyak legyenek. A tranzakciós költségek modelljének megalkotója, Oliver Williamson három olyan dimenziót azonosít, amelyek meghatározzák ennek nagyságát (WILLIAMSON 2000). Ezek közül számunkra a legfontosabb: fenyeget-e opportunistá magatartás? Ez alatt a közgazdaságtan tolvajnyelvében járatlan olvasó nyugodtan érthet önzést. Az opportunistá ugyanis az, aki felismeri, hogy sokat veszíthetünk azon, ha ő megszegi a szerződést, mert a bíróságon nem vagy csak nagyon drágán tudjuk kikényszeríteni az igazunkat. Ezért zsarolni tud: követelheti a szerződés számára előnyös, számunkra viszont egyértelműen hátrányos módosítását vagy épp a felbontását.

Ha félnünk kell attól, hogy partnerünk önző, opportunistá, akkor inkább magát a szerződést sem kötjük meg – a piaci tranzakció elmarad. A piacnak – a tisztességes piaci feleknek – tehát elemi érdeke, hogy a nem megbízható, opportunistá, önző szereplőket kiszorítsa. A közgazdaságtan azt tanítja, hogy amennyiben valamire komoly kereslet keletkezik, akkor annak kifejlesztésére jelentős erőforrásokat fognak mozgósítani, és előbb-utóbb a megfelelő kínálat is megjelenik. Ugyanez a helyzet itt is. A nem megbízható partnerek kiszorítása a piaci szereplők érdeke, a presztízs egyre fontosabb tőkefajta, az üzleti partnerről szerzett információ egyre fontosabb termelési tényező.

Nyilvánvaló, hogy a piaci működés esetén azon társadalmak, amelyekben a megbízhatatlan partnerek száma magas, rosszul járnak – mondjuk éppen a tőkebefektetések visszafogása miatt. Ahol a piac erős, ott ezek az erkölcsi feltételek is megvannak. Sőt fennmaradásukat a piac is elősegíti. Gondoljunk például végig, hogy akár a hollywoodi

filmekben milyen egyértelműen (túlzottan is leegyszerűsített formában) jelennek meg az erkölcsi tanulságok. Érdeemes végiggondolni, hogy azon országok oktatási-kulturális rendszere, amelyeket mint a „korlátlan piacgazdaság” központjait tartjuk nyilván, milyen értékeket adnak át az újabb generációknak. (Ne feledjük, hogy ezen iskolák, intézmények vezetői gyakran maguk a piaci mechanizmus elsősorú hasznélvezői is egyben – befektetők, „a felső osztályok” tagjai!)

Prezentizmus – ezzel a szóval jellemzi Richard Neuhaus, az amerikai konzervatív mozgalom egyik legbefolyásosabb tagja – egyébként katolikus pap – az európai folyamatok mögött meghúzódó alapvető okot. Ezen azt érti, hogy az európaiak eddig élvezett életszínvonaluk, fogyasztásuk átmeneti csökkenésébe sem hajlandók beletörődni annak érdekében, hogy hosszabb távon fenntartható gazdasági körülményeket építsenek ki. Ez a jelenközpontság húzódott meg szerinte az uniós alkotmány francia leszavazása mögött. (Az alkotmányt egyébként Neuhaus sem támogatja, csak egészen más okokból.) Az európai társadalmak, a jóléti állam, a szociális piacgazdaság alapja a fogyasztási lehetőségek bősége. Amikor azonban kiderül, hogy az életszínvonal, a rossz gazdasági struktúra miatt fenntarthatatlan, akkor a hosszabb távon is fenntartható jólét érdekében bizony áldozatokat kellene hozni. A piacelvű közgazdászok és az egyház egyaránt a fogyasztásközpontúság visszaszorításában érdekelt. A piac (ha tetszik: a monetarista közgazdászok, az IMF, a Világbank stb.) a megtakarítások felpörgetését, a befektetését emelését tekinti ilyen esetben a kúra első lépésének – természetesen ha a piac működésének jogi-kulturális feltételei adottak.

Amiben a vélemények esetleg eltérhetnek az az, hogy miképpen lehet ezt a materialista, fogyasztásalapú, önző viselkedést visszaszorítani. Sok „keresztény politikus” szerint éppen a piacon elérhető különböző téves, hazug gondolatok áramlásának korlátozása révén kell megpróbálni az emberek gondolkodását megváltoztatni. Kiszoríthatjuk valaha is a világból ezeket a gondolatokat? Ha az egyéneket kényszerrel vesszük rá az erkölcsös életre, azzal éppen azt tagadjuk meg tőlük, ami a személyiség alapja: mindenki szabad akarattal rendelkező, a döntéseiért a felelősséget maga vállaló egyén. A keresztények, a zsidó-keresztény hagyomány mindig is az – általa egyébként tévesnek tekintett – többi vallás szabad gyakorlása mellett volt. Ha elvonjuk tőle a választás lehetőségét, ezzel magát, az esetleg sikeresen rájuk kényszerített hitet is „leértékeljük”.⁶

⁶ Természetesen az egyháztörténet is arra tanít, hogy nem minden hit, nem minden vélemény gyakorlása tolerálható. Mint Szent Ágoston manicheusokkal szembeni állásfoglalásai mutatják: amíg arról van szó, hogy valaki más hitet vall, addig élesen ellenezte a vallásgyakorlásuk korlátozását. Ezzel szemben amikor a donatisták megtámadták a keresztény személyeket, akkor már az erőteljes világi fellépés mellett szállt síkra.

A kormányzat szerepe

„Napjainkban »a gazdaság világméretűvé válása előtt állunk«; olyan jelenség ez, amit nem szabad elutasítani, hiszen rendkívüli lehetőséget biztosíthat a nagyobb jólét elérésére. Mégis egyre inkább érezzük annak szükségét, hogy a gazdasági élet nemzetközivé válásával párhuzamosan létrejussanak az ellenőrzés és irányítás hatékony nemzetközi szervezetei, melyek magát a gazdaságot a közjó felé terelik. Erre ma már egyetlen állam sem képes, legyen az akár a legerősebb a földön.” (CA, 56)

A „keresztény politikusok” államképe mintha kissé meghaladott lenne. Néhány évtizede a kormányzatokról esetleg gondolhattuk azt, hogy képesek a piac korlátozására. Viszont ma már a kormányok között is verseny folyik. Azok, amelyek piackorlátozással vagy – például az újraelosztás érdekében kivetett – magas adókkal terhelik a területükön működő vállalatokat (a tőkét), azok számíthatnak arra, hogy a tőke elvándorol, vagy legalábbis az újak nem őket választják telephelyül.

Kellene-e ezt a versenyt korlátozni, például nemzetközi szerződések vagy egy szupranacionális szuverén létrehozása révén? A vitában elfoglalt álláspontok általában egy másik egyszerű alternatívára vezethetők vissza: piac vagy állam. A kérdés nem az, hogy valamelyik problémamentes lenne, hanem inkább az, hogy melyik jár kevesebb kudarccal. A szocialisták és a konzervatívok között az egyik különbség, hogy azt tekintik-e nagyobb gondnak, ha az állami szociális kiadások visszafogása miatt nő a jövedelemegyenlőtlenség, vagy azt, ha a kormányzati beavatkozás paternalizmusba, bürokratikus, rugalmatlan szabályozásba fullad. A paternalizmus, a bürokrácia működési logikája végső soron a gazdasági lehetőségeket szűkíti le, és ezzel a jövő generációk szegényeinek a lehetőségeit is.

Érdemes az állam és a piac közötti választás kapcsán utalni arra is, hogy a nyugati féltekén azon országokban találjuk a legmagasabb vallásossági mutatókat, amelyek a piac működését a legkevésbé korlátozták. Ezzel szemben az állami megoldás mindig az egyház szerepének korlátozására tett kísérletekben, az ember teljes személyiségének tagadásában nyilvánult meg.

Összefoglalás

„Mondhatjuk-e azt, hogy [...] a kapitalizmus a győztes társadalmi rendszer? [...] Ha a »kapitalizmus« olyan gazdasági rendszert jelent, amely elismeri a vállalkozás, a piac, a magántulajdon és ebből következően a termelőeszközök felhasználásával járó felelősség, valamint a szabad emberi kezdeményezés alapvető és pozitív szerepét a gazdasági életben, a válasz természetesen »igen«, még ha talán helyesebb lenne »vállalkozói gazdaságról« vagy »piacgazdaságról« vagy egyszerűen »szabad piacgazdaságról« beszélni [...]” (CA, 42)

Talán a fentiekből is kitűnik, hogy mind a piacelvű, mind a szocialista logika elvileg összeegyeztethető a kereszténységgel, az egyház társadalmi tanításával. Ha választani akarunk a két út között, akkor ebben a kereszténységtől hiába várunk útmutatást.⁷ Nekünk kell megkeresni a választ: milyen hatásai vannak egyik, illetve a másik berendezkedésnek. A magam részéről két kérdést javasolok megfontolásra: a rövid és a hosszabb táv közötti választást, illetve az emberi bűnhöz való viszonyt.

A piacgazdaságról könnyű kimutatni, hogy rövid távon rosszabb mutatókat produkál, mint a jóléti államok. Néha a tőke elvándorlása miatt megszűnnek munkahelyek, erőteljes jövedelemegyenlőtlenséget, és ezzel relatív szegénységet generál. Csakhogy az a mechanizmus, amelyekre a jóléti rendszer vagy éppen a keynesi gazdaságpolitika épül, fenntartható-e hosszú távon? Maguk a keresletösztönzésre épülő gazdaságpolitika hirdetői is tisztában vannak vele, hogy az általuk javasolt politika hosszabb távon fenntarthatatlan. (Hosszú távon úgyis mindannyian meghalunk – válaszolta erre a problémára Keynes.) Ha igaz az, hogy a konzervativizmus időtávja mind előrefelé, mind visszafelé lényegesen hosszabb, ha igaz az, hogy keresztényként elutasítjuk a prezentizmust, akkor okkal érvelhetünk konzervatívként, keresztényként a piaci mechanizmus mellett.

A piacgazdaság elkötelezett támogatói szemében a piaci rendszer alapvető erénye az, hogy a bűnös emberek életét próbálja – a sokat emlegetett láthatatlan kéz segítségével – olyan irányba terelni, hogy alapvetően bűnös vágyaikat csak akkor elégíthessék ki, ha a többiek javára cselekszenek. Akkor, ha munkájuk révén a köz által értékelt javakat állítanak elő. Ezzel szemben a szocialisták általában perfekcionistaik: a jó emberekből álló társadalom megteremtését tűzik ki célul. A kereszténység álláspontjában mindkét nézet megtalálható – a két nagy program a nevelés (és ezzel a tökéletesítés) és a messze nem tökéletes emberek számára megfelelő intézmények kialakítása (amelyet a világi hatalom feladatának tekintenek) egyaránt helyet kap. Láthattuk, hogy egyik sem lehet meg a másik nélkül, de mennyiségi különbség mindenképpen van: míg a nevelés, a tökéletesítés mindenképpen korlátozott határfokú, addig a „nevelhetetlen”, „tökéletlen” emberekből mégis társadalmat kell szervezni, őket valamiképpen mégis kooperációra kel bírni. E tekintetben viszont a piac az összes eddigi kísérletnél jobban vizsgázott.

⁷ Egyes értékelések szerint a katolikus tanítás is változott az utóbbi néhány évtizedben. Az 1981-ben kiadott *Laborem Exercens* enciklika még a kapitalizmust és szocialista rendszert egyaránt negatív színben tünteti fel, és úgy tűnik, mintha valamiféle harmadik út keresésére buzdítana. A *Centesimus Annus* viszont már elismeri a kapitalizmust, igaz, élesen kritizálja azokat a pontokat, amelyeket igazságtalannak ítél a működésében.

Irodalom

- BAINBRIDGE 2002 – Stephen M. BAINBRIDGE: *The Bishops and the Corporation Stakeholder Debate*, UCLA School of Law Research Paper 2002, 2–10.
- BERRY 2000 – Norman P. BERRY: *Controversy. Do Corporations Have Any Responsibility Beyond Making a Profit?* *Journal of Markets & Morality*, 2000/3., 100–107.
- BAUER 2003 – BAUER Tamás Péter: *A nyugati büntudat és a harmadik világbeli szegénység*, Századvég 27. (2003), 32–52.
- Centesimus Annus* (CA)
- COASE 2004 – Ronald Harry COASE: *A vállalat, a piac és a jog*, ford. Meszerics Tamás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.
- Deus Caritas Est* (DCE)
- FÖRSTER–D’ERCOLE 2005 – Michael FÖRSTER – Marco Mira D’ERCOLE: *Income Distribution and Poverty in OECD Countries in the Second Half of the 1990s*, OECD Social [Paris], Employment And Migration Working Paper 22. [2005/1].
- Gaudium et Spes* (GS)
- A Katolikus Egyház Katekizmusa (Katekizmus)
- NOVAK 1994 – Michael NOVAK: *A demokratikus kapitalizmus szelleme*, ford. Gieler Gyöngyi, General Press, Budapest, 1994.
- SORONDO 2003 – Marcelo Sánchez SORONDO: *For Catholic Vision of the Economy*, *Journal of Markets & Morality* 2003/6., 7–31.
- WILLIAMSON 2000 – *Válogatás Oliver E. Williamson munkáiból*. Szakkollégiumi Füzetek 33., Rajk László Szakkollégium, Budapest, 2000.

Egyensúly (Kováts Asztrid hagyatékából, 1910 körül)

Befogadás (Zágon Bertalan nyírja Mariházy Bennót, 1936)

Lánczi András

EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ ÉS KONZERVATIVIZMUS

A holland Edmund Burke Stichting meghívására Európa 14 országának képviselői, amerikai résztvevők, valamint különleges meghívottak, mint Roger Scruton gyűltek össze 2006. július 3–5. között a hollandiai Puttenben, hogy *A nyugati hagyomány helyreállítása Európában: lehetőségek és stratégiák* címen megvitassák a nyugati civilizáció helyzetét, a Nyugat válságjelenségeinek konzervatív értékelését és a lehetséges válaszokat.

Nem sokan gondolták volna, hogy éppen Hollandiából indul ki az a konzervatív kezdeményezés, amely az amerikai *Intercollegiate Studies Institute* (ISI – www.isi.org) nyomdokain haladva megkísérel létrehozni egy – az amerikai szervezethez hasonló – konzervatív hárlózatot. Ami az ISI-t illeti, az intézet 1953-ban alakult meg „a szabadságra nevelés” jegyében, könyveket és folyóiratokat ad ki, fő céljának a konzervatív értékek jegyében történő elitnevelést tekinti. Értékeik: a szabadság mindenek elé helyezése, ebből következően az egyéni szabadság és felelősség hangsúlyozása, az állam korlátozása, a piacgazdaság védelme, a joguralom és az erkölcsi normák erősítése. Az elitutánpótlás-nevelés első kézzel fogható eredménye az volt, amikor Reagan elnöksége alatt több olyan ember jutott szerephez az amerikai közigazgatásban, akinek a gondolkodását az ISI programjai formálták. Az amerikai konzervativizmus legjobb nevei – William F. Buckley, Russell Kirk, Richard M. Weaver stb. – és könyvei valamilyen módon összekapcsolhatók az ISI több mint fél évszázados tevékenységével. 1955-ben alapította William F. Buckley a *National Review* című lapot, amit George H. Nash, az amerikai konzervativizmus történetének mértékadó feldolgozója az amerikai konzervativizmus születési dátumának tett meg. Az ISI – nem kis mértékben 2001. szeptember 11. következtében – megkülönbözteti magát a neokonzervatívoktól: ma már az ISI és a hozzá köthető *Philadelphia Society*, az ISI „véleménytermelő” elitköre azért hangsúlyozza a különállást, mert a neokonzervatívok kitüntetett helyet látszanak biztosítani a felvilágosodásnak. Az amerikai konzervativizmus hagyományos (paleo-) és neokonzervatív változata között a szakadék lassan egyre szélesebb, hiszen az ISI gondozásában nem régen megjelent ezeroldalas *American Conservatism* című lexikon (2006) szerkesztői (Bruce Frohnen, Jeremy Beer, Jeffrey O. Nelson) nem is tekintik feltétlenül konzervatívnak a neokonzervatívokat. Az amerikai konzervatívok szerint a nyugati civilizáció intellektuális restaurációra szorul:

az erkölcsi normák, a szokások, a nevelés hanyatlása miatt a nyugati civilizáció ma sokkal nagyobb bajban van, mint a korábbi nemzedékek normakövető és a joguralmat fenntartó munkájának gyümölcsét élvező mai nyugati ember. A mai nyugati civilizáció csupán feléli a korábban felhalmozott intellektuális javakat, amelyek a zsidó–keresztény kultúrában, hagyományban gyökereznek. A cél a klasszikus műveltség felelevenítése.

De hogy jön ide Hollandia? 2000-ben alapította meg Andreas Kinnening jogfilozófus vezetésével néhány holland gondolkodó az *Edmund Burke Stichtinget*, amely a konzervatív filozófia és gondolatok szélesebb körben való elterjesztését tűzte ki célul. A holland társadalmat sokan a világ egyik legtürelmesebb, befogadó jóléti társadalmának tekintik. Ugyan mi baja lehet a hollandoknak, ami miatt meg kellene bolygatni a 19. század végén kialakult modern Hollandia intellektuális békéjét? Andreas Kinnening válasza: „Ez egy nagyon kicsi ország. Csupán néhány országos lapja, tévécsatornája, egyeteme és kiadója van. Az elit tagjai ismerik egymást. Valamennyien liberálisak és ugyanazt gondolják. Magukat erkölcsös, egyenes, jó embernek tekintik. Hatalmuk mérhetetlenül nagy.” (Rob DREHER: *On Tiptoe Through the Tulips. Why Holland is nervous – and alarming case for the entire West*, National Review 2002. július 15.) Csakhogy a holland társadalom – a politológusok számára ismert *pillarizáció* (oszloposodás) következtében – három elkülönülő – katolikus, protestáns, szocialista – lábbon áll. A holland társadalom a pillarizáció, az elkülönülés révén maradhatott egyben, ennek azonban az volt az ára, hogy az intellektuális viták megszűntek. A jóléti államot mindenki elfogadta, hiszen összhangban látták az emberek azzal az önképükkel, miszerint a holland ember jámbor, szorgalmas, józan, becsületes és önuralmat gyakorol. A jóléti állam honorálja ezt a fajta karaktert. Andreas Kinneningék szerint azonban mostanra felnőtt a holland társadalom első olyan nemzedéke, amelynek a nevelése vallásellenes közhangulatban zajlott. Az ily módon felnőtt nemzedék tagjai „fogyasztásközpontúak, materialisták és hedonisták”, azaz a legkevésbé sem jámborak. A nyugati civilizáció általános válságát látják abban, hogy eltűnt minden fajta tekintély, a kiemelkedő teljesítmény megbecsülése, a természetes arisztokrácia, a nevelés kulturális tartalma, a vallás nevetségessé tétele megszokottá vált. Hollandiában – mint sok más nyugati jóléti társadalomban – az államtól várják az emberek az erkölcsi nevelést, holott az állam erre a célra alkalmatlan. Napi élethelyzetekben jelent meg a saját, európai kulturális gyökereitől elszakított társadalom kiüresedettsége, így nem csoda, ha az iskola célja megkérdőjeleződött, az erkölcsi nevelés természetes színhelye, a család és a civil társadalom szétzilálódott. A természetes önvédelem hiányára utal, hogy a holland társadalom nem tud mit kezdeni sem a munkanélküliségből adódó fölöslegesség érzetével, még kevésbé a bevándorlók által okozott problémákkal. A holland lakosság 8 százaléka bevándorolt személy, a statisztika hozzájuk kapcsolja a bűnözés nagy részét, iszlám szélsőségesek oltatják a főként török, marokkói és a volt gyarmatokról bevándoroltakat. Az oszlopo-

sított holland társadalom nem tudja és nem is akarja integrálni a bevándorló tömegeket, viszont a jóléti állammal való visszaélésként éli meg az új feszültségeket. Ebben az összefüggésben kell értelmezni a holland konzervativizmus megerősödését.

A nyugati civilizáció válságjelenségei

Ahhoz, hogy a nyugati civilizáció válságáról beszélhessünk, meg kell határozni, hogy mit értünk nyugati civilizáción. Az európai civilizáció a zsidó-keresztény hagyományból (Jeruzsálem) táplálkozik, a tudásról alkotott felfogása az Athén által szimbolizált filozófiában gyökerezik, a jogról, törvényről kialakított rendszere a római jogból származik. Ehhez képest másodlagosak a nyugati civilizációnak a liberális demokráciával, a felvilágosodással vagy a racionalizmussal való azonosítási kísérletei. A válságjelenségek civilizációnk alapkérdéseit érintik:

1. Felborult a hit és ráció egyensúlya, az ateizmus minden nyugati társadalmat érint. Még az olyan katolikus országban is, mint Írország, az abortusz – egy legális kiskapu révén – bárki számára elérhető. A kiskaput azzal hagyták nyitva, hogy bármely nő kérheti az abortuszt, ha „öngyilkosság veszélye áll fenn”. Az abortusz, az eutanázia, az alacsony gyerekszám, a média sugallta erőszak révén a nyugati civilizáció „halál-kultúrává” vált.

2. A mindent eluraló önzés és a magányt, unalmat árasztó individualizmus miatt „valami rohad Európában”, ahogy többen is fogalmaztak. A kábítószer-fogyasztás terjed (az írek Európa második legnagyobb kokainfogyasztói), a közéleti érdeklődés és részvétel csökken, a közömbösség egyre nyilvánvalóbb.

3. A modern nyugati civilizáció „a relativizmus diktatúrája” alá került. Leginkább az oktatásban-nevelésben tárulkozik fel, hogy a nyugati civilizáció képtelen egyértelműen állást foglalni morális kérdésekben. Az „egyrészt–másrészt” típusú gondolkodásmód, a liberális szemlélet túlsúlya az oktatásban odavezetett, hogy a tanulókat már nem is tudjuk, nem is akarjuk értékelni, valamilyen irányba terelni, mivel az európai civilizációnak nincsenek céljai. Nevelni csak az tud, aki tudja, hogy mire akarja az utódait nevelni. Az igazság szubjektivizálódott, csak igazságok vannak, így értelmetlenné vált az erényessé nevelés, hiszen az erény az igazságra való törekvésen alapszik. A nyugati civilizáció válságának sarokköve a nevelés: minden nevelés a személyiséget, a karaktert formálja, erényessé kívánja tenni a személyt, s ennek a folyamatnak természetes és hatékony színtere a család. A keresztény hagyomány a monogám családot alakította ki, jelenleg azonban – például az úgynevezett *polyamory*-mozgalom az Egyesült Államokban – erőfeszítéseket tesznek, hogy a monogám családot felváltsa a poligámia többféle változata. Az európai civilizáció morális értékei – a tisztelet, a tekintély elfogadása a nevelésben, az udvariasság, az önuralom, a szükségletkielégítés elhalasztása, az igazságosság eszméi – a monogám csalá-

don és nevelésen alapszanak, így aki ezt föl akarja számolni, az relativizálja illetve fölszámolja a hagyományos európai morális értékeket is. S – ahogy erről már David Hume is értekezett a 18. században – nem számol az emberi természet egyik legmélyebb mozgatójával, a féltékenységgel. A liberális felfogás a szabadságot az egyénhez köti, holott a szabadságnak van egy közösségben gyökerező morális feltétele, az egyéni gondolkodásra nevelés, amely csak közösségben történhet, hiszen a gondolkodás másokkal való érintkezésben, eszmecserében alakulhat ki. Ennek a nevelőterepe a család. A személyes szabadságot erkölcsi értelemben megelőzi a közösségben gyakorolt gondolkodásra nevelés, a véleményformálás készsége – aki gondolkodik, az távolságot tart, aki távolságot tart, az szabad ember. Közmorál nincs személyes morál nélkül, személyes morál pedig nincs nevelés nélkül. Innen a konzervatív szenvedély a nevelés kérdése iránt.

4. Az amerikai-európai civilizáción belül törések vannak. Az egyik Amerikát választja el Európától, a másik Európán belül figyelhető meg a posztkommunizmus jelensége miatt. Amerika és Európa között nem szeptember 11. után romlott meg a viszony. Kezdetől fogva, az Egyesült Államok megalapítása óta Európában intellektuális fanyalgás figyelhető meg, amelynek legalább két oka van. Az egyik a feudalizmus hiányára vezethető vissza, ami miatt még az amerikai konzervatív közbeszédben sem jelennek meg olyan témák, amelyek az arisztokratizmushoz, elitizmushoz, paternalizmushoz volnának köthetőek. Az individualista amerikai egalitarianizmus inkább emberi jogi, politikai jellegű, az európai ezzel szemben gazdasági-társadalmi fogalmakban fejeződik ki. Ezért sem játszott a szakszervezeti mozgalom soha számottevő szerepet az amerikai életben. A másik ok a burzsoával szembeni európai ellenszenvben érhető tetten. Az európaiak mindig is utálták az amerikai anyagiasságot, a profitszemléletet, a gazdasági sikeresség abszolútizálását. A burzsoá vegytiszta formájában amerikai. Az amerikai birodalomépítés mai neokonzervatív eszmeisége nem is egyeztethető össze a hagyományos amerikai bezárkózással, a hagyományos amerikai konzervativizmussal. A posztkommunista törés is jól kitapintható Európában. Hiába a demokratizálódás, hiába 16 évnyi felzárkózási törekvés, a posztkommunista társadalmak sajátos problémákkal küszködnek. Közép-Európa „legkevésbé konzervatív” országa, Csehország sem volt képes helyreállítani a „tisztes polgári társadalmát”, s bár a nemzeti liberalizmus vált a legmeghatározóbb eszmei iránnyá Csehországban, a korábbi egalitariánus szemlélet – megtámogatva a túlnyomó ateista szemlélettel – tovább él. Lengyelországban a kommunista idők alatt bizonyos védelmet nyújtó, az ideológiai egyoldalúságot megakadályozó egyház erkölcsi megtisztulása sokkal lassúbb, mint várták. A lengyel egyház tagjainak kb. 10 százaléka besúgó volt, az archívumok azonban ma is zároltak. A korrupcióval átszőtt lengyel gazdaság és közélet miatt ma mintegy kétmillió lengyel keres magának munkát külföldön. Magyarországon – ahogy a többi posztkommunista országban is – a kommunista egalitarianizmus lelki-kulturális to-

vábbélése figyelhető meg. Az irigység-kultúrában gyökerező egalitarianizmus politikai magatartássá fejlődött. Az irigység ősi és más égtájakon is megfigyelhető erkölcsi tulajdonság. Ha azonban a kommunizmusról lefejtjük az ideológiai ráakódásokat, akkor társadalomlélektanilag egyedül az irigység marad a kommunizmus legfőbb mozgatója: a polgárt utaljuk életformájára, a tőkést a gyára, a kulákot a földje miatt. Ha pedig még a kommunizmus alatti viszonylagos biztonság is elillan, akkor a közmorált az irigység, a bizalmatlanság, az ellenségeskedés és a szolidaritás hiánya fogja jellemezni. Roger Scruton ehhez a gondolathoz fűzte hozzá, hogy a kommunizmus a nietzschei *ressentiment* társadalmi kiterjesztése: a gyengék, a vesztesek bosszúja, amikor a bosszú az önmagában vett legmagasabb cél. A posztkommunizmus attól „poszt”, hogy a kommunizmusra jellemző társadalomlélektani jellemzők érvényesek.

5. Az intellektuális élet baloldali dominanciája Európa legtöbb országára igaz. Olykor nagyon éles, durva megnyilvánulásai vannak ennek a kultúrharcnak. Németországban az egyik egyetemen fordult elő, hogy az egyik professzor ajtajára konzervatív nézetei miatt a „kann weg” felirat került, azaz „kirúgható”. A felvilágosodás szellemi potenciálja a mai napig meghatározza az európai civilizációt. Valójában az európai civilizáció mai válságjelenségei a felvilágosodás előfeltételeiig vezethetők vissza. A felvilágosodás filozófiai értelemben – Andreas Kinneging szerint – négy névhez köthető: Bacon, Descartes, Spinoza és Hobbes. Ők voltak az igazi felvilágosítók, a 18. századi francia felvilágosodás csupán népszerűsítette e négy gondolkodó nézeteit. A négy filozófus azonban szakított két hagyománnyal: az Athén–Jeruzsálem által szimbolizált hit-ráció egységgel. A test és lélek merev szembeállítás, a tudás fogalmának leszűkítése a ráció fogalmára hozta létre azt a modern civilizációt, amely azzal hozott újat, hogy folyamatosan szaggatja saját gyökereit, a haladást tekinti igazoló érvének. A haladás fogalma mára azonban alig különböztethető meg a hanyatlásától, hiszen aki állandóan „reformál”, „siet”, az folyamatosan rombol. Csak az emberi racionalitás és természet félreértésének a következménye lehet az, ha valaki azt hiszi, hogy az élet állandóan átalakítható az élet egészével szembeállított és abból kiszakított racionalitás révén.

6. Kultúrák találkozása. A konferencia nyugat-európai résztvevői közül szinte mindenki megemlítette, hogy a legnagyobb társadalmi és politikai feszültséget a más kultúrákból – elsősorban a moszlim országokból – bevándoroltak és a helyi lakosság közötti viszony okozza. A leglátványosabban a francia előadó – Alexandre Pesey – világitotta meg a problémát. Előadásában azt a kérdést tette fel, hogy lélekszámát tekintve melyik Franciaország ötödik legnagyobb városa. A válasz: London. A legfelkészültebb és legkreatívabb franciák tömegesen költöznek át vagy vállalnak munkát Londonban, miközben Észak-Afrikából többnyire képzetlen emberek telepednek le Franciaországban. S miközben a gyarmati múlt miatt létezik a francia öngyűlölet, a bevándorlók között szervezett módon folyik Franciaország iszlamizációjának a hirdetése. Meg-

jelent az amerikaihoz hasonló banda-kultúra (*gang culture*) is (szintén hasonló jelenségről beszélt az ír résztvevő), melynek legfőbb jellemzője az erőszakosság, a társadalmi normák nyílt tagadása. Az évtizedek óta befagyott struktúrájú francia belpolitika sem ezzel, sem a tíz százalék körüli munkanélküliséggel (nem hivatalosan 15 százalék), sem a fiatalok körében növekvő depresszióval és öngyilkossággal nem tud mit kezdeni. Nem csoda, hogy egyre több az olyan politikai próbálkozás, amely a megcsontosodott politikai rendszeren kívülről igyekszik politikai programmal megjelenni – Le Pen csupán az egyik ilyen kísérlet volt. Hasonló a helyzet Hollandiában és Angliában is.

Összefoglalóan elmondható, hogy a jelenlegi nyugati civilizáció válsága morális jellegű. Ennek tünete az erkölcsi tudatlanság, a nietzschei értelemben vett nihilizmus kultúránkat átható eluralkodása. Már Edward Gibbon leírta a római birodalom hanyatlásáról szóló hatalmas munkájában (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788), hogy egy kultúra válsága a nevelés válságában, a kényelemszeretet eluralkodásában, a viselkedési szokások eldurvulásában mutatható ki először. Válság akkor van, amikor az egészség és az élet minden elve kimerül – vallotta Gibbon.

Konzervativizmusok

A fenti válságjelenségekre adható konzervatív válasz a konzervatív politikai filozófiából indulhat ki. A konzervativizmus egyik lehetséges meghatározása így szól: „A konzervativizmus filozófia, amely arra törekszik, hogy olyan társadalmakat tartson fenn és gazdagítson, amelyek tisztelik az öröklött intézményeket, meggyőződéseket és gyakorlatokat, s amelyekben az egyének jó jellemüket – Istennek tetsző módon – másokkal való együttműködés révén olyan elsődleges, helyi közösségekben alakítják ki, mint a család, az egyház és a közös jó előmozdításán munkálkodó társadalmi csoportok.” (*American Conservatism. An Encyclopedia*, szerk. Bruce Frohnen, Jeremy Beer, Jeffrey O. Nelson, ISI, 2006) A szócikk szerzője, Bruce Frohnen szerint a kommunizmus bukásával a konzervatív gondolkodás elvesztette az egyetlen kohéziós erejét, ezért jelenleg „a filozófiai törésvonalak hangsúlyossá váltak”. A legnyilvánvalóbb törés a neokonzervatívok és a konzervativizmus hagyományos irányzatai között figyelhető meg elsősorban az Egyesült Államokban. Valószínűleg helyénvaló a felvilágosodáshoz és ezen belül is a valláshoz fűződő eltérő megítélésben keresni a töréspontot. A neokonzervatív fordulat előtti amerikai konzervatív gondolkodás három irányzata – a Hayek-féle libertarianizmus, az antikommunizmus és a tradicionalizmus – logikailag ellentmondásos maradt a kommunizmus bukása után is. A libertariánusok elsősorban a gazdasági tevékenység szabadságából vezetik le a szabadság intézményeit, a közösségelvű és a vallást hangsúlyozó tradicionalizmus ezzel szemben metafizikai hangsúlyt ad a szabadságnak.

De különbséget kell tenni az amerikai és az európai konzervatív filozófiai irányzatok között is. Európában négy fogalom mentén lehet a konzervatív gondolkodást értelmezni: szkepticizmus, természetjog, történetiség, intézményközpontúság. Az első az emberi ész esendőségét hangsúlyozza, Hume-tól kezdődően Oakeshottig nyomon követhető a szkepticizmus konzervatív története; a természetjogi gondolkodás íve az antikvitástól a modernségig nyúlik, az érvek többsége részben az emberi természetből, részben a görög rend fogalmából táplálkozik; a történetiség gyökerei a német romantikáig vezethetők vissza; az intézményközpontú gondolkodás a tradicionalista felfogáshoz van közel. Ezek mindegyike egyben a többi kritikáját is adja: a rend szkeptikus megközelítésében a gonosz mibenléte merül fel élesen; az örökölt intézmények között vannak rosszak is; a romantikus történelmi szemlélet könnyen belesik a konstrukció logikai hibájába; illetve hogyan van az, hogy az azonos emberi természet eltérő következményekhez vezet, eltérő intézményeket alakít ki. Olyan konzervatív irány, amely mind a négy elemet képes ötvözni, nincs is. Talán az angol *common law* intézménye képes egyesíteni a szkeptikus, a természetjogi és a történeti érvelés elemeit. Tartósságát is annak köszönheti, hogy ennyi elemet képes egyesíteni.

Úgy látszik, hogy bármilyen irányban is indulunk el, a különböző konzervatív felfogások közös pontja a nevelés. Az erényre nevelésben lehet összefoglalni a konzervatívok legfőbb mondanivalóját. A modern tömegoktatás nem is vállalja a nevelést, az oktatás színvonala Európa-szerte zuhan, a család mint primer közösség agonizál, így nem csoda, hogy erkölcsi tudatlanság és egyfajta primitívség válik általánossá. A műveletlenség régen még az alacsonyabb, de tisztességes szegénységben élők között is szegélynivaló volt, de legalábbis tisztelet övezte a művelt embert. Ma ez szinte ismeretlen, a média többsége éppen a fogyasztásszemléletet erősíti, a műveltség legfeljebb az egyik lehetséges kiemelkedési lehetőség más ideálok között: mintha saját kultúránk megismerése nem volna feltétele az összes többi teljesítménynek. Az európai konzervatívok szerint Európa ma feléli saját civilizációs bázisát, immunrendszere fokozatosan védtelessé válik más kultúrák univerzalista törekvéseivel szemben. Andreas Kinneging szerint hamarosan legális lesz Európában is a poligámia, és az emberek gladiátorjátékokra fognak tódulni.

Aki úgy gondolja, hogy a fenti gondolatok tendenciózusak, ezért erős kétellyel kell kezelni ezt a saját gondolatokkal átszőtt beszámolót, az legalább gyakorolja a szkepticizmus erényét. Szemmel láthatólag civilizációnkat a célvesztettség és a jó emberi élet tartalmi meghatározásának a válsága jellemzi. Az európai konzervatívok nyilvános eszmecserére szólítanak fel az európai kultúra vagy civilizáció mai jelenségeiről. Danténak tulajdonított gondolat: „A pokol legforróbb bugyrai azokra várnak, akik morális válság idején semlegesek maradnak.” Egy eszmecserében vagy vitában azonban senki nem maradhat semleges.

Molnár Attila Károly

TOCQUEVILLE ESETE A DEMOKRÁCIÁVAL

Alexis de Tocqueville megkerülhetetlenül fontos mindazok számára, akik törekszenek megérteni a modernitás politikai és társadalmi jelenségeit. Népszerűségének egyik forrása bizonyára az a beigazolódó jövendölése, mely szerint a demokrácia elkerülhetetlen.¹ Úgy vélte, amit Amerikában látott, az feltartóztathatatlanul közeleg, ellene harcolni nem lenne bölcs (AD 590): „mindinkább a társadalmi egyenlőségben láttam azt a teremtő erejű tény, amelyből minden egyedi tény származni látszott, és ez vált számomra azzá a központi jelenséggé, amelyhez minden megfigyelésem szüntelenül visszavezetett [...] a társadalmi egyenlőség [...] ugyanaz a demokrácia, amely az amerikai társadalomban uralkodik, Európában is gyors léptekkel halad a hatalom meghódítása felé” (AD 23); „elfogadom ezt a forradalmat”² (AD 37). Az egyenlőség növekedése ugyanis egyetemes, tartós, független az emberi szándékoktól (AD 27). És „folytatja útját ma is, az általa okozott romok között” (AD 28). Az Egyesült Államokra azért érdemes figyelni, mert ott sikerült a demokráciával járó bajokat kisebbiteni vagy kikerülni.

1.

A demokrácia a ma uralkodó köznyelvben az egyetlen jónak és helyesnek tekintett politikai rend: vannak szociál-, keresztény-, magyar, szabad és fiatal demokraták. „Mindenféle fajta rezsimet azzal védelmezzük, hogy demokráciának nevezik.”³ És természetesen a demokráciának hatalmas az irodalma. Azonban ez nem volt mindig így, és Alexis de Tocqueville abban a korban élt, amikor a demokrácia – bármit jelentsen is az – egyeduralma kialakult. Kortársa, François Guizot írta 1849-ben, hogy a demokrácia szó olyan erős, hogy egy kormányzat vagy párt sem mer e jelszó nélkül meglenni. És számtalan nyilvánvalóan zsarnoki uralom nevezte magát demokráciának, sőt az igazi demokráciának, ezért T. S. Eliot kérdése kínosan érvényes: jelent-e ez a szó valamit egyáltalán?

¹ Hasonlatosan Burke-höz, aki a francia forradalom elején – az angol puritánok példája alapján – megjósolta a katonai diktatúrát, amely Napóleonnal bekövetkezett.

² Vö.: a demokrácia „mindent felborított, ami elébe került”, és „zűrzavarosan haladt előre” (AD 33); a demokrácia „különös zűrzavar, amelynek kénytelen-kelletlen tanúi vagyunk.” (AD 34)

³ ORWELL 1957, 149.

Noha a 19–20. századi haladás-gondolat következményeként szeretik a mai politikai rendet, a létező világok legjobbját az antik athéni alkotmánnyal összekapcsolni, és a politikai gondolkodás történetét e mai jó rendhez vezető útként bemutatni, ez az út tisztességgel nem járható. Ehhez sok vitát, dilemmát, problémát és ellenérvet kellene elhallgatnunk – a hagyományunk egészét kellene elhallgatni.

Az első kérdés az: mi a demokrácia, és az valami jó-e? Noha a 19. század óta a politikai és társadalmi gondolkodók jelentős részénél megingathatatlanul tartja magát az a feltevés, miszerint új társadalom, politikai rend van születőben, amelyhez nincs semmi hasonló a múltban, ennek ellenére a modernnek is a megörökölt-megtanult toposzokat használják. Például olyan kifejezéseket, mint a demokrácia. Köztudott, hogy az antikvitásban a demokrácia legkevésbé sem jelentette a jó rendet, és az azt követő korokban, ha felmerült is a kifejezés, szent borzadállyal emlegették: gyakorlatilag cselékuralmat jelentett. Platón számára az igazság – egyebek mellett – a lélek jó rendjét jelentette, így a zsarnokot és az őt elfogadókat a lélek torzulása jellemzi: a vágyak uralmát az ész felett. Ugyanígy jellemezte a demokráciában élő embert is: a demokrácia szabadosság, mindenki azt tesz, amit akar. A zsarnok és a demokrata hedonista, a vágyai rabja (lásd a lótuszevők leírását). Valójában a zsarnok nem uralkodik, mert a polgárok vágyainak szolgája, azokat kell kielégítenie; miképpen a polgárok is a vágyaik szolgái. A zsarnok ily módon demokratikus személyiség, zsarnokság és a demokrácia nem egymás ellentétei: az előbbi az utóbbiból alakul ki.⁴

Arisztotelész ehhez hasonló módon fogalmazott a *Politikában*. Nincs lényeges különbség a demokrácia és a zsarnokság, oligarchia között, de a demokráciában „egyeduralkodóvá válik a köznép [...] a tömeg nem egyenként, hanem együttesen gyakorolja a hatalmat” (*Politika* 1292a). A demokráciában többen kormányoznak, de mindenki a maga feje szerint. „Az ilyen gondolkodású nép, mint afféle egyeduralkodó, kizárólagos hatalomra törekszik, mert nem áll a törvény alatt, despotává lesz, s így hízelgők tesznek szert tekintélyre; olyan is ez a demokrácia, mint a monarchikus formák közt a türannisz [...] a népszavazás itt ugyanaz, mint amott a parancs [...] mindenben a népszavazás az uralkodó és nem a törvény.” A demokrácia tehát zsarnoki. A zsarnok azért népszerű, mert az értelmet a vágyak, az érzékiség vezeti, a legtöbb ember pedig szeret rendezetlenül élni (*Politika* 1214b–1232, NE 1166b). Az elszabadult vágyak nem ismernek gátakat, mint ahogyan a vadállatok sem (*Rétorika* 1366a, *Politika* 1287a). A zsarnok a testi öröme, vágyak révén igyekszik depolitizálni a polgárokat. A jólét ígéretével veszi meg őket. Mindenkit a magánérdekei felé fordít, szorgoskodásra buzdít, ezzel megszűnik a szabad idő és a nem marad idejük a politikára. Az egy ember vagy a többség

⁴ PLATÓN: *Állam* 557b–564b.

zsarnoksága tehát nem ellentétes a jóléttel, sőt mind Platón, mind Arisztotelész leírásában erősen hozzákapcsolódik. A zsarnokság másik jellemzője a polgárok önzéséből fakadó elszigeteltsége, magánya, gyanakvása, ugyanis a jó rendet a barátság tartja fenn (NE 1155, *Eudémoszai Etika* 1242). A demokrácia leírásában egyhangú volt, hogy az a szabadságnak nevezett önkény.⁵

Természetesen a modern demokrácia eredetmítosza számtalan eseményt és szerzőt tartalmazhat, de ezek közt kiemelkedő szerepet kap Rousseau *A társadalmi szerződésről* című írása. Noha ma nem sok demokrata vállalja fel a benne olvasható nézeteket, és saját korában sem volt népszerű az írás, csak a jakobinusok tették azzá, de a demokrácia ebben az írásban kapott pozitív, utópikus jelentést: „A szó igazi értelmében vett demokrácia soha nem létezett. És nem is fog létezni soha [...] Ha volna nép, amely csupa istenekből állna, az a nép demokratikus kormányzat alatt élne. Az embereknek azonban nem való ilyen tökéletes kormányzat.”⁶ Tömegdemokrácia pedig fel sem merül ebben a szövegben, a demokráciát Rousseau csak a kis népek esetében tartja jó rendnek. Mindazonáltal a francia forradalom nemzedéke számára is ismert volt még a demokrácia eredeti, a többség zsarnokságára utaló értelme. Kant szerint „a demokrácia a szónak tulajdonképpen értelmében szükségképpen despotizmus”.⁷ És a demokrácia fogalmának nem biztos, hogy jót Robespierre működése, aki a terrort nevezte demokráciának.⁸

A kérdés az, hogy vajon Tocqueville az amerikai tapasztalatait megfogalmazva a rousseau-i gondolkodást követte-e vagy inkább az antikot? De Tocqueville esetében nem lehet elméletről beszélni, sokkal inkább a demokrácia panorámáját festette meg, amely kisebb jeleneteket, csoportokat és portrékat tartalmaz. A következőkben arról fogok írni, hogy a republikánus szerzők nyomán a demokrácia kifejezetten csúnyaként jelenik meg képeiben, s ebben az európai politikai hagyományt követte, s nem Rousseau-t vagy a jakobinusokat.

⁵ „Az efféle államban a szabadság mindenben annyira túlbujánzik, hogy még a magánháznak sincs többé parancsolója [...] a tisztesség teljesen kivész, úgyhogy emiatt mindenki egészen szabad lehet [...] a tanító fél tanulóitól és a kedvükben jár, a tanulók megvetik tanítóikat [...] a törvényekre sincsenek többé tekintettel, azért, hogy még a legkisebb mértékben se legyen uruk [...] ebből az elfajzott szabadosságból [...] mint valami gyökérből nő ki, mintegy fakad a zsarnok [...] maga a szabadság taszítja ezt a túlságosan szabad népet a szolgaságba. Minden mértéktelenség [...] legtöbbször az ellentétébe csap át, és különösen ez a helyzet az államoknál. Ez a túlzott mértéket öltő szabadság a népek és a magánszemélyek körében túlzott mértékű szolgaságba csap át. Ennélfogva támad ebből a mértéktelen szabadságból a zsarnok és ered a legigazságtalanabb és legkegyetlenebb zsarnokság.” (*Politika* 43, 67–68) „Ha azonban a népé a legtöbb hatalom, és minden az ő határozata alapján kerül végrehajtásra, úgy ezt szabadságnak nevezik, pedig az valójában önkény.” (*Politika* 13, 23, lásd még 33,45)

⁶ Jean-Jacques ROUSSEAU: *Értekezések és filozófiai levelek*, ford. Kis János, Magyar Helikon, Budapest, 1978, 532–533. Érre utalt Maistre ironikusan, amikor azt írta, hogy a demokráciát Rousseau az isteneknek találta ki. Joseph de MAISTRE: *The Works*, ford. Jack Lively, Allen and Unwin, London, 1965.

⁷ Immanuel KANT: *Az örök béke*, ford. Babits Mihály, Európa, Budapest, 1985, 22.

⁸ Vö. Robespierre híres, 1794. február 5-i terror-beszédével.

2.

Ahogy Bertrand de Jouvenel megfogalmazta, a demokráciáról beszélve nem lehetünk biztosan abban, hogy miről is beszélünk. Egy politikai szerkezetéről, gazdasági vagy műveltségi viszonyokról? Valamilyen politikai vallásról, utópiáról?⁹

A demokrácia eszménye az olyan kormányzat, ahol a nép egésze vagy többsége kormányoz. Azonban ha az egyén vagy a nép képes önmagát jól kormányozni, akkor miért szorulna rá bármiféle kormányzatra? Azt mondják – írta Tocqueville –, hogy a nép nem képes önmagát kormányozni, de az állam javát akarja, és csalhatatlan ösztönnel jelöli ki azokat, akik szintén erre törekszenek (AD 284). Ám csak azért, mert az emberek együttesen cselekszenek, miért változna meg a jellemük? (AD 361) Az egyének önmagukat nem képesek kormányozni, de néppé egyesülve megváltoznak és képesek kollektíven önmagukat kormányozni? Miért lenne ez így? A demokrácia paradoxona az, hogy ha a nép képes önmagát kormányozni, akkor nem kell hatalom, kormányzat. Ha azonban a nép nem képes önmagát kormányozni, akkor hogyan képes jó kormányzatot alkotni? Az első esetben, ha az ember képes önmagát kormányozni a jót és igazságot felismerve, képes magát eszerint uralni. Ez esetben nincs szükség hatalomra, kormányzatra. De ha az ember nem képes a jót és igazat felismerni vagy magát aszerint uralni, akkor hogyan lenne képes – akár másokkal együtt, akik egyénként szintén nem képesek önmagukat kormányozni – egy jót és igazat felismerni képes kormányzatot választani, és miért is engedelmessé válna annak? Tocqueville nem osztotta azok reményét, akik szerint a demokrácia iskola, amely kineveli az önmagukat kormányozni képes (Rousseau által istennek nevezett) embereket. Tocqueville szerint akármit is teszünk, a népet egy szint fölött nem lehet felvilágosítani, az értelmét fejleszteni (AD 285).

Tocqueville számára a demokrácia elsősorban nem egy kormányzati forma, hanem sokkal inkább a létfeltételek egyenlősége. Az életfeltételek egyenlősége keltette első és legélénkebb szenvedély az egyenlőség szeretete. Ez olyan erős szenvedély, hogy a demokráciában élők, bár a szabadságban akarnak egyenlőek lenni, de ha ezt nem lehet, akkor akár a szolgaságban. „Elviselik a szegénységet, az alávetettséget, a barbárságot, de nem tűrik az arisztokráciát” (AD 710). Tocqueville-nél a demokrácia nem szűken politikai jelentésű, mivel elsősorban egyenlőséget értett rajta, s ennek különböző következményeit írta le. Platón és Montesquieu-t követve a demokráciáról írva egy ember-típust is ábrázolt. Leírásában a politika szerkezete és stílusa összekapcsolódik a társas viszonyok bizonyos jellegével és bizonyos jellemmel (vagy a jellem hiányával). A de-

⁹ Giovanni Sartori modernebb nyelven fogalmazta meg a rousseau-ista pozíciót: a demokrácia nem létező állapot, viszonyok rendszere, hanem eszmény: deontikus kategória.

mokrácia nemcsak politikai egyenlőség, hanem a létfeltételek és műveltség egyenlősége is: az egyenlőség különböző területeken történő megjelenése együtt jár. Így a politika nem pusztán a társadalmi vagy gazdasági változások kifejeződése, hanem azok alakítója, esetleg elindítója.

Míg Rousseau a demokráciát istenekhez kötötte, Tocqueville esetében a megtapasztalt demokrácia nagyon is emberszagú. Cseppet sem állíthatjuk, hogy a demokráciában bármi istenit is látott volna. Az alábbiakban a Tocqueville képének színeiről, témáiról lesz szó.

Individualizmus – az egyén ens completum¹⁰

Az individualizmus demokratikus eredetű, az individualizmus pedig minden erények lerombolója (AD 713). Arisztotelész, Tacitus,¹¹ Montesquieu¹² leírásai szerint a zsarnok erőszakkal szigeteli el az embereket egymástól, törli el a barátságot, míg Tocqueville szerint a demokrácia (az egyenlőség) automatikusan teszi ezt. A demokrácia egyenlőség, izoláció, gyengeség. Az elszigeteltséget nem felszabadulásként írta le. A philadelphiai börtön leírásához¹³ hasonlatos az, ahogyan a demokráciát (egyenlőséget) leírta. Az egyenlőség „megkísérli őket elválasztani egymástól, s mindegyiket arra készíteni, hogy csak magával törődjön” (AD 617). Az „egyenlőség századaiban minden ember független a másiktól, elszigetelt és gyöngé” (AD 609). A demokrácia „minden polgárt külön választ [...] A demokrácia minden emberrel elfeledteti őseit, elrejtje előle leszármazottait, és elválasztja kortársaitól, folyton önmaga felé fordítja, és végül teljességgel saját szívének magányába zárja” (AD 713). Egymás mellett élnek, de nem látják egymást (AD 972), önmagukban és önmagukért léteznek. A demokrácia képe nem csak hasonlatos ahhoz, amit a zsarnoksággal és despotizmussal kapcsolatban találunk a republikánus hagyományban. Tocqueville a demokrácia leírása mellé kapcsolja a despotizmusét is (AD 296–297), és a két kép szinte teljesen megegyezik. A despota a magába zárkózó alattvalót kedveli, a despotizmus az emberek elszigetelésére törekszik, az egoizmust pártolja. A despotizmus azokat a bűnöket szüli, amiket az egyenlőség is elősegít.

A természeténél fogva gyanakvó despotizmus az emberek elszigeteltségét önnön fennmaradása legbiztosabb zálogának tekinti, és rendszerint mindent elkövet szétválasztásuk érdekében. Nincs az emberi szívnek olyan vétke, mely annyira ínyére

¹⁰ Vö. RR 129.

¹¹ Lásd pl. *Évkönyvek* VI., 19.

¹² Vö. *A törvények szelleméről; Perzsa levelek* 9, 15, 156, 64, 141.

¹³ TOCQUEVILLE: *Penitentiary System*.

lenne, mint az egoizmus [...] egy despota könnyen megbocsátja alattvalóinak, hogy nem szeretik, föltéve hogy egymást sem szeretik [...] Így hát a despotizmus éppen azokat a bűnöket szüli, melyeket az egyenlőség is elősegít [...] Az egyenlőség egymás mellé helyezi az embereket, mindenféle összetartó kapocs nélkül. A despotizmus korlátokat emel közöttük, és elválasztja őket egymástól. Az előbbi arra ösztönzi őket, hogy ne törődjenek embertársaikkal, és utóbb pedig egyfajta közéleti erényt kovácsol számukra a közönyösségből. (AD 716)

E két dolog – ti. a despotizmus és az egyenlőség – veszedelmesen kiegészíti és kölcsönösen segíti a másikat. (AD 716)

Így a despotizmustól különösen a demokratikus századokban kell félni.

a) *Szabadosság: a tekintély, erkölcs és mértékek hiánya*

Kora más kritikusaihoz hasonlóan a kor egyik gondjának az otthontalanságot tartotta és azt, hogy minden vitatottá vált, elveszett a tudásba vetett bizalom. A demokráciában, az egyenlőségben minden szabályt, tekintélyt megkérdőjeleznek: „Általános lázadás minden tekintély ellen. Arra tett kísérlet, hogy minden ügyben az egyéni észhez forduljanak. Ez a 18. századi filozófia általános és szembeszökő jellemzője, ez lényegében demokratikus jellemvonás.”¹⁴ „A feltételek egyenlősége mindenkit arra indít, hogy önmaga keresse az igazságot” (AD 609). Egyenlőség esetén semmilyen kötelék nem fogja össze az embereket, nem tartja őket szilárdan a helyükön, nincs tartós jog, hatalom, engedelmisség, „mivel mindenki rendelkezik valamelyes szellemiakkal és anyagiakkal, megválaszthatja a maga útját, és másként élhet, mint embertársai” (AD 892). Az egyenlőség miatt az emberek mindent önállóan szeretnének megítélni, ezért megvetik a hagyományokat és a formákat. A demokráciában senkit sem érdekel, mit csináltak előtte, mintha napról napra élne a társadalom, pontosan úgy, ahogyan Burke írta le a francia forradalmárokat¹⁵ (AD 300). Amerika kartéziánus: mindenki bezárkózik önmagába, önmagukból merítik ítéleteik alapját, ezért a hagyományt és a tekintélyt lerombolják (AD 597). Az egyenlőség miatt nem bíznak egymás ítéleteiben, mindenki a sajátját követi (AD 596–600), és ez a voluntarizmus együtt jár a közvélemény uralmával. „Az egyenlőség az emberekben kifejleszti a vágyat, hogy mindent önállóan

¹⁴ TOCQUEVILLE: *Recollections*, 16–17.

¹⁵ Az ősrökről, előzményekről mit sem tudó egyének esetében „egyetlen nemzedék sem állna kapcsolatban a többivel. Az emberek jönnek és elmúlnának, mint a nyári lepkék.” (Edmund BURKE: *Töprengések a francia forradalomról*, ford. Kontler László, Atlantisz, Budapest, 1990.)

ítéljenek meg [...] valamint a hagyományok és formák megvetését” (AD 639). A változatosság eltűnik, és mindenki ugyanúgy gondolkodik és cselekszik; hasonló lesz, de mégis kiszámíthatatlan.

A demokrácia megszabadít minden szabály, tradicionális kötelék alól. Az így kialakuló egoizmus viszont elszigetelődéshez vezet, önzéshez, az erények megszűnéséhez: „Létezik ugyanis egyfajta romlott szabadság [...] hogy mindent megtegyünk, ami jól esik. Ez a szabadság nem ismer semmiféle tekintélyt; leráz magáról minden szabályt [...] ez a szabadság ellensége az igazságnak és a békének; Isten is fellépett ellene” (AD 72). Az antik gondolkodást követve Tocqueville is a gondolkodásában magára maradt, túlzottan szabad egyének veszélyét abban látta, hogy emiatt szolgaságba jutnak. „A túlzott szabadságból indultak el, s lám, egy zsarnok lábánál hevernek” (AD 262). A demokrácia így akaratlanul is önmaga ellen munkálkodik¹⁶ (AD 335). Ezért igényli a demokrácia a vallást, amely megadja a szükséges erkölcsi és gondolkodásbéli korlátokat.

b) Önzés és elemei: magába zárkózás, privatizmus és kicsinyes, anyagi öröme

A demokráciában az individualizmus és az önzés összeolvadt, és aki ezt az individualizmust, privatizmust bátorítja, az a despotizmust bátorítja. A demokráciában mindenki idegen, csak a saját sorsa érdekli, csak magának él, csak önmagára figyel (AD 683). Ügyecskéivel, „többnyire sekélyes dolgokkal vannak elfoglalva”. Ugyanakkor Tocqueville beszélt egészséges individualizmusról is, amely nem privatizált, hanem tartalmaz közéleti részvételt is. E privatizmus egyik oldala – követve Platón demokrácia-képét, amelyben az emberek a vágyaik rabjai – az élvezet kultusza, a másik a merkantilista társadalomra jellemző anyagiasság: amikor mindenkit csak a kereskedelmi-üzleti érdekek, csak a gazdagság motivál. Az ilyen ember a világot uralhatja, de önmagát nem.

A privatizmus bírálata a republikánus gondolkodás régi témája. A privatizmussal az a baj, hogy elfordítja a figyelmet a közügyektől és a barátoktól¹⁷ (lásd Tacitus, Machiavelli, Montesquieu¹⁸), a jólét vágya elszigetel, ezért ellentétes a szabadsággal és összeegyeztethető a zsarnoksággal, despotizmussal. Így a privatizmus a szabadság jelszavával

¹⁶ „Az egyenlőség, amely függetleníti egymástól az embereket, kifejleszti bennük azt a megszokást és igényt, hogy egyéni tetteikben csakis saját akaratukat kövessék [...] úgy tűnik, a fejlettség tetőfokára hág, s minthogy minden állampolgár a maga útján halad, a társadalom szervezete hirtelen összeomlik [...] Az egyenlőség valójában két tendenciát szül: az egyik egyenesen a függetlenséghez vezet, s ugyanakkor anarchiába taszíthatja az embereket; a másik hosszabb, rejtettebb, de biztosabb úton a szolgaságba viszi őket.” (AD 939)

¹⁷ Vö. PLATÓN: *Állam* 576a; *VII. levél* 332c; *Törvények* 697c–698a.

¹⁸ MONTESQUIEU: *Törvények* 4.3.

vet szolgásgba.¹⁹ A jólét nemcsak összeegyeztethető a despotizmussal, de a zsarnok gyakorta a jólétre hivatkozik és épít, a barátság hiányában érdekelt.

A demokrácia az arisztokrácia felszámolásához vezet, az amerikai tapasztalat szerint a merkantil középosztály növekedéséhez, amely hajlamos a szűklátókörű anyagiasságra, és ezért – szemben Arisztotelésznek a *Politikában* leírt nézetével – nem megvéd a zsarnokságtól, hanem oda vezet (RR 38–39). Az arisztokráciával együtt oda a büszkeség, és csak a piti örömök kergetése maradt, a középszer, a korlátozott szemhatárok, az apró vágyak és örömök, és a pénz utáni vágy, a haszonlesés, mohóság.

Tocqueville leírása szerint, mivel a demokráciában mindenki csak a maga gazdasági érdekét követi, a politikát is csak az önérdek követésének tartják: ezt várják el a politikusoktól és ezt vetik a szemükre. A középosztály úgy kezeli a kormányzatot, mint egy vállalkozást: csak a magánérdekek vezetik, eszmék vagy a közjó nem.

A jólét utáni hajsza veszélye az, ha sikeres. A republikánus hagyomány szerint a jólét elgyengít, a fegyelmet élvezetekre cserélik a polgárok. Amerikában látni, hogy a demokrácia nem tudja a szenvedélyeket és a pillanatnyi szükségleteket korlátozni (AD 324). Demokráciában az emberek szellemi és erkölcsi tevékenysége az anyagi világ szükségleteire irányul, a jólét létrehozására, a kormányzat legfőbb feladatának tekintik, hogy minden polgárnak a lehető legnagyobb egyéni jólétet biztosítsa: az érzéki örömeket szenvedélyesen hajhászó emberek élénken vágyakoznak, de könnyen elkedvetlenednek, végső céljuk az élvezkedés, s ezt könnyen és gyorsan kell elérni (AD 756, 353). A demokrácia embere a tulajdon jólétének a rabja (AD 761).

Az egyenlőség elszabadítja a vágyakat: „minden ember, minden szabály tótágast áll” (AD 883). Mindenki el akarja hagyni helyzetét, fel akar emelkedni. A korlátok ledőlése együtt jár a személyes ambíció uralmával. Az egyenlőség bárkinek lehetővé teszi, hogy bármi elérjen, de csak kevesen érhetik el a nagyságot. A demokráciában a gyönge és elszigetelt emberek állandó mozgásban vannak. Nincs precedens, minden új: nincsenek gátak, ezért a nagyravágyók azt hiszik, nekik mindent szabad. Több hatalomra is csak a kicsinyes, durva élvezeteik miatt vágnak. Az amerikaiak a jólétet és boldogságot úzik szakadatlan, nyugtalanul. Mindig sietnek, mindig nyugtalanok (AD 755). Az egyenlőség páratlan sóvárgást szül a meggazdagodásra, ezért örökösen sérénykednek, nem érnek rá gondolkodni. A demokratikus századokban „az emberek a könnyű sikerre, a jelen élvezetére törekszenek” (AD 611). Anyagi élvezetekre vágnak, elégedetlenek a helyzetükkel, csak a vagyon gyarapításán jár az eszük, ezért csak tolongás, ütközés van, és nincs nyugalom. A demokrácia kellemetlen nyüzsgés, szüntelenül egymás taposása (AD 641).

¹⁹ Vö. TACITUS: *Évkönyvek* 1,4; *Iulius Agricola élete* 30.

A tömeg

A demokráciában az osztályok helyett létrejön a tömeg, hiszen az egyenlőség elmetszi a kapcsolatokat, kötődéseket. „Ma azonban az összes osztályok összemosódnak, az egyén mindinkább elvész a tömegben, és könnyen beolvad az általános sötétségbe” (AD 447). A tömeget nem osztja meg a birtok vagy a család, de nem kapcsolja össze a hagyomány sem; a tömeg „összeteveit semmi sem fűzi egymáshoz” (RR 167).

A tömeg irracionális, irigy, egyenlőséget akar minden áron, akár a szolgáltatásban is. A demokrácia tömegtársadalom. A tömeg elszigetelt, szenvedélyei uralta egyének szervezetlen halmaza, akiket folyton elragad a tudatlanságuk és a szenvedélyük (AD 332). Ha pedig a demokrácia elterjed, akkor „az emberi szellem világossága fokozatosan kihuny majd, s az emberre újból sötétség borul” (AD 632). Mindenki eltompul, mert nincs idejük a szellem művelésére a folytonos aktivitás, és a kontempláció hiánya miatt. „Mindenki eltompultan él ugyanolyan tudatlanságban, ugyanolyan szolgáltatásban” (AD 635). A demokráciában élő emberek pillanatról pillanatra mások, hiszen helyzetük, érzületük, vagyonuk állandóan változik. „Az egyes ember szelleme nem kötődik a többiekéhez hagyományok vagy közös szokások révén; se tehetségük, se szándékuk, se idejük nincs egyetértésre jutni egymással” (AD 660). A demokrácia a széthulló, zaklatott tömeget jelenti.

Az egyenlőség ledönti a társadalmi korlátokkal együtt az erkölcsieket is. De mi marad akkor a demokráciában azon kötelekekből (vallás, jóság, becsület, családi szellem, tartományi előítéletek), amelyek egykor gúzsba kötötték a zsarnokságot? A jót a rossztól elválasztó jelzőoszlop, a vallás kidőlt, az erkölcs világában minden kétes, bizonytalan, így „senki meg nem mondhatja, hol húzódnak (ma) a zsarnokság és szabadság természetes választóvonalai” (AD 446). A demokrácia akaratlanul is rombol minden megkülönböztetést, így a jó és helyes képzetét, az erkölcsöt is, s ezzel pedig rombolja a szabadságot: „be kell látnunk, hogy a szabadság uralmát nem lehet megvalósítani az erkölcsöké nélkül, ahogyan az erkölcsökét nem lehet lerakni a hit nélkül” (AD 34). A hagyományos – Róma példájára hivatkozó – republikánus érvelés szerint az erkölcsi hanyatlás és a zsarnokság együtt jár, ugyanis a zsarnokság könnyen kialakul, ha nem korlátozzák erkölcsi megfontolások.

Itt röviden ki kell térnem arra, hogy Tocqueville szabadságfogalma sokkal inkább az antik, arisztokratikus és keresztény szabadságfogalmakból érthető meg, nem pedig a modernekéből. A szabadság szerinte is csak akkor lehetséges, ha az ember nem mentes minden korlátozástól, hanem tiszteletben tart vallási, erkölcsi és kulturális mércéket: „az isteni törvények betartása juttatja el az embert a szabadsághoz”²⁰ (AD 72).

²⁰ „Vajon mi maradt mára azokból a kötelekekből, melyek hajdan gúzsba kötötték a zsarnokságot? A vallás elvesztette hatalmát a lelkek felett, s így kidőlt a jelzőoszlop, mely elválasztja a jót a rossztól: az erkölcs világában minden

A demokrácia – mint láttuk – elszabadítja a vágyakat és így visz a zsarnokságba, ezzel szemben Tocqueville szerint a szabadság a vágyaink ellenőrzése. A szabadsághoz ezért kell a vallás, morál, kultúra, tradíció, amelyek arisztokratikusak (nem egyenlőségen alapulnak): tekintéllyel bíró(k)tól tanulja meg az ember, és részben a tekintély tartja be vele. A szabadság a tekintélyen alapul. A republikánusok szerint a szabadság e nem politikai feltételei még fontosabbak, mint a politikaiak: „egy szabad közösség sem létezett még morál nélkül”.²¹ A demokrácia embere elutasítja a formákat, törvényeket, mert azok gátolják vágyai kielégítésében – a szabadságnak azonban kellene a formák (AD 982, 987). Az amerikai demokrácia a benne levő tendenciák ellenére pontosan azért lehet szabad, mert erős a vallás és az erkölcsök. Egy nép annál szabadabb, minél erkölcsösebb, mérsékeltebb, vallásosabb (AD 563). „[...] bár a törvény lehetővé teszi az amerikai népnek, hogy mindent megtegyen, a vallás nem engedi, hogy bármit elképzeljen, és tiltja, hogy bármit merjen. A vallást tehát, mely az amerikaiaknál soha nem avatkozik be közvetlenül a társadalmi kormányzásba, úgy kell tekintenünk, mint politikai intézményeik legfőbbikét” (AD 419). A jó szabadsággal áll szemben a romlottság, a szabadossággal, minden korlát elvetésével. „Létezik ugyanis egyfajta romlott szabadság, mely [...] elterjedt, és lényege, hogy mindazt megtegyük, ami jölesik. Ez a szabadság nem ismer el semmiféle tekintélyt; leráz magáról minden szabályt, az a fajta szabadság ellensége az igazságnak és békének; Isten fellépett ellene!” (AD 72) A szabadság nem a romantikából származó heroikus önkifejezés, önmegvalósítás a társadalom szokásai, a vallás és a bennük lévő korlátok, mércék ellenére. Ez a szabadság sokkal inkább szabadság arra, hogy az ember az legyen, ami, amilyenné hagyományai tették. Ez a szabadság a lehetőségek és az előre sejthető következmények közti választást jelenti.

kétséges és bizonytalan [...] és senki meg nem mondhatja, hol húzódnak a zsarnokság meg a szabadosság természetes választóvonalai” (AD 446; kiemelés tőlem – M. A. K.). „Amikor egy nép a vallást rombolja le, kételkedés keríti hatalmába az értelem legmagasabb szintjeit, a többi pedig félig megbénítja. Mindenki beletörődik, hogy felebarátait és önmagát leginkább érintő materiákról csak zavaros és ingatag fogalmak legyenek; rosszul védelmezi vagy feladja nézeteit, és mivel már nem reméli, hogy meg tudja oldani az emberi sors állította legnagyobb problémákat, gyáván nem is gondol rájuk. Ez az állapot [...] szolgágra kárhóztatja a polgárokat. Tehát nemcsak az történik, hogy az emberek hagyják elvenni a szabadságukat, hanem gyakran ők maguk mondanak le róla. Ha már nemcsak a politika, hanem a vallás viszonylatában is megszűnik a tekintély, az emberek hamarosan megriadnak a korlátok nélküli függetlenségtől [...] hajlamos vagyok azt gondolni, hogy ha nincs hite, akkor szolgálnia kell, és ha szabad, akkor hinnie” (AD 616; kiemelés tőlem – M. A. K.). „[...] be kell látnunk, hogy a szabadság uralmát nem lehet megvalósítani az erkölcsök nélkül, ahogy az erkölcsök alapjait nem lehet lerakni a hit nélkül” (AD 34).

²¹ TOCQUEVILLE: *Journey to England*, 123.

a) *Ressentiment, marakodás*

Az Amerikában megfigyelt demokratikus ösztön (AD 286) az irigység, mivel a demokrácia magas fokra hevíti az egyenlőség szenvedélyét, de azt sosem tudják tökéletesen kielégíteni. Az egyenlőséget kergető demokratákat a siker lehetősége felizgatja, a kudarc bosszantja, ezért minden korlátot elvetnek.²² A korlátok hiányában az emberek gyorsan emelkednek és süllyednek, utánozzák és irigylük egymást. „Az egyenlőség gerjesztette nyughatatlan becsvágy” (AD 637), az egyenlőség, a tekintély és hierarchiák hiánya rendezetlenséget eredményez:

Az Egyesült Államokban uralkodó egyetemes mozgás, a szerencse forgandósága, a magán- és közvagyon állandó változása a lelket lázas izgalomban tartja [...] Az amerikai egész élete olyan, mint egy játszma, mint egy forradalom, mint egy nagy csata. (AD 575)

Az emberek gyöngék, elszigeteltek, s állandó mozgásban vannak, a precedensnek jószerevével nincs kényszerítő ereje, a törvények rövid lejáratúak, az újdonságokat lanya ellenállás fogadja, s a társadalom egészének helyzete nem is teljesen egyértelmű és nem is megingathatatlan. Így aztán ha a nagyravágyók egyszer magukhoz ragadják a hatalmat, azt hiszik, nekik mindent szabad. (AD 887)

Az egyenlőség reménye és a viszonylagos vagyoni és műveltségi egyenlőség ahhoz hasonló állapotokat teremtett, mint ahogyan Hobbes írta le a természeti állapotot az egyenlő emberek esetében: az egyenlő gyengeség viszonyai között mindenki szemében „az erőszak tűnik a jelen egyetlen értelmének és a jövő egyedüli biztosítékának” (AD 33). A demokráciában „csak egyetlen hatalom létezik, az erő” (AD 366), a többség ereje vagy a személyes erő.

A demokrácia, egyenlőség másik következménye, hogy tönkretette azokat az egyéni alapokat, amelyek révén szembe lehetett szállni a zsarnokkal, és csupán a mindenkire egyaránt jellemző gyengeség maradt (AD 32). „A társadalom csendes [...] mert sebezhetőnek és gyengének tudja magát” (AD 33). A vagyon aprózódásával közeledett egymáshoz a szegény és a gazdag, de új okot találtak a gyűlöletre, rettegéssel és irigyléssel méregetik egymást. Cselekvésük vezérfonala az önérdék lett, erkölcs nélkül. *Az amerikai demokrácia IX. fejezete* szerint az egymáshoz hasonló emberek kis ellenséges és egymás iránt közömbös csoportokra oszlanak (RR 116), a kölcsönös gyanakvás pedig kedvez a despotizmusnak.²³

²² „A siker lehetősége felizgatja, a siker bizonytalansága bosszantja; cselekszik, megfárad, elkeseredik. Mindazt, ami valamiben túlmegy a lehetőségein, vágyai elé tornyosuló akadálnak tekintik, és nincs mégoly törvényes felsőbbtség, amelynek látványa ne volna tüske a szemében” (AD 28)

²³ Vö. MONTESQUIEU: *Perzsa levelek* 63, 40.

A civakodó, állandóan elégedetlen és egymásra irigyek kaotikus világában a zsarnok vagy despota a bajok megoldójaként, a rend és az elnyomottak védelmezőjeként lép fel. Ráadásul – hagyományosan – anyagi bőséget ígér és ad (AD 345).

b) Biztonságvágy (amely a despotikus hatalom elfogadásához vezet)

Egyáltalán nem egyértelmű, hogy az emberek elutasítanák a rossz uralmi formákat, a zsarnokságot és despotizmust. Sőt, úgy tűnik, gyakorta üdvözlük ezeket. Azaz a közmegegyezés nem feltétlenül zárja ki a zsarnokság vagy despotizmus létét, a szabadság hiányát. A zsarnoksággal kapcsolatos irodalomban mindig fontos szerepe van annak, hogy kikre, illetve az ember milyen tulajdonságaira, milyen jellemű emberekre támaszkodik a zsarnok. Egyáltalán nem egyértelmű, hogy a zsarnok kizárólag vagy elsősorban erőszakra támaszkodna, mint ahogyan a jó rendnek is része az erőszak valamekkora mértéke számtalan leírás szerint.

A demokrácia, az egyenlőség függetleníti egymástól az embereket, és mindenki csak a maga akaratát követi, ami fejtelenséghez, a társadalom (rendezett viszonyok) összeomlásához vezet (AD 937). Az egyenlőség hatására minden előjog megszűnik, mindenki előtt nyitva áll valamennyi mesterség. Megnő a nagyravágyás, az egyenlőség reménye mindenkit nagy reményekkel kecsegtet. Azonban az egyenlőség korlátozza az emberek erőit, miközben vágyaiknak tág teret ad. Az egyenlőségben általános a versengés, de a tömeget a versenyben nem lehet legyőzni, hiszen mindenfelől körülveszi és szorongatja az egyént. Így tartósan együtt kell élni az egyenlőség gerjesztette ösztönök és a kielégítésükre jóváhagyott módszerek közti ellentéttel,²⁴ amely elgyötri, elcsigázza a lelket.²⁵ Az egyenlőség nem tud mindenkit kielégíteni, mivel „nagyjából egy szinten van mindenki, a legcsekélyebb eltérés is bántó” (AD 757). Az egyenlőség felgyújtja a vágyakat, és ugyanakkor lehetetlenné teszi kielégítésüket, ezért a demokrácia emberét a vágyai szüntelenül a központi hatalom felé vezérlik, amit az egyedüli és szükségyszerű támasznak lát. A versengésből fakadó biztonságvágy, mint Hobbes *Leviathánjában*, magyarázza Tocqueville szerint, hogy az egyenlőségben élő emberek miért hajlamosak elfogadni a despotikus hatalmat: „a zűrzavartól való félelem és a jólét, szeretet miként vezette észrevétlenül a demokratikus népeket a központosított kormányzat hatáskörének növelésére” (AD 953). Az egyenlőség két tendenciát szül: egyrészt függet-

²⁴ Ennek modern és népszerű kifejtése Robert K. Merton anómia-elmélete (*Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Gondolat, Budapest, 1980).

²⁵ „A társadalmi rend, amely állandóan vágyakat ébreszt bennük, ugyanakkor szükségyszerű határok közé szorítja e vágyakat.” (AD 894)

lenséghez és rendezetlenséghez viszi az embereket, másrészt hosszabb és rejtett módon, de biztosan a szolgaságba. A polgárok pedig egyre több joggal ruházzák fel a központi hatalmat az anarchiával szembeni megvédésükre²⁶ és a vágyaik kielégítésére.²⁷

A demokráciában újfajta despotizmus alakult ki, de nem forradalomból vagy háborúból, hanem a biztonságvágyból és a biztos magánélvezetek iránti vágyból.²⁸ A demokrácia arra példa, hogy a béke nagyobb veszélyekkel járhat a szabadságra, mint a háború. „Fölöttük ott lebeg egy végtelen és oltalmazó hatalom, amely egymaga akar gondoskodni kedvteléseikről és öröködni sorsuk felett. Ez a hatalom kizárólagos, részletekbe hatoló, rendszeres, előrelátó és szelíd” (AD 973). A despotikus hatalom a polgárokat gyermekké teszi: munkálkodik a boldogságukért. Gondoskodik a biztonságról, előre látja a szükségleteket, megkönnyíti örömeik megszerzését, elintézi ügyeiket, irányítja iparukat, a gondolkodás gyötrelmeitől és az élet zűrzavaraitól is megszabadítaná őket.

Az amerikai demokrácia I. része szerint a zsarnokság titkos (szándékolatlan) szolgálja lehet a szabadság hivatásos szerelmese. A demokráciában a szabadság látszata, a választás valamekkora köre megmarad. Az új zsarnokság édes, a polgár benne nem erőszaknak enged, hanem a zsarnok nyújtotta anyagi előnyök, élvezetek miatt. Nem félelemből, hanem megvásárolhatóságból. Az új despota nem durva, sőt kedveskedő. Nem elnyom, hanem enervál, elbutít, birkává tesz, nem megtör, hanem ellágyít. A „jólét iránti vágy a szolgaság szülőanyja” (RR 149). A demokratikus vágyak, az apró örömök szeduktívák, a jólét iránti vágy vezet szolgaságba, és ez a vágy tesz erkölcsileg debillé.²⁹ „Azok az emberek, akik kizárólag ezeket az (anyagi) előnyöket várják a szabadságtól, sohasem maradhatnak sokáig szabadok [...] Aki magán a szabadságon kívül is vár valamit a szabadságtól, az szolgaságra született” (RR 197).

Az, hogy a luxus és a restség szolgasághoz vezet, klasszikus republikánus tétel. Montesquieu szerint a görögök és a rómaiak azért hanyatlottak le, mert a vágyaik rabjai lettek, a politikai szabadságot eladták vágyaik pillanatnyi kielégüléséért. A szeráj hasonlatában arról írt,³⁰ hogy a zsarnok igyekszik a nép luxus- és szexuális vágyait kielégíteni, és a vágyaik kielégülése köti meg őket a szolgaságban.³¹ Mivel ezt tekintették a

²⁶ „a zűrzavartól való félelem és a jólét, szeretet miként vezette észrevétlenül a demokratikus népeket a központosított kormányzat hatáskörének növelésére.” (AD 953)

²⁷ „Szükségei és főleg vágyai a központi hatalom felé vezérlik, s végül már az egyéni gyengeség egyedüli és szükségszerű támaszának látja. Mindez segít megérteni azt, ami a demokratikus népeknél gyakorta megcsúszik: fölötteseket oly nehezen viselő emberek békésen túrnek egy urat, s egyszerre látszanak büszkének meg szolgálalkúnak.” (AD 944–945)

²⁸ „Az emberek [...] két különböző úton haladnak a szolgaság felé. A jólét iránti vágy eltántorítja őket a kormányzásban való részvételtől, a jólét szeretete viszont mind szorosabb függőségben tartja őket a kormánytól.” (AD 960)

²⁹ Lásd TOCQUEVILLE: *The European Revolution (Recollections, 189)*; *Journey to America*, 271; *Selected letters*, 150–152.

³⁰ *Perzsa levelek* 63, 40; *A rómaiak nagysága és hanyatlása*.

³¹ *Perzsa levelek* 96. Vö. *Correspondence and Conversations*, II., 13.

keleti (perzsa, török) politika jellemzőjének, ezért terjedt el a 18. században a „zsarnokság” helyett a „despotizmus” kifejezés.

A demokráciában elszabaduló szerzésvágy vezet a demokratikus despotizmushoz: elszigetelődéshez, uniformizálódáshoz, centralizációhoz. A szerzésvágy miatt igénylik az emberek a kormányzati segítséget, a nagy államot. Az *amerikai demokrácia* II. része szerint demokráciában nő a félelem a jólét, az életszínvonal bizonytalansága miatt, ezért lesznek válságok és ezért nő a bürokratikus elit szerepe. A zűrzavartól való félelem és a jólét-szeretet vezeti a demokráciánépeket a központosított kormányzat hatáskörének növeléséhez. Mivel a hatalom az egyén cselekedetéért és sorsáért is felelősséget érez, akarata ellenére is boldoggá teszi. A *régi rend* szerint a demokráciában létrejövő újfajta despotizmus neve a szocializmus. A „folytonos hivatkozás az emberek anyagi érdekeire”, az „irigy, kapzsi vágyak” vezetnek a „szolgaság új formájába”, a szocializmusba.³² A szocializmus „korlátlan fogyasztás mindenkinek”.³³ Mivel az ember egyre kevésbé képes létrehozni az élethez szükséges javakat, a társadalmi hatalom növekedni fog, hiszen az egyre inkább magára maradó egyének igénylik a segítséget³⁴ (AD 724). A demokrácia így ösztönösen centralizál a jólét vágya miatt. A szocializmus a teljes egyenlőség, mechanikus szabályosságok és szabályszerű zsarnokság. A megkülönböztetéseket kedvelő skolasztika fontos felismerése volt, hogy a zsarnokot nemcsak a törvények hiánya különbözteti meg a jó rendtől, hanem az is, hogy ha vannak is törvények a zsarnokságban, azok nem felelnek meg a *lex naturalis*nak. Így Szt. Tamás legalább kétféle zsarnokságot különböztetett meg: a legitim, de az isteni, örök törvényeket be nem tartót (*tyrannus in titulo*), és azt, aki erőszakkal került hatalomra (*tyrannus in regimine*). Mindezt kiegészítette a felvilágosodás racionalista abszolutizmusainak és a francia forradalomnak a tapasztalata, amelyek a korábbinál jóval nagyobb elnyomást eredményeztek, és azt ésszerűnek nevezett szabályok, törvények révén gyakorolták (AD 364). A törvények léte, de még a beleegyezés, az elfogadás sem zárja ki a zsarnokság, despotizmus létét.

³² *De Tocqueville and Beaumont*, 183.

³³ *Recollections*, 205.

³⁴ „[...] csak önmagukban és önmagukért léteznek [...] Fölöttük pedig ott lebeg egy végtelen és oltalmazó hatalom, amely egymaga akar gondoskodni kedvteléseikről és örködni sorsuk felett. Ez a hatalom kizárólagos, részletekbe hatoló, rendszeres, előrelátó és szelíd [...] Készségesen munkálkodik boldogságukért; ám ennek kizárólagos forrása és föltétlen ura ő akar lenni; gondoskodik biztonságukról, előre látja és kielégíti szükségleteiket [...] így kényszeríti mind szűkebb területen mozogni az akaratot [...] hatalmába kerítette és kedvére formált minden embert [...] nem zsarnokoskodik a nemzetek felett, csak gúzsba köti, elnyomja, elgyengíti, megszurkíti, bárgyúvá teszi” (AD 974).

Kollektivista individualizmus

A demokrácia egyik jellemzője az egyének elszigetelődése, azonban ennek csak látszólagosan mond ellent a másik jellemzője: a kollektivista. Tocqueville *A régi rendben* a gazdagodás vágyát, az *Az amerikai demokráciában* az életkörülmények egyenlőségét és azt, hogy mindenki a maga feje után megy, elszigetelődött és így kiszolgáltatott, tekintette a fő bajnak, ami miatt az emberek elfogadják a zsarnoki kormányzatot. Amíg volt család, addig az egyén nem volt egyedül a despotával szemben, de a demokráciában mindenki egyenlő és gyenge, így nem tud ellenállni a despotának. Az izoláció, a régi kötelékek felszámolása a despotizmus előfeltétele.

A demokrácia embere senkitől sem függ, de senkire sem támaszkodhat. Büszke, de befolyásolják, ezért a demokrata konformista. Azonban ez nincs a demokrata ellenére, mivel a demokráciában két vágy van: a szabadság és a vezetettség vágya. „Tehát már nemcsak az történik, hogy az emberek hagyják elvenni a szabadságukat, hanem gyakran maguk mondanak le róla” (AD 616). A demokraták kívánják a korlátok ledőlését, de megriadnak a korlátok nélküli függetlenségtől, ezért emelnek maguk fölé új urat.

Ahogy az egyén gyengül és elbizonytalanodik, úgy nő a központi hatalom. Az egyén kisebbedni, a társadalom nagyobbodni látszik, és a társadalmat a központi hatalom képviseli, amelynek feladata és joga kézen fogva vezetni az egyes állampolgárokat. „A demokratikus népeknél az egyes ember nagyon gyönge, de az állam, amely mindenkit képvisel és kézben tart, nagyon erős” (AD 654). A védtelen egyén egyedül áll szembe a végrehajtóval, akinek ezer szeme és ezer karja van.³⁵

Az központi hatalom megerősödése (AD 931) mellett azonban megjelenik a demokráciában a társadalom vagy a közvélemény zsarnoksága. Ez az új zsarnokság arctalan.³⁶ Egyre több cselekvés kerül társadalmi ellenőrzés alá (AD 957). „Minél egyenlőbbé válnak a létfeltételek, annál kevésbé erősek az emberek egymagukban, annál könnyebben engednek a tömeg sodrásának” (AD 730). A társadalmi hatalom egységes, mindenütt jelenvaló, mindenható, szabályai egyöntetűek (AD 941). A társadalom zsarnoksága nem törli meg az akaraterőt, csak irányítja. Elgyengít, bárgyúvá tesz, szabályozott, szelíd szolgaság alakul ki, de mindenki eltűri a láncot, mert nem egy em-

³⁵ *Correspondence and Conversations*, II., 80.

³⁶ A többség hatalma – a „baj csak alakot vált” (AD 605). „A szolgaság új arculatát fedeznék fel”; „szemernyivel sincs nagyobb kedvem a járomba hajtani a fejem csak azért, mert egymillió kar tartja felém”. „A demokratikus népek körében tehát olyan egyedülálló hatalma van a közösségnek, amelyet az arisztokrata nemzetek még csak el sem gondolhattak. Hitét nem meggyőzéssel, hanem a közszellemnek az egyesek értelmére gyakorolt óriási nyomásával kényszeríti és sajtolja az emberek lelkebe.” A többség elnyomja az egyént Amerikában. (AD 604)

ber, hanem a nép tartja azt (AD 973, 277–278). A társadalom e kollektivista zsarnokságának gondolata főleg *Az amerikai demokrácia* I. kötetét jellemzi.³⁷

A tömeggel szembe fordulót az elszigeteltség és tehetetlenség érzése megtöri. „A tömegnek az egyes emberre gyakorolt hatása felettébb nagy” (AD 904). A közvélemény súlya végtelen a demokráciában. Az egyenlőség miatt nem bíznak egymásban az emberek, de korlátlanul bíznak a köz ítéleteiben. Minél gyanakvóbbak és bizalmatlanok az egyének, minél kevésbé van erkölcsi és értelmi tekintély, annál valószínűbb a közvélemény uralma.³⁸ A többség ereje azonban egyszerre anyagi és erkölcsi: hat a tettekre és a szándékokra. Demokráciában az eltérő véleményt nem küldik máglyára, de megvetik. A demokrácia nem erővel zsarnoki, hanem intellektuálisan, a demokrácia zsarnoksága a lélekre tör (AD 367). Egyszerre ellenőrzi szándékainkat, lelkünket és körülményeinket (AD 366–367). A közélet összemosódik a magánélettel. Nincs ország, ahol kisebb lenne a szellemi függetlenség és a vélemény szabadság, mint Amerikában (AD 366).

Általában Tocqueville kommentárjai jobban hangsúlyozzák a közvélemény uralmát az egyén gondolkodása felett, mint a hagyományok elvesztése miatti erkölcsi és szellemi szeszélyeket, illetve azt, hogy a demokráciában az életfeltételek egyenlőségéből ered a gondolkodásbéli egyformaság.

Érdeemes látnunk, hogy Tocqueville a demokrácia despotizmusáról írva legalább három elemét különböztette meg: 1. az erős központi hatalmat, központosított közigazgatást; 2. a köznapi életben érvényesülő társadalmi kényszert, amely a többi ember elvárásain keresztül jelenik meg; 3. a társadalmiasított, a társadalom nevében fellépő kormányzatot: „Nincs olyan ellenállhatatlan, mint a nép nevében parancsoló zsarnoki hatalom [...] Mi sem olyan ellenállhatatlan, mint a nép nevében parancsoló zsarnoki hatalom: ez ugyanis a többségi akarat erkölcsi erejével van felruházva” (AD 320–321). A zsarnokság „demokratikus despotizmusnak” nevezett formája a népet kénye-kedve szerint irányítja (RR 192).

Jól látható, hogy ez nem ugyanaz az állítás, mint *Az amerikai demokrácia* fő tétele, amely a társadalom, a közvélemény zsarnokságáról szól. *A régi rendben* a zsarnoki kormányzat (politika) a demokratikus társadalomra épül, de azt is elnyomja. *Az amerikai demokráciában* a demokratikus társadalom, a közvélemény maga nyomja el – nem politikai módon – az egyént, valamint politikai módon elnyomja őt a központi hatalom is. *A régi rend* elsősorban a mindenható kormányzatot bírálja, amely egyenlősít és az egyenlőségre építi működését, ennek példája Franciaország, *Az amerikai demokrácia* az egyenlők tár-

³⁷ Vö. *Correspondence and Conversations*, II., 79.

³⁸ Mindig minden mozog, „pillanatról pillanatra mások, hiszen helyzetük, érzületük, vagyonuk állandóan változik. Az egyes ember szelleme nem kötődik a többiekéhez hagyományok vagy közös szokások révén; se tehetségük, se szándékuk, se idejük nincs egyetértésre jutni egymással” (AD 603).

sadalmát is bírálja, amely az egyént megfosztja a szabadságától; ezt a jelenséget Tocqueville az Egyesült Államokban figyelte meg.

Szép-e a demokrácia?

Az Egyesült Államokra nemcsak azért érdemes odafigyelni Tocqueville szerint, mert a demokrácia a kikerülhetetlen közeljövő, hanem azért is, mert ott sikerült a demokráciát a Gondviselés és a véletlenek összjátéka miatt összeegyeztetni a szabadsággal.³⁹ Ennek a sikernek az egyik kovácsa a községi rendszer, a másik pedig a vallás erőssége.⁴⁰

Mindebből nem következik, hogy szép lenne a demokrácia, de kétségtelenül sok híve volt és van. A kérdés csak az, hogy a demokrácia eredetmítoszába beilleszthető-e Alexis de Tocqueville. Mindazoknak, akik Tocqueville-t a demokrata táborba akarják átpasszírozni, két dolog kell megtenniük: el kell felejteniük a demokráciával kapcsolatos nem kevés kritikai, negatív megjegyzését. El kell felejteniük, hogy Tocqueville legfőbb szempontja – a szabadság – szerint a demokrácia (az egyenlőség) csúnya: zsarnoksággá válhat, gyámkodó hatalommá,⁴¹ a demokratikus népeket fenyegető elnyomás pedig semmi eddigéhez nem fogható (AD 972). Másrészt a demokratizált Tocqueville írásaiban ki kell mutatni, hogy az esetleges problémákra a „Még több demokráciát!” jelszavával válaszolt volna.

Az első feladat a könnyebb: felejteni, kivagdosni könnyű. Bár *Az amerikai demokrácia* zömét ki kellene ez esetben vágni. A második tűnik a nehezebb feladatnak. Az, amit Tocqueville demokrácia alatt értett, csúnya volt, és csak a nem demokratikus, hanem republikánus elemek teszik mégis elviselhetővé, a szabadsággal összeegyeztethetővé.

Irodalom

ARISZTOTELÉSZ: *Eudemoszi Etika*, ford. Steiger Kornél, Gondolat, Budapest, 1975.

ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, ford. Szabó Miklós, Európa, Budapest, 1987. (NE)

³⁹ „A demokratikus társadalmak, amelyek nem szabadok [...] itt a szellemi és az érzelmi nívó folyamatosan süllyed, mivel az egyenlőség kéz a kézben jár a zsarnoksággal.” (RR 40)

⁴⁰ Amerikát a vallás tette erkölcsössé, és így szabaddá az egyenlőség veszélyei ellenére (AD 764–771). „A zsarnokság meglehet hit nélkül, de nem a szabadság. A vallás sokkal szükségesebb a köztársaságban, amit magasztalnak, mint a monarchiában, amelyet támadnak, és a demokratikus köztársaságban a legfontosabb.” (AD 421)

⁴¹ „Nem mondhatjuk ki abszolút és általános igazsággként, hogy napjaink legnagyobb veszélye a szabadosság vagy a zsarnokság volna, az anarchia vagy a despotizmus. Mindegyiktől egyaránt tartani kell, s mindegyik könnyedén eredhet egyetlen s egyazon okból, mely nem más, mint az általános közöny, az individualizmus gyümölcse.” (AD 1035)

- ARISZTOTELÉSZ: *Politika*, ford. Szabó Miklós, Gondolat, Budapest, 19842. (*Politika*)
- ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*, ford. Adamik Tamás, Gondolat, Budapest, 1982. (*Rétorika*)
- Roger BOESCHE: *The Strange Liberalism of Alexis de Tocqueville*, Cornell UP, Ithaca–London, 1987.
- Roger BOESCHE: *Theories of Tyranny from Plato to Arendt*, Pennsylvania State UP, University Park (Pennsylvania), 1996.
- Correspondence and Conversations – Correspondence and Conversations of Alexis de Tocqueville with Nassau William Senior, 1834–1859*, Augustus M. Kelley, New York, 1968.
- De Tocqueville and Beaumont – De Tocqueville and Beaumont on Social Reform*, szerk. Seymour Drescher, Harper and Row, New York, 1968.
- T[homas]. S[tearns]. ELIOT: *The Idea of a Christian Society*, Faber & Faber, London, 1939.
- Zera S. FINK: *The Classical Republicans*, Northwestern University, Evanston, 1945.
- François GUIZOT: *Democracy in France*, London, 1849.
- Bertrand de JOUVENEL: *On Power. The Natural History of Its Growth*, Liberty Found, Indianapolis, 1993.
- Jean-Claude LAMBERTI: *Tocqueville and the Two Democracies*, ford. Arthur Goldhammer, Harvard UP, Cambridge (Mass.) – London, 1989.
- Charles-Louis MONTESQUIEU: *Perzsa levelek*, ford. Rónay György, Európa, Budapest, 1981.
- Charles-Louis MONTESQUIEU: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, ford. Szávai János, Magyar Helikon, Budapest, 1975.
- MONTESQUIEU: *Törvények – Charles-Louis MONTESQUIEU: A törvények szelleméről*, ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál, Osiris–Attraktor, Budapest, 2000.
- ORWELL 1957 – George ORWELL: *Selected Essays*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1957.
- PLATÓN *Összes művei*, I–III., Európa, Budapest, 1984.
- John Greville Agard POCOCK: *Politics, Language and Time. Essays on Political Thought and History*, Atheneum, New York, 1971.
- John Greville Agard POCOCK: *The Machiavellian Moment*, Princeton UP, Princeton–London, 1975.
- Maximilian ROBESPIERRE: *Elveim kifejtése*, ford. Nagy Géza, Gondolat, Budapest, 1988.
- Giovanni SARTORI: *Democratic Theory*, Greenwood Press, Westport, 1962.
- James T. SCHLEIFER: *The Making of Tocqueville's Democracy in America*, Liberty Fund, Indianapolis, 2000 (<http://oll.libertyfund.org/Home3/Book.php?recordID=0095>).
- Bruce James SMITH: *Politics and Remembrance. Republican Themes in Machiavelli, Burke and Tocqueville*, Princeton UP, Princeton, 1985.
- TACITUS *Összes művei*, I–II., Európa, Budapest, 1980.
- Alexis de TOCQUEVILLE: *A régi rend és a forradalom*, ford. Hahner Péter, Atlantisz, Budapest, 1994. (RR)
- Alexis de TOCQUEVILLE: *Az amerikai demokrácia*, Európa, Budapest, 1993. (AD)

- Alexis de TOCQUEVILLE: *Journey to America*, Doubleday, Garden City, 1971.
- TOCQUEVILLE: *Journey to England* – Alexis de TOCQUEVILLE: *Journey to England and Ireland*, Garden City, Doubleday, 1968.
- TOCQUEVILLE: *Penitentiary System* – Alexis de TOCQUEVILLE: *On the Penitentiary System in the United States and its Application in France*, Augustus M. Kelley, New York, 1970.
- TOCQUEVILLE: *Recollections* – Alexis de TOCQUEVILLE: *Recollections*, Doubleday, Garden City, 1971.
- Alexis de TOCQUEVILLE: *Selected Letters on Politics and Society*, University of California Press, Berkeley, 1985.
- Sheldon S. WOLIN: *Tocqueville Between two Worlds. The Making of a Political and Theoretical Life*, Princeton UP, Princeton, 2001.
- Marvin ZETTERBAUM: *Tocqueville and the Problem of Democracy*, Stanford UP, Stanford, 1967.

Bánhegyi Jób

Fejérdy András

MINDSZENTY JÓZSEF SZELLEMI PORTRÉJA

Mindszenty József alakja napjainkban is számos kérdést vet fel. Életében az antibolsevizmus szimbólumává vált, s ezért mind a mai napig hajlamosak vagyunk személyében a politikust látni. De ki volt ő valójában? Lelkipásztor vagy politikus? Maradi legitimista vagy a kereszténydemokrácia elkötelezett híve? Felelőtlen, kompromisszumképtelen ellenálló vagy a reális politikai helyzetet felmérő egyházi vezető? A feudális egyház arisztokratikus főpapja vagy a korszerű katolikus tanítás követője?

1. Mindszenty József egyházképe

Mindszenty József mindenekelőtt lelkipásztor volt: egész gondolkodásmódjának, társadalomfelfogásának és tevékenységének kulcsát tehát egyházképében kell keresnünk. Az egyházat az állammal analóg társadalmi képződményként leíró hagyományos egyházképet a 19. század folyamán az ultramontán teológia fogalmazta újra a felvilágosodás és a francia forradalom hatására létrejött új társadalomkép tükrében. Ebben a modern autark állam eszméjéhez hasonlóan az egyházat is önálló jogalanyisággal rendelkező, tökéletes – tehát minden külső (állami) behatástól független – társaságként (*societas perfecta*) definiáló, a jogi és látható szervezeti vonatkozásokat hangsúlyozó egyházmodellben az egyház monarchikus felépítésű, hierarchikus tagozódású szervezatként jelenik meg, melyben a klérusé a vezető szerep. Mindszenty József ezt a tanulmányai során megismert, régi típusú, a II. vatikáni zsinatig meghatározó szerepet játszó egyházfelfogást tudatosan vállalta és magáénak vallotta, de az egyházban párhuzamosan meglévő más modelleket sem utasította el. Egyházképében tehát mindenekelőtt a hívekért felelős klérus kapott fontos szerepet:

A tapasztalt lelkipásztor [...] tudja azt is, hogy az a társadalmi, állami berendezkedés, amely híveit körülveszi, hitéletükre előnyös vagy hátrányos befolyással van. Aki ezt a tényt a valóságnak megfelelően tudja megítélni az óvatosabban épít a hívek „nagykorúságára” és önállóságára. Az igazi – még ha régi típusúnak mondják is – lelkipásztor felelősséget érez a rábízott lelkekért és ez a rábízott felelősség sarkallja, hogy elhárítson minden lelki veszélyt a rábízottaktól.¹

¹ MINDSZENTY: *Emlékirataim*, 156.

A hierarchia irányító szerepét Mindszenty mindenesetre nem uralomként, hanem Istentől kapott feladatként és szolgálatként fogta fel, s nem állt szándékában a hívek és a papság szembeállítását. Már zalaegerszegi plébános korában a családok látogatásának bevezetésével kívánta a hívek és a papság szorosabb kapcsolatát előmozdítani, és hercegprímásként is az egyház tagjainak közösségét és a híveknek az egyházközségi életbe való bekapcsolásának fontosságát hangsúlyozta, mintegy a II. vatikáni zsinatnak az egyházzal mint Isten népéről szóló tanítását megelőlegezve. Pétery József megyéspüspöki palliumának átadásakor a váci székesegyházban például kiemelte: „Nemcsak a főpásztorhoz jöttem, nemcsak az Egyház papjait keresem. Krisztus titokzatos testébe, az egyházba, beletartoznak nemcsak a papok, hanem a hívek is.”² A zuglói templom felszentelése és az új esperesek esküvétele alkalmával 1946. augusztus 10-én elmondott beszédében pedig rámutatott:

A templom is, az egyházkormányzat is a hívő lelkekért van. [...] Fontos az a kegyelmi munka, amelyet lelkipásztoraitok templomaitokban folytatnak [...], fontos ennek a munkának irányítása is az esperesek által. De elengedhetetlen a hívek bekapcsolódása és tevékenysége is. Az Egyház ügye nem egyszerűen a papok dolga, hanem a hívek dolga is.³

Amikor a 19. században az egyházzal mint tökéletes társaságról szóló tant kialakították, a magát minden oldalról fenyegetettnek érző egyház érthető módon a belső és kívülről is látható egység megerősítésére törekedett: ilyen körülmények között került sor az új modell értelmében a kánonjog és a liturgia egységesítésére, a tanbeli egység hangsúlyos megjelenítésére, valamint a pápa szerepének kiemelésére és tévedhetetlenségének kihirdetésére. A 20. század diktatúráiban az egyházra leselkedő új veszélyek közepette Mindszenty bíboros éppen ebben – az egyházmodellből fakadó – egységben találta meg az egyház védelmezésének legmegfelelőbb eszközét, és történelmi tanulmányai is megerősítették abban, hogy a Rómához való hűség és a helyi egyház belső egysége jelentheti a külső beavatkozási törekvésekkel szembeni legbiztosabb védelmet. A belső egységre való törekvés magyarázza, hogy primási kinevezését követően ellenezett a püspöki kar egységét megbontó mindenfajta kezdeményezést, akár csak a „haladó” katolikus irányzatoknak azon törekvését, amellyel – az egyház tanítása és az ilyen tárgyú pápai megnyilatkozások ellenére – a szovjet rendszerrel való együttműködést szorgalmazták. Velük szemben kiemelte, hogy „a katolikus elé egy jelző illik, semmi más. Ez a jelző: római.”⁴

² *Egyházam és hazám I.*, 86.

³ *Uo.*, 182–183.

⁴ *Uo.*, 157.

Mindszenty egyházképében tehát régi és új elemek keverednek. A még a tanulmányai során megismert, régi típusú egyházfelfogás dominál: a „tökéletes társaság” egyházmódeljébe illeszti be azokat az új elemeket, amelyeket lelkipásztori tapasztalatai során ismert meg, de az eredeti kereteken nem lép túl. Ebben konzervatív habitusa mellett a külső körülmények is jelentős szerepet játszottak: a támadásokkal szemben a bevált modell tűnt számára a biztonságosabbnak, és nem tartotta lehetségesnek az új és bizonytalan dolgokkal való kísérletezést.

2. Egyház és állam viszonya

Mindszentynek az egyház és állam közötti viszonyt illető felfogását is egyházképe határozta meg, amelybe beillesztette az egyház és a pápák – általa sokat tanulmányozott – társadalmi tanítását. E szerint a felfogás szerint az állam és az egyház a társadalom két alapvető struktúrája, két egymástól független és egyenrangú valóság: az egyház ugyanazon társadalom tagjainak lelki, erkölcsi dimenziójáért felelős, az állam pedig a földi, anyagi boldogulásáért. A két „tökéletes társaság” egyenrangúságában azonban az egyháznak – mint az emberek transzcendens, végső célját közvetítő közösségnek – bizonyos fokú elsőbbsége van az állammal szemben. Utóbbi fő feladata, hogy az egyház által felmutatott, Istentől eredő erkölcsi rendnek megfelelően kezelje az időbeli javakat és ügyeket. Mindszenty bíboros megfogalmazásában ez így hangzik:

Mi hát az Egyház és állam jogállása, viszonya? Mindkettő Istentől alkotott, tökéletes társaság, saját önálló céllal és ennek elérésére szükséges eszközökkel. Egyik sincs közvetlenül alárendelve a másiknak, mindegyik a maga nemében a legfőbb. Az állam Istennek, mint a természet alkotójának, az Egyház mint a kegyelmi élet szerzőjének műve; az a földi jólét, ez az örök üdvösség szolgálata érdekében. [...] A két fogalomkört nem tartalmi mivolta, hanem rendeltetése határozza meg. [...] A keresztény államtan első alapelve: az állam legjobb biztosítója az Isten neve. A II. alapelv: az állam jogának legbiztosabb irányvonala az erkölcsi rend. Az Egyház a lelkiismeret, jellemnevelés, tekintélyi elv, a szellemi értékek stb. hangoztatásával az állam céljának elérését nagymérvben megkönnyíti és elősegíti.⁵

Az egyház és állam viszonyának ilyen felfogásából értelemszerűen következik, hogy a vallás nem lehet magánügy. Mindszenty több ízben rámutatott arra, hogy a vallásnak a

⁵ Uo., 227–228.

lelkiismereti szabadság ürügyén magánszférába történő visszaszorítása valójában veszélyes relativizmushoz vezet. A diktatúrák és a háborúk tapasztalatai még inkább megerősítették abban a meggyőződésében, hogy a vallásoktatáson keresztül közvetített örök érvényű erkölcsi tanítás az egész társadalom élete szempontjából alapvető jelentőségű: „Most az atombombával csiklandozzák az emberiséget. Használják, vagy nem használják? Lelkiismereti kérdés, felelősség kérdése. Magánügy? Irtózatos közügy” – mondta egy szentbeszédében.⁶ Mindebből az alábbi következtetést vonta le:

Csak tapasztalatlan és a történelemben járatlan értelmiségi ember képzelheti, hogy lehetséges az ún. semlegesség álláspontjára helyezkednünk a közélet lényeges kérdéseiben. Ez elméletben talán lehetséges egy olyan pluralista társadalomban, amelynek társadalmi és állami életében nem játszanak szerepet ideológiai és világnézeti kérdések. A tapasztalat azt mutatja, hogy minden ellenkező igyekezet ellenére az emberi társadalomban a legfontosabb a világfölötti Isten létének elfogadása és egy magasabb, túlvilági rendeltetés hite. A transzcendens hit megváltó tartalma nélkül a különböző civilizációk, vagy lassan, vagy gyorsabban, de egymásután elsorvadtak, kiürültek és azután eltűntek.⁷

Mindszenty értelmezésben tehát az egyháznak az a feladata, hogy eligazító szerepet játsszon a társadalom életében, elsősorban nem a konkrét napi politizálásra vonatkozik. Mivel az egyház szerepét úgy fogta fel, hogy a társadalomban kovászként kell működnie, a lelkipásztorkodásra és a(z erkölcsi) nevelésre helyezte a hangsúlyt. Innen érthetjük meg, miért tulajdonított kezdettől fogva oly nagy fontosságot az egyházi iskoláknak, az ifjúság megfelelő szellemben való nevelésének, és miért tartotta később primásként is a magyar társadalom erkölcsi megújulását a világháború utáni nemzeti újjáépítés előfeltételének. Hasonlóképpen mindvégig központi szerepet játszott Mindszenty József tanításában a társadalom és az egyház alapsejtje, a család: abból kiindulva, hogy a családnak mint a társadalmi csoportosulás legősibb alakjának természeti és jogi elsőbbsége van a polgári társadalommal szemben, ismételten kiállt a házasság felbonthatatlansága mellett. Az *Édesanya* című, több kiadást megért könyvében is – jóllehet elutasította azt az álláspontot, amely „minden nőt kiharcolna a kenyérkeresetből” – a hagyományos családmodell mellett állt ki, az abortuszt pedig nemcsak erkölcsi, hanem demográfiai megfontolásokból, a nemzeti fennmaradás szempontjából is számtalanszor ostromozta. Mindszenty gondolatvilágában ugyanis a haza és a nemzet is olyan alapvető értéknek jelennek meg, amelyeknek szoros kapcsolata van a

⁶ *Uo.*, 144.

⁷ MINDSZENTY: *Emlékirataim*, 155–156.

vallással: a hazaszeretben is Jézust tekinti tanítómesternek, aki „kétszer sírt életében, egyszer barátját, Lázárt siratta meg, másodszor hazáját siratta el, hogy örök példaképe legyen korok és milliók hazaszeretetének”.⁸ A katolikus hitnek ezért Mindszenty szemében különös kapcsolata van a hazafisággal: „Szent Gellért és Szent István hitét védeni magyar földön annyi, mint a hazát szeretni; ezért a hitért kiállni, érte bármit viselni, mint a hazáért keresztet viselni, ezért a hitért vért ontani annyi, mint a szent hazáért vért ontani.”⁹ Éppen ezért a (katolikus) egyháznak – iskoláin és nem utolsósorban a Mária-tiszteleten keresztül – fontos nemzetet megtartó erőt tulajdonított. A Mária-tiszteletről mondta: „ahogy kibékíthetetlen törökellenesség volt benne, amely nem tudott belenyugodni az ország feldaraboltságába és a török uralomba, lobogó nemzeti érzés jelentkezik benne mindenkor [...] és fennmaradásunk fűződik hozzá, mint erkölcsi életeszményhez”.¹⁰

3. Vallás és politika

Az egyháznak Mindszenty szerint az embereket üdvösségre vezető küldetéséből fakadó elsődleges feladata tehát lelkipásztori: az evangéliumi értékek felmutatása és közvetítése a társadalomban. Mivel azonban ugyanaz a társadalom alkotja egyúttal az államot is, az egyház erkölcsi útmutató szerepéből természetesen következik, hogy – Mindszenty szavaival élve – a lelkipásztori tevékenységnek „szükséges rossz” része a politikai kérdésekben való állásfoglalás, akár a hívek pártpolitikai kérdésekben való tájékoztatása is.¹¹ Ezen a ponton Mindszenty korabeli egyházképéből fakadó felfogása lényegében megegyezik a II. vatikáni zsinat tanításával, melyet az egyház és a világ viszonyáról szóló *Gaudium et Spes*... kezdetű lelkipásztori konstitúció így fogalmazott meg: „az egyháznak mindig és mindenütt legyen meg a joga, hogy igazi szabadságban hirdesse a hitet, előadhassa szociális tanításait, akadálytalanul teljesíthesse hivatását az emberek között, és hogy erkölcsi szempontból ítéletet mondhasson a politikai rendre vonatkozó dolgokról is, amennyiben így követelik az emberi személy alapvető jogai” (GS 76). Mindszenty az egyháznak ezt a társadalmi feladatát már a két világháború között is – zalaegerszegi plébánosként, majd veszprémi püspökként – komolyan vette, majd amikor kinevezték hercegprímássá, az egész magyar katolikusság szellemi-lelki irányítójaként, különösen támaszkodva az „ország első zászlósurának” történelmi szerepére, köteles-

⁸ *Egyházam és hazám I.*, 50.

⁹ *Uo.*, 203.

¹⁰ *Uo.*, 132.

¹¹ *Vö. MINDSZENTY: Emlékirataim*, 28–29.

ségének érezte hogy a legkülönfélébb közéleti, társadalmat érintő kérdésekben világgossá tegye az egyház álláspontját.

Mindszenty fenti elvi álláspontja gyakorlati közéleti-politikai magatartásában több területen jelentkezett: az államforma és a politikai rendszer kérdésében, illetve 1945 utáni közéleti tevékenységében.

A) Királyság vagy köztársaság

Az államforma kérdésében az egyház társadalmi tanításával egybehangzóan vallotta, hogy elvileg bármely államforma megfelelő lehet, amelyben az egyház szabad működését biztosítják. Mégis a királyhű szellemben nevelkedett Mindszenty személy szerint Magyarországon esetében a Habsburg-ház vezetése alatt álló monarchikus államformát tartotta a legmegfelelőbbnek. Neveltetésén és a legitimista gróf Mikes János személyes hatásán túl határozott legitimista felfogását két további tényezőre vezethetjük vissza. A történelem és a hagyományok iránti fogékonysága egyrészt természetessé tették számára, hogy az „ezeréves Magyar Királyság” számára a törvényes uralkodó vezetése alatt a Szent Koronában egyesített nemzeté a jövő. Másrészt az államról és egyházzal mint két egymásnak megfelelő társadalmi képződményről vallott nézetei is minden bizonynyal abba az irányba hatottak, hogy a monarchikus felépítésű egyháznak leginkább a monarchikus felépítésű állam felel meg. Az I. világháborút követően ezért a magyarság problémájának megoldását az integer királyság, a történelmi Magyarország helyreállításában látta, melyben a legitim uralkodó által összefogott népek egységben élnek, hiszen a nemzeti különbségtétel mind a kereszténység tanításával, mind a legitimitás alapját adó joggal ellentétes. Legitimista felfogása a II. világháborút követően is megmaradt. A megváltozott körülmények között azonban a nem elsődlegesen a Habsburg-ház, hanem általában véve a királyság mellett vetette latba megnövekedett tekintélyét: a rendelkezésére álló – a jog és az alkotmány által biztosított – eszközökkel igyekezett a köztársasági államforma bevezetését megakadályozni. A királyság az ő számára megőrzendő történelmi érték volt. Az államforma kérdésének felvetését a megszállt Magyarországon nem tartott időszerűnek, s azzal érvelve, hogy a parlamentnek ilyen fontos kérdés eldöntésére nem volt a néptől felhatalmazása, hiszen a választási kampány során nem érintették a kérdést, az ország szuverenitásának helyreállítása után tartandó népszavazásra kívánta hagyni az államforma eldöntését. Az 1946. február 1-jén elfogadott, köztársasági államformát deklaráló törvényt azonban korábbi kifogásai ellenére tudomásul vette, és bár legitimista meggyőződését továbbra is megőrizte – amire egy demokratikus államban minden állampolgárnak megvan a joga –, tiszteletben tartotta és elfogadta a parlament döntését: az államforma vagy a köztársasági elnök sze-

mélye ellen a továbbiakban egyszer sem nyilatkozott. Ellenkezőleg: a hagyományokat megőrizve maga rendelkezett a Magyar Köztársaság napjának, valamint a köztársasági elnök névnapjának katolikus iskolákban történő megünnepléséről is.

B) Diktatúrák és demokrácia

Míg az államforma kérdésében a legitim monarchiát tartotta a legmegfelelőbbnek, a politikai rendszert illetően elvi alapon utasított el mindenféle diktatúrát, s mind egyértelműbben a demokratikus állami berendezkedés mellett állt ki. Diktatúraellenességének erkölcsi-elvi alapja volt: a zsarnokság semmibe veszi a legszentebb emberi jogokat, amelyek az evangéliumi értékrendből fakadnak. Személyes történelmi tapasztalata a későbbiek folyamán elvi meggyőződését még tovább erősítette.

Mindszenty már igen korán, az I. világháborút követő években meggyőződéses antikommunista lett. A kommunizmussal először a tanácsköztársaság idején találkozott testközelből, és ekkori fogságának emléke nyomán igyekezett mind teljesebben megismerni a bolsevizmus módszereit és ideológiáját, valamint az egyház kommunizmussal kapcsolatos állásfoglalásait. Személyes tapasztalatain túl a kommunista rendszer tanulmányozása és az egyházi tanítóhivatal állásfoglalásai alakították ki azt a szilárd meggyőződését, hogy a bolsevizmus mint céltudatosan ateista, gyakorlati módszereiben is valóság- és egyházromboló rendszer összeegyeztethetetlen a kereszténységgel, és nagy veszélyt jelent a társadalomra.

Hasonlóképpen nemcsak legitimista meggyőződése, hanem az állam feladatairól vallott felfogása miatt is egyértelműen szembeállt a nyilasok diktatórikus törekvéseivel és a náci magyarországi exponenseivel is. Ahogy a kommunizmus esetében is határozottan elítélte az emberi szabadságot sértő ideológiát, ugyanúgy ellensége volt a fajvédő és fasiszta tendenciáknak is. 1944-ben például a *Juramentum non* (Nincs eskü) című írásában XI. Piusz *Mit brennender Sorge...* kezdetű enciklikájának gondolatait idézve fejtette ki: nem hajlandó esküt tenni a Szálasi-féle kormányra mert „a forradalmat és az egyházat egyszerre szolgálni nem lehet”.

Mindszenty, jóllehet a történelmi Magyarország integritásának és a revízióknak volt határozott híve a két világháború között, az egyház tanítása szerint mindenfajta sovénizma vagy szélsőséges nacionalista magatartástól távol tartotta magát. A tanácsköztársaság tapasztalatait követően 1919 őszén megjelent néhány írásában a „zsidó-liberális” sajtó „istenkáromlásait”, „erkölcstelenségét”, „hazafiatlanságát” és „egyházellenességét” ugyan nagy részben felelősnek nevezte a forradalmakért, de ekkori antiszemita ízű kijelentései mögött sem a zsidóság faji alapú megítélése állt. Prohászka Ottokárhoz hasonlóan Pehm József is keresztény és szociális megfontolásokból bírálta az internacio-

nalista, liberális nagypolgári lét szinonimájaként értelmezett „zsidó kultúrát”, azonban a szabad királyválasztók pártján álló székesfehérvári püspöktől eltérően később, a húszas évektől Mindszenty már egyáltalán nem tett antiszemita ízű kijelentéseket: ebben is a legitimisták felfogásához állt legközelebb, amelyben szinte egyáltalán nem lehet fel a korszak kurzusideológiájának részét képező antiszemitizmus. Amikor pedig a magyarországi zsidóság a II. világháború idején veszélybe került, Mindszenty mind szóval, mind tettel kiállt a zsidók védelmében. Miután a püspöki kar 1944. június 29-i közös állásfoglalásának nyilvánosságra hozatala elmaradt, Mindszenty magához Horthy Miklós kormányzóhoz fordult levelével a zsidók védelmében. Saját egyházmegyéjében ugyanakkor papjaitól szeretetteljes elbírálást kért a keresztelezésre jelentkező zsidókkal kapcsolatban, és felszólította őket, hogy senkit ne utasítsanak el komoly ok nélkül, a keresztelest ugyanakkor csak kellő felkészítés után tartsák meg. A lengyeleket mentő és a menekült zsidók számára hamis papírokat biztosító Varga Béla balatonboglári plébános tevékenységét is hallgatólagosan támogatta, majd a német megszállás után a kisgazda politikus bűjtatásában is segítséget nyújtott.

Mindszenty keresztény elvi alapon utasította el diktatúrát, legyen az bármilyen színnű. Társadalomfelfogásából fakadóan számára a leginkább elfogadható politikai rendszer a demokrácia volt, már amennyiben az az evangéliumi értékek alapján áll. Az ilyen, igazi demokráciáról vallott felfogását legjobban az általa fogalmazott 1945-ös választási körlevélből ismerhetjük meg:

Az állami jövő berendezkedése kétségtelenül csak a demokrácia elvei szerint történhetik. [...] Természetesen nem az a demokrácia, amely az egyik emberi személy korlátlan uralma helyett egy másikat állítja [...]. Az igazi demokrácia alappillére, hogy sértetlen természetjogi elveket ismer el, amelyekhez soha semmiféle emberi hatalomnak erőszakkal nyúlania nem szabad. Az igazi demokrácia arra törekszik, hogy ahol valamely ok folytán ezek a jogok uralomra nem jutottak, azok ott is minél előbb elismertessenek [...]. Az igazi demokrácia a lelkiismereti szabadságot, a szülők jogait, a munkásnak szabad egyéniséggé való kialakulását, a munka rabszolgaságának megtörését írja zászlajára. E célok érvényesítése érdekében mozgósítja erkölcsileg kifogástalan eszközökkel a társadalom minden rétegét, erre a célra veszi igénybe minden jobb érzésű egyén közreműködését.¹²

Ezeknek az isteni rendelkezésen alapuló természeti és kinyilatkoztatott törvényeknek szellemében emelte fel mindenkor szavát a személyes szabadsággal kapcsolatos emberi

¹² *Uo.*, 99.

jogok megsértése, a kollektív igazságszolgáltatás elve ellen, a magyarországi zsidóság és németiség, illetve a határon túl élő magyarok érdekében, később pedig a diktatúra mindenféle túlkapásával szemben. Mindszenty tehát a II. világháború után nem a demokrácia ellen, hanem az úgynevezett „népi demokrácia” demokráciaellenes gyakorlatával szemben lépett fel, a valódi demokratikus értékek védelmében.

A demokráciaellenesség vádjához hasonlóan a kommunisták által sugalmazott másik vád: Mindszentynek arisztokratikus, kapitalistákat kiszolgáló, feudális főpapként való bemutatása is csupán annyi alappal rendelkezik, hogy a főellenségnek kikiáltott esztergomi érsekre vetítették ki a rendszer ellenségképének jóformán minden elemét. A kismemesi származású, de paraszti környezetben felnövekvő Mindszentynek demokrácia iránti nyitottságához valójában kezdettől fogva erős szociális érzékenység is társult: már plébános korában sokat tett a tehetséges fiatalok felemeléséért, a társadalom elesett rétegeinek segélyezéséért, szorgalmazta a földbirtokreformot, majd veszprémi püspökként szándékában állt egyházmegyéjében az egyházi birtokok kiosztása, de ebben a világháború megakadályozta. Az 1945-ös földreformrendeletnek sem a tényét, hanem a végrehajtási módját kifogásolta, és 1956-ban sem követelte vissza az egyházi birtokokat, csupán az egyházi intézmények anyagi alapjának biztosítását kérte.

C) A kompromisszum ellenzője

Mindszenty bíborosnak a vallás és politika viszonyáról vallott elvi álláspontjából következett 1945 utáni konkrét közéleti magatartása is, amit a kortársak és az utókor is gyakran túl merevnek, kompromisszumképtelennek értékelt. Jogosan merül fel tehát a kérdés: lehetett volna másként is? A katolikus egyházon belül valóban létezett egy másik irányzat is, amely nyitottabb volt a kommunistákkal való együttműködésre és megegyezésre. A hierarchián belül a Bánáss László veszprémi püspök, majd Czapik Gyula egri érsek köré csoportosuló erők, a katolikus szellemű politikai pártok között pedig legmarkánsabban Barankovics István Demokrata Néppártja szorgalmazta a megegyezést.

Mindszenty számára a megegyezést szorgalmazókkal ellentétben világos volt, hogy a rendszeren belül elérhető eredmények mindig csak rövid távú, átmeneti könnyebbséget jelenthetnek az egyház számára: a II. világháború után testközelbe került kommunizmus végső célja – minden taktikai megfontolásból fakadó látszat ellenére – továbbra is az egyház és a vallás társadalomból való kiiktatása. Tárgyalni Mindszenty szerint azonban csak egyenlő felek között, megfelelő garanciák, azaz az egyház teljes szabadságának biztosítása mellett lehet, erre azonban az adott történelmi közegben nemigen látott reményt. Nem elvileg utasította el a kompromisszumot, hanem éppen a kommunizmus egyházellenes ideológiájának és gyakorlatának alapos ismerete miatt nem

látott lehetőséget a megegyezésre. A kommunizmus az egyházat csak kétféle szerepben tudta elfogadni. Az egyház vagy a maga tekintélyével bizonyítja, hogy a rendszer jó és érdemes támogatni, vagy pedig csendes és ártalmatlan világnézeti ellenzékként demonstrálja a világ felé a gyakorlatban nem létező vallásszabadság tényét, és így vagy úgy, akarva-akaratlan a rendszer támaszává válik. Mindszenty távlatos, történelmi gondolkozásáról és éleslátásáról tanúskodik, hogy sok „reálpolitikustól” eltérően felismerte a rendszernek ezt a belső logikáját. Ilyen körülmények között az elfogadható maximumot a kommunista párttal való egymás mellett élésben látta, de kizárta a szorosabb, baráti együttműködés lehetőségének még látszatát is, mert ez végső soron megtévesztené és bizonytalanná tenné a katolikus híveket. Kész volt a kommunista párt jelenlétét tudomásul venni, de az egyház feladatát az általános emberi és keresztény értékek melletti tanúságtételben látta: az emberek üdvösségét szolgáló egyház pillanatnyi érdekében nem mondhat le erről a tanúságtevő szerepről. Álláspontját *Emlékirataiban* a következőképpen összegzi:

Miközben a kultúrharc Magyarországon kibontakozott, azzal is tisztában voltam, hogy a kereszténység és a bolsevizmus egy látványos világnézeti harcban e pillanatban magyar földön méri össze erejét. Ebben a drámai helyzetben [...] a győzelemnél is fontosabb ügy lett a helytállás példája és erkölcsi parancsa a ránk kényszerített harcban. [...] A megalkuvás, a kompromisszum helyett az egyetemes Egyház és az egész kereszténység érdekében a tanúságtételt választottuk és a jövőre nézve meg kellett elégednünk azzal a reménnyel, hogy azt, amit nem adunk fel és csak erőszakkal vehetnek el tőlünk, később az idők kedvezőbbre fordultával az Egyház visszanyerheti.¹³

4. Mindszenty konzervatív habitusa

Mindszenty József eszmevilága, társadalomról, világról, politikáról való gondolkodási struktúrája tipikusan konzervatív. A konzervatív világtérkép elemei közül társadalomfelfogásában mindenekelőtt az autoritás – a hatalom gyakorlására jogot adó tekintély – játszik szerepet: a legitimitás végső alapja nem társadalmi szerződésből vagy valamiféle felhatalmazásból ered, hanem a közösség által elismert, felülről – Isten által – garantált autoritás adja meg. Csak az ilyen elismert tekintélyből fakadó hatalom teremtheti meg azt a stabil rendet, amelyben az ember igazi szabadsága kibontakozhat. Mindszenty ezért mindenekelőtt az autoritást védte: a családban vagy éppen legitimiz-

¹³ *Uo.*, 154.

musán keresztül. Legitimizmusa mindazonáltal nem állt szemben a demokráciával, de a demokratikus berendezkedés számára a hatalom gyakorlásának csak az egyik lehetséges – leginkább kiegyensúlyozott – módja, nem rendelkezik azonban *a priori* legitimitással. Mindszenty konzervativizmusa ugyanakkor olyan értékonzervativizmus, melyben – egyházképének megfelelően – az állam nem lehet semleges, hanem kötelessége, hogy a társadalmi rendet biztosító alapintézményeket és szellemi-morális értékeket – amelyeket végső soron az egyház képvisel – védje. Ebből a felfogásból természetesen következett Mindszenty számára, hogy a lelkipásztor küldetése nem ér véget a templom falain belül, hanem az egész társadalomhoz szól: kötelessége tehát a társadalmat érintő valamennyi kérdésben eligazítani híveit. Mindszenty konzervativizmusa történelemfelfogásában is jelentkezett. A jelen számára a múlt végső stádiuma, ennél fogva a hagyományoknak és a történelemnek fontos szerepe van: olyan értékes tapasztalatok tárházát jelenti, amelyek a jelen értelmezésében és alakításában sokkal többet jelentenek bármiféle elvont gondolati konstrukciónál.

Mindszenty alakja jó példa arra, hogy a világot nem lehet egymást kizáró ellentétpárokkal leírni. A bevett sztereotípiák gyakran félrevezetnek. Helytelen tehát a kérdés: lelkipásztor vagy politikus volt-e Mindszenty? A lelkipásztor által képviselt erkölcsi értékeknek ugyanis szükségszerűen közéleti következménye van. Hasonlóképpen a demokrácia sem ekvivalens a republikanizmussal: egy Mindszentyhez hasonlóan meggyőződéses legitimista is lehetett egyúttal a demokrácia híve. A hercegprímás élete ismételten bizonyítja, hogy a konzervatív gondolkodásmód nem jelent maradiságot. Ellenkezőleg: a múlt ismerete és komolyan vétele sokszor megfelelőbb eligazítást ad a jelen összetett problémáira, mint a történelmi összefüggésektől elrugaszkodott elméleti spekuláció. Ebben a felfogásban rejlik a katolikus értelmiséggel folytatott vitáinak, bizonyos reformkatolikus irányzatok elutasításának alapja is, amelynek során mindenestre a felismert igazság védelmében nemegyszer túlzott merevséget tanúsított, már a két világháború között is. Ilyenfajta rugalmatlanságához ugyanakkor hozzájárult nem kielégítő emberismerete is: nem mindig szerencsés kézzel választotta meg munkatársait és tanácsadóit, akikben azonban szinte vakon megbízott. Ugyanakkor ha valaki nem nyerte el első látásra bizalmát, attól igen nehezen fogadott el bármilyen tanácsot, és ez több ízben téves döntésekhez vezetett. Mindszenty József ugyanakkor arra is példát mutatott, hogy vannak esetek, amikor a kompromisszum elutasításának ódiümát is vállalni kell. Az ellenállásnak, a kommunizmus elutasításának persze nem Mindszentyé lehetett az egyetlen lehetséges útja. Erkölcsi kiállása mindazonáltal példa volt és példa ma is: léteznek minden körülmények között érvényes, örök értékek.

Irodalom

- ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*, Kairosz, Budapest, 2004.
- BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, Elektra, Budapest, 2002.
- Egyházam és hazám I–II. – Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei I., 1945–1946; II., 1947*, kiad. Beke Margit, az Esztergomi Főegyházmegeye kiadása, Esztergom, 1991, 1994.
- HÓBOR József: *Pehm (Mindszenty) József, a legitimizmus zalai apostola = Konfliktus, konszenzus, kooperáció, II.*, az Országos Politológus Vándorgyűlés anyaga, szerk. Horváth Csaba, JPTE, Pécs, 1996–1997, 161–178.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty és Barankovics. Adalékok a „keresztény párt” problematikájához*, Eötvös, Budapest, 2005.
- MINDSZENTY: *Emlékirataim* – MINDSZENTY József: *Emlékirataim*, Apostoli Szentszék, Budapest, 1989. [Első kiadása: Vörösváry, Toronto, 1974; legújabb kiadása: Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 2002. – *A Szerk.*]
- MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek. Budapest, amerikai követség: 1956–1971*, szerk. Csonka Emil, Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1979.
- MINDSZENTY (Pehm) József: *Az édesanya*, Hunikum, Budapest, 1990. [Első kiadása: Zalaegerszeg, 1916. – *A Szerk.*]

Vályi Hugó: Átjárás (Szabó Patrik Répcelakon, 1938)

Hatos Pál

A MINDSZENTY-ÖRÖKSÉG ÉRTELMEZÉSEI 1989 UTÁN

A vallás és az egyházak igénye a modern társadalmat alakító politikai cselekvésre – legalábbis a szociológia és a politológia vezető diskurzusai szerint – devianciának tekinthető, hiszen a demokratikus nyilvánosság „szabad” tere – ezen narratívák szerint – éppen az egyházi világvélel elleni küzdelemben született meg.¹ A modernitás közkeletű elbeszélései és magyarázatai a szekularizáció tézisére épülnek: a vallás fokozatos és természetesnek tartott közéleti térvesztésére és végső soron teljes privatizációjára.²

Paradox módon a vallás védelmezői és az egyházak közéleti szerepvállalásának elharcosai is elfogadni látszanak ezt a tételt. Legitimációjukat leginkább a „keresztény” múlt történelmi emlékezetére, valamint az egyház és a nemzeti történelem valahai egységére alapozzák, amelyet a modern eretnekségek, a mértékét vesztett forradalmi hevesület és túlzásba vitt visszajukra fordult emancipációs törekvések bomlasztottak szét. A historizált és felmagasztalt múlt a silány és veszélyes jelenben leli fel dialektikus ellenpontját, és osztja magára a hozzáigazodó magatartásformákat: a kiábrándító és amorális mából menekülő fájdalmas nosztalgiát és/vagy a frusztrált reakció hálátlan, örökös védekezésre kényszerítő szerepkörét.³ A folyamatos védekezés pedig könnyen kelti azt a végzetes hatást, hogy a mögötte álló lényegi értékek elporladtak, s a reakciós magatartás a saját szubsztancia hiányát fedezi.⁴

¹ A nézet legátfogóbb kifejtését lásd Jürgen HABERMAS: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990. A habermasi szekularizáció-fogalom kritikájához lásd a *Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzzeitlichen Europa, Bilanz und Perspektiven der Forschung* (szerk. Hartmut Lehmann, Göttingen, 1997) szerkesztői bevezetőjét, valamint Peter van der VEER: *The Moral State. Religion, Nation, and Empire in Victorian Britain and British India = Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia*, szerk. Peter van der Veer – Hartmut Lehmann, Princeton UP, Princeton, 1999, 20–39.

² Vö. Steve BRUCE: *Pluralism and religious vitality = Religion and Modernization. Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*, szerk. Uó., Oxford UP, Oxford, 1992, 170–194.

³ „Mivel látták, hogy hazájukban az ember legelőször arra használta a függetlenséget, hogy a vallást támadja vele, rettegnek kortársaiktól, és iszonyodnak attól a szabadságtól, melyet azok hajszolnak. Mivel a hitelenség új dolognak tűnik számukra, egyforma gyűlölettel illetnek mindent, ami új. Egyszóval harcban állnak századukkal [...] és minden egyes nézetben, mit körülöttük hirdetnek, a hit szükségyszerű ellenségét látják.” Alexis de TOCQUEVILLE: *Az amerikai demokrácia*, ford. Ádám Péter – Frémer Juszina – Kiss Zsuzsa – Martonyi Éva, Európa, Budapest, 1993, 429.

⁴ „A jobboldaliságnak nincs, mert soha nem is volt saját szubsztanciája, a modern jobboldal egész története alig több pusztá védekezésnél a baloldal törekvéseivel szemben.” LÁNYI András: *Konzervatívok és jobboldalok*, Kommentár 2006/1., 24.

A szekularizáció és reakciósság között így keletkezett dichotómia kétségtelenül alkalmas a mögötte rejlő politikai szándékok dinamizálására, ugyanakkor elhomályosítja azt könnyen felismerhető tény, hogy az embereknek „nem ez a természetes viszonya a valláshoz”.⁵ Még súlyosabb következmény – az analitikus pszichológia nyelvén megfogalmazva –, hogy a dichotómia az elfojtás logikáját követve a kollektív tudatlanba szorítja a vallási tapasztalat közösségi és aktuális dimenzióit.

„A politizáló főpap képe”

A Mindszenty József életművét övező értékelések alapvető és 1990 után is továbbélő antagonizmusa – a politizáló főpapot elmarasztaló, valamint a tanúságtévő főpásztor helytállását hangsúlyozó metanarratívák között – jól példázza fentieket.

Az értelmezésekben egyfelől a bíboros a 20. századi magyar politika „megkésített jelensége”,⁶ egy „idejét múlt közjogi rend Rip van Winkle-je”,⁷ aki „egy korszerűtlen egyházképet akart átmenteni a jövőbe”.⁸ Az anakronizmus vádja a legtöbb esetben összekapcsolódik a politizáló főpap képével: „Mindszenty magas egyházi méltóságát legalább annyira politikai szerepkörnek, mint egyházi őrhelynek tekintette.”⁹ Könnyen található idézeteket Mindszenty megnyilatkozásaiban annak igazolására, hogy – nemcsak mint főpap, hanem pályája korábbi szakaszaiban is – aktívan és tudatosan politizált.¹⁰ De – és ez kevésbé hangsúlyozódik az értékelésekben – nem is önmagában a politizálás, a közéleti szerepvállalás ténye, hanem politikájának tartalma és célja az, amit Mindszentynek kortárs és mai ellenfelei folyamatosan a szemére vetettek és vetnek. Ahogy a Mindszenty József és társai ellen 1949. január 25-én benyújtott, Alapy Gyula néppügyész által jegyzett (Rákosi Mátyás és az MDP vezetőinek közvetlen útmutatásai alapján készített) vádirat indoklása fogalmaz: „Mindszenty József, mint a római katolikus egyház legfőbb tisztségének viselője *hivatva lett volna arra*, hogy a háborúban elpusztult, a fasiszta erőszak és a magyar hazaárulók által lerombolt országunk felemelésében, a magyar nép felszabadulása után megkezdett országépítésben az *elsőik között foglaljon helyet*. Voltak a magyar katolikus egyháznak főpapjai, akik azonosították magukat a múltban a magyar nép törekvéseivel és a szabadságharcosok legjobbjai között tűntek ki. Mindszenty József nem ezek, Horváth Mihály csanádi püspök és más főpapok által

⁵ TOCQUEVILLE: *I. m.*, 430.

⁶ IZSÁK Lajos: *A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon (1945–1956)*, Századok 1985/2., 465.

⁷ GYURKÓ László: *1956*, Szabad Tér, Budapest, 1996, 309.

⁸ BALOGH Margit: *Mindszenty József*, Elektra, Budapest, 2002, 189.

⁹ GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos: *A Mindszenty-per*, Reform, Budapest, 1989, 19.

¹⁰ Vö. pl. MINDSZENTY József: *Emlékirataim*, Vörösváry, Toronto, 1974, 28, 81.

mutatott utat követte. Scitovszky és Hám János hercegprímások, a 48-as forradalom áruói, a Habsburg-abszolútizmus kiszolgálóinak magatartása volt a mintaképe. Nem azonosította magát a magyar nép vágyaival, ellenkezőleg, a népünket 400 éven keresztül elnyomó idegen uralkodóház, a Habsburg-dinasztia ügyét tette magáévá.¹¹ A vádiratnak szempontunkból az az érdekessége, hogy abban implicite megfogalmazódik a primás közjogi igényének elismerése, ami pedig – más összefüggésekben – a leginkább és leggyakrabban kárhoztatott ambíciója volt Mindszenty primási tevékenységének. Jól árnyaltabb megfogalmazásban, de hasonló szemrehányás köszön vissza Balogh Sándor 1997-es tanulmányában: „Mindszenty politikai eszmevilága valójában a polgári fejlődést megelőző időkből táplálkozott, ezért már a polgári demokrácia jelentős eszményeivel sem tudott mit kezdeni. Elveihez való rendíthetetlen ragaszkodása, töretlen elszántsága és helyállása is akkor jelentettek volna tényleges értéket, ha ezeket az erőforrásait és tulajdonságait a nemzeti felemelkedés és a társadalmi haladás szolgálatába állítja.”¹² Az idézetben itt is az a legérdekesebb, hogy Balogh szerint sem lett volna elég a lekipásztori attitűd önmagában ahhoz, hogy a bíboros életművét a történeti emlékezet pozitív módon őrizze meg, hanem ehhez alkotó részvétel kellett volna a „nemzeti felemelkedés” és „társadalmi haladás” szolgálatában. Az idézet első mondatában a „már” szó használata egyértelműen jelzi, hogy a „nemzeti felemelkedés iránya” Mindszenty aktív primási éveiben Balogh szerint 1997-ben is a „társadalmi haladásban” a polgári demokráciára következő fázis, „a népi demokrácia” építésében való aktív részvételt jelenti. Mindszentynek az így felfogott „társadalmi haladással” ellenkező legitimizmusa és konzervativizmusa, közjogi ambíciói azonban végletesen kielezték a népi demokrácia és a katolicizmus közötti feszültséget.¹³ Ugyanilyen szempontból értékel Gyurkó László is: „Mindenkinél korábban meghirdette a hidegháborút, a világnézetek, társadalmi rendszerek kérlelhetetlen konfrontációját. Olyan korban, amikor a szembenálló felek még tétova kísérletet tettek a kiegyezésre vagy legalábbis a hallga-

¹¹ Közli GERGELY–IZSÁK: *I. m.*, 66; illetve GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per*, Kossuth, Budapest, 2001, 78. [Saját kiemeléseim – H. P.]

¹² BALOGH Sándor: *Mindszenty József, a politizáló katolikus főpap*, *Eszmelet* 34. (1997), 94–113 (<http://eszmelet.tripod.com/34/baloghs34.html#33>).

¹³ „1947. szeptember 14-én Mindszenty a máriaremetei ünnepen arról beszélt, hogy az emberiség Krisztus keresztje körül a világ végéig két táborra oszlik, s ezután így folytatatta: »Aki eddig Isten trónjától függetlenül akart magának emberi méltóságot és hatalmat, az mindig lebukott a rabszolgaság színvonalára. Aki meghajol Isten hatalma és fensége előtt, az emberi méltósággal magasodott mindig. Inkább félttem az embert magától az embertől, mert írva vagyok a Szentírásban: Atkozott, aki emberben bízik.« Az ilyen és ehhez hasonló prédikációk hatására a zarándoklatok nem egy helyen tüntetéssé változtak, s ez a helyzet úgyszólván robbanásig »felforrósította« a levegőt, a katolikus egyház és az állam, közvetlenül pedig a bíboros hercegprímás és a kormányzat viszonyát. Vidéken több helyütt zavargásokra, sőt tragikus kimenetelű összecsapásokra is sor került – különösen azután, hogy az iskolák államosítása napirenden volt – az államosítás ellenzői és hívei között. (Uo.) Balogh tehát – összhangban a sztálinista Rákosi-propagandával – Mindszentyt teszi felelőssé az elkövetett atrocitásokért.

tás csendjével palástolták az ellentéteket.”¹⁴ A 2002-es Mindszenty-életrajz írója, Balogh Margit szerint pedig „A Mindszenty vezette irány eltökéltsége az utókorban tiszteletet ébreszt, de van ebben a tiszteletben némi zavarodottság. Mert hová jutott az elvekhez szigorú következetességgel? Az adott pillanatban zsákutcába [...]. A mindent vagy semmit kockázata a közéletben nem járhatott sikerrel inkább a mártír- vagy áldozatsorsot vont maga után. A kérdés csak az: vajon belesodorhatja-e egy főpap magatartásával hívei ezreit a mártíromságba?”¹⁵ Értékelésében annak a lehetősége is felvilánc, hogy a Mindszenty konzervatív politikai katolicizmusával szembenálló – és annál korszerűbbnek tekintett – Barankovics-féle kereszténydemokrata alternatívával való kommunista leszámolást is megkönnyítette Mindszenty totális bizalmatlansága az 1945 utáni kormánnyal szemben.¹⁶

A rendszerváltás előtti történetírás egységes volt abban, hogy Mindszenty letartóztatását és elítélését jogszerűnek tekintse: „Az akkor is világos volt, és ma is kétségtelen tény, hogy Mindszenty hercegprímás és elvbarátai ellenségei voltak a magyar népi demokráciának, és mint ilyeneket el kellett távolítani.”¹⁷ Ezek a sorok 1989-ben jelentek meg, igaz, szerzőjük ugyanebben az évben szerzőtársával elsőként tette közzé a Mindszenty-pernek koncepciók eljárást bebizonyító iratanyagát, ami önmagában beszédes jele annak, mennyire központi – a rendszerváltás hajnaláig kitartó – politikai tabu volt Mindszenty megítélése.¹⁸ Egyedülállónak tekinthető viszont Balogh Sándor idézett tanulmányában megfogalmazott álláspontja – hét évvel azután, hogy a Legfelsőbb Bíróság semmisnek nyilvánította ki a Mindszenty elleni ítéletet –, amely a koncepciók pert, illetve annak erős túlzásait csupán azért bírálta, mert az „ily módon elítélt mártír lett, s korábbi politikai megnyilvánulásait és rendszerkritikáját mintegy igazolták a törvénysértő lépések”.¹⁹

A politizáló főpappal szembeni vád másik területe a forradalom alatti tevékenysége, a 1956. november 3-i rádiószózata volt, amelyet a Kádár-rendszer és történetírás-

¹⁴ GYURKÓ: *I. m.*, 307.

¹⁵ BALOGH Margit: *I. m.*, 188–189.

¹⁶ Lásd *Uo.*, 163.

¹⁷ GERGELY Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890–1986*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989, 129. A szerző ehhez a megállapításához hozzáfűzte: „A látványosan megrendezett kirakatper – a propaganda, a vád megszerkesztése és a tárgyalás vitele – már elemeiben felidézte a rá következő tragikus koncepciók perek gyakorlatát.”

¹⁸ Ez a tabu nemcsak a történetírást kötelezte, hanem a rövid pórázon tartott egyházi vezetőket is. Paskai László pl. még 1987-ben is úgy nyilatkozott a *Wochenpresse* újságírójának, hogy Rákosi a megegyezést kereste, Mindszenty viszont „makacsságával” tönkre tette az egyházat. Lásd UNGVÁRY Krisztián: *Mozgástér és kényszerpályák. Ecszetvonások egy egyházi életrajzához*, *Élet és Irodalom* 2006. február 3. (www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0605&article=2006-0205-2104-18MYRP).

¹⁹ BALOGH Sándor: *I. m.* A szerző szerint „Az 1946:VII. törvénycikk alapján – amelyet a Független Kisgazdapárt abszolút többsége mellett fogadott el a magyar törvényhozás, és amelyet a hercegprímás minden további nélkül hóhértörvénynek nevezett – a hatalom kétségtelenül kezdeményezhette a bírósági eljárást. De nem a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény vádjával, hanem esetleg az izgatás vétsége miatt, ami öt évig terjedhető fogházbüntetéssel járt.”

sa végig mint az ellenforradalom kapitalista és feudális restaurációs szándékainak beszédét (a földreform visszavonása, a nagybirtokrendszer helyreállítása, feudalizmus restaurációja) mutatta be: „A beszéd egyértelműen a kapitalista viszonyok restaurálását hirdette meg, megtagadva nemcsak a szocialista hatalmat és annak intézkedéseit, hanem az 1944 utáni demokratikus átalakulás egészét is. [...] Mindszentynek ez a megnyilatkozása ismételtelen feltárta az egyházon belül még tovább élő reakció meglétét és agresszivitását.”²⁰ Az elmúlt másfél évtized historiográfiája egyértelműen cáfolta ezeket a vádakat, azzal a fenntartással, hogy „aki markáns eligazítást várt, az kiábrándulva hallgatta a bíboros szavait [...] szavai világossá tették, hogy nem egy megreformált, a nemzeti értékek iránt elkötelezett szocializmus mellett teszi le a voksát, amiben pedig akkor sokan hittek”.²¹ Ez a fenntartás azonban szintén régebbi keletű, s 1989 előtt sem korlátozódott csak a rendszer képviselőiben és nevében nyilatkozókra. A forradalom Nemzetőrségének parancsnoka, Király Béla visszaemlékezése szerint 1956 november 3-án este Illyés Gyuláéknál, Sárközi Márta és Bibó István társaságában hallgatta meg a bíboros rádióbeszédét. „Azt, hogy Nagy Imre kormányát a »bukott rendszer örökösének« nevezte a primás, keserűséggel fogadtuk. Amikor a beszédnek vége lett [...] Illyés Gyula szólalt meg szokásos pesszimizmussal: »Mindig mondtam, hogy elátkozott nemzet vagyunk...«”²² Maga Bibó István a beszéd „bűjtatott közjogi igényét”, valamint a kultúrnemzetre való hivatkozásban a „Monarchiára való visszasandítást” nehezményezte Huszár Tiborral folytatott 1977–1978-as beszélgetéssorozatában.²³

Végül a Mindszenty-kritika a politizáló főpap nézeteinek anakronisztikus mivoltát a második vatikáni zsinat (1962–1965) után kibontakozó, a kommunista országok felé nyitást kezdeményező politikájának, az úgynevezett *Ostpolitik*nak tükrében látja. Gergely Jenő és Izsák Lajos szerint az „egyre idősebb és betegebb főpap nemcsak fizikai értelemben őrlődött fel, hanem szellemileg is elszigetelődött a valóságtól és a világtól”.²⁴ De ugyanez az álláspontja a témával foglalkozó frissebb megnyilatkozásoknak is. Szatu-

²⁰ GERGELY: *Katolikus egyház, magyar társadalom*, 146. Lásd még ÓLMOSI Zoltán: *Mindszenty és a hatalom*, Lex, Budapest, 1991, 9.

²¹ BALOGH Margit: *I. m.*, 282–283. Ellentétes véleményen van viszont Rainer M. János, aki szerint a Mindszenty-beszéd jövőre vonatkozó reménye beleillik abba a szocialisztikus utópiába, amely akkor elég szélesen fogta át a forradalomban résztvevők körét. Lásd RAINER M. János: *Ötvenhat után*, 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 227. A vitatott szövegrészlet, amelyet a beszéd teljes szövegének leközlése után kivonatos formában elemez Balogh – „Hangsúlyoznom kell azonban a tennivalók tárgyi foglalatait: jogállamban élünk, osztály nélküli társadalom, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnationalista elemű nemzet és ország akarunk lenni. Ez akar lenni az egész magyar nemzet” (*Uo.*, 281) – megítélésünk szerint inkább Rainer álláspontját támasztja alá.

²² KIRÁLY Béla: *Az első háború szocialista országok között. Személyes visszaemlékezések az 1956-os magyar forradalomra*, Magyar Öregdiákok Szövetsége – Bessenyei György Kör, New Brunswick (New Jersey), 1981, 61.

²³ BIBÓ István: *1956 október 23. – november 6.* Huszár Tibor interjúja, *Valóság* 1989/2., 59.

²⁴ GERGELY–IZSÁK: *I. m.*, 33. Ezt cáfolja az Ólmosi által közzétett dokumentum (ÓLMOSI: *I. m.*, 103–105).

csek Zoltán 2002-es írása már a címében is – *Makacs öregúr vagy nemzetmentő vátesz* – ironikusan értékeli az öreg Mindszenty Vatikánnal szembeni magatartása értelmezésének lehetséges alternatíváit. A tanulmány szerint „Mindszenty távozása arról a tragédiájáról szól, ami abban teljesedik ki, ahogy lépésről lépésre bukott politikussá, saját történetének mellékszereplőjévé fokozódik le”.²⁵ Hasonló Gyurkó László konklúziója: „A politizáló Mindszenty kudarcát az jelentette, hogy a politika porondján nem akadt követője.”²⁶

A „lelkipásztor–hercegprímás” a magyar katolikus identitásban

A fentiekkel szemben az 1989 utáni katolikus történetírás a lelkipásztor főpap képét hangsúlyozta és hangsúlyozza. Kétségtelen tény, ellenfelei is elismerik, hogy Mindszenty bíboros már zalaegerszegi plébános korában is hatékony, „terepen dolgozó” pap volt. Rövid veszprémi püspöksége alatt is bejárta hatalmas egyházmegyéjét, s esztergomi érsekként, 1945 és 1948 között végiglátogatta főegyházmegyéje valamennyi plébániáját. A katolikus Mindszenty-historiográfia azonban, Közi Horváth József interpretációjában a „lelkipásztor–hercegprímás”-ról beszél, aki „híveinek nemcsak lelki és kulturális igényeit és felemelését kielégíteni és szolgálni akaró, hanem azoknak szociális, gazdasági és politikai érdekeiért is sikraszálló magyar papi típusnak ő volt az utolsó – és talán legnagyobb – megsemmisítője”.²⁷ Ez az értelmezés a politikus Mindszenty politikai megnyilvánulásait is pasztorális és etikai szempontból veszi számba, ami a korábbi negatív politikai Mindszenty-kép elleni reakcióként is értelmezhető. Mészáros István szerint az „ország primásának alapvető szimbolikus közjogi feladata vagy nevezzük inkább így, országos-közéleti funkciója (vagyis a szoros értelemben vett egyházi-vallási funkciókon túlmenő, az ország minden lakosát érintő kötelessége) átalakult: az ország, az egész magyar társadalom erkölcsi-lelki-szellemi felemelkedését elősegíteni, ezen munkálkodni, ezt ösztönözni, ha kell ezért harcolni, küzdeni – ez ennek a primási szolgálatnak (feladatnak, funkciónak) a XX. századi fejlődés nyomán kialakult, szokásjoggá érlelődött tartalma [...] A primás feladata egyrészt az, hogy öröködjön az összes országglakos lelkiismereti, vallási, nemzetiségi, művelődési, nevelési és más alapvető szabadságjogai fölött, másrészt – mint pártpolitikán

²⁵ SZATUCSEK Zoltán: *Makacs öregúr vagy nemzetmentő vátesz? Harminc éve, 1971. szeptember 28-án engedték ki az országból Mindszentyt = Közel-múlt. Húsz történet a huszadik századból*, szerk. Majthényi György – Ring Orsolya, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2002, 20.

²⁶ GYURKÓ: *l. m.*, 310.

²⁷ KÖZI HORVÁTH József: *Mindszenty bíboros, Magyarországi Mindszenty Alapítvány*, Budapest, 2002, 17. (Az első magyar nyelvű kiadás: München, 1980.)

felül álló, független erkölcsi tekintélynek – örökölt feladata a mindenkori államvezetési tevékenység erkölcsi vonatkozásainak folyamatos, az ország érdekeit szolgáló, segítő szándékú bírálata.”²⁸ A katolikus Mindszenty-kép alappilléret alkotja az a meggyőződés, hogy a nemzeti sorskérdések, a közéleti demokrácia, a vallásszabadság védelme, a „közéleti szerepvállalás” nem politizálás: „Mindszenty József végül is úgy politizált, hogy klasszikus értelemben nem politizált, hanem egy erkölcsi világképet védett.”²⁹ Ez a vélemény közel áll ahhoz, a Jean-Marie Lustiger párizsi bíboros-érsek által megfogalmazott véleményhez, hogy Mindszentynek az 1945-től kiépülő diktatúra kezdetektől fogva egyértelmű és következetes elutasításában egyfajta eszkatologikus politizálást kell keresni.³⁰ Vannak, akik a szakrális és világi egyháztörténet-írás eltérő szempontjai mentén elfogadják a katolikus egyháztörténetet és köztudatot uraló „lelkipásztor-hercegprímás” Mindszenty-képet. Gergely Jenő szerint „bár aligha választható ketté egy ember életében a papi küldetés, az Isten szolgálata és a közéleti, egyházkormányzati működés, mégis úgy véljük, Mindszenty bíboros esetében a főpásztor megjelenítése nem elsődlegesen a világi történetírás feladata”.³¹ Mások ingerülten utasítják el, hogy a Rákosi-, majd Kádár rendszer démonizálása után a rendszerváltást követően „anélkül, hogy komolyabb kísérlet történt volna valódi szerepének történelmi elemzésére, katolikus részről megindult a nyilasokkal és kommunistákkal egyaránt szembeszegülő mártír főpap mítoszának a megteremtése”.³² Ismét mások Mindszenty vészorkorszakbeli magatartásában találnak az ellenálló Mindszenty mítoszának ellentmondó súlyos ambivalenciákat. Holtzer Lóránt szerint van „néhány olyan dokumentum, ami azt sugallja, hogy a püspök nyilasokkal szembeni ellenállását inkább az egyházi hatalom, az egyház szuverenitásának megsértése váltotta ki, és kevésbé játszottak közre általánosabb politikai-elvi megfontolások”.³³

A lelkipásztor-hercegprímás képet vitatók okkal sejtik, hogy a rendszerváltás utáni katolikus identitás egyik fontos összetevőjéről van szó. Az Új Ember katolikus hetilap 2000-ben, Paskai Lászlóval készített interjújában a katolikus egyház akkori feje arra kérdésre, hogy „Lelki szempontból melyek voltak az egyház újjáéledésének legfontosabb eseményei?”, azt a választ adta, hogy „a pápa 1991-es magyarországi látogatása és

²⁸ MÉSZÁROS István: A „homo regius” fikció, *Valóság* 1995/4., 76.

²⁹ KAHLER Frigyes: *III/III-as történelmi olvasókönyv. Adalékok az emberi jogok magyarországi helyzetéhez az 1960-as években*, Kairosz, Budapest, 2001, 26.

³⁰ Jean-Marie LUSTIGER: *Mindszenty bíboros*, *Vigilia* 1992/3., 206–209. Vö. KAHLER: *I. m.*, 26.

³¹ GERGELY: *A Mindszenty-per*, 8.

³² PÁLYI András: *Ex libris*, *Élet és Irodalom* 2005. szeptember 9.

³³ HOLTZER Lóránt: *Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben*, *Beszélő* 2004. július–augusztus, 114 skk. Mindszentynek a nyilasokhoz való viszonyáról lásd még GERGELY Jenő: *Mindszenty József veszprémi püspök és a nyilasok = Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*, szerk. Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka, BIP, Budapest, 2002, 177–200.

ugyanebben az évben Mindszenty bíboros újratemetése, amely valóságos diadalút volt. Azóta is minden évben országos zárandoklatot tartunk halála évfordulóján. Ez is rámutat, hogy Mindszenty József halhatatlan életműve ma is szolgálja a keresztény élet megújulását, a magyar önazonosság erősödését és az erkölcsi alapokon nyugvó magyar jövő építését.”³⁴ Ebben a megfogalmazásban talán nem elsősorban az az érdekes, hogy milyen viszonyban van Paskai bíboros 1989 előtti nyilatkozataival, s talán nem is az az önként adódó következtetés, hogy a „lekipásztor–hercegprímás” képet kanonizáló katolikus historiográfia a korábbi politizáló főpapot démonizáló kép ellenében s arra reakcióként fogalmazódott meg,³⁵ hanem elsősorban az a kérdés, alkalmas volt-e arra, hogy rendszerváltás után az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténetben a szenvedő egyház képét mutassák be.³⁶ Ez a kép eltérő, de bizonyos mértékben folyamatosságot is mutat a – meglehetősen szűk térben mozgó – 1989 előtti katolikus identitás–diskurzusokhoz képest. A Mindszenty–utód esztergomi érsek, Lékai László (1975–1986) állami patronátust igénylő egyházkormányzata szintén a magyar történeti hagyományokba illeszkedő fogalmi keretek közé helyezte az állammal való együttműködést. 1981 szeptemberében, az esztergomi bazilika felszentelésének 125. évfordulóján elmondott homiliája nemcsak azért nevezetes, mert ebben elítélte a Bulányi és paptársai által fémjelzett bázisközösségi mozgalmat, hanem mert az állam–egyház kapcsolatok szerepét a Ferenc József-i neoabszolutisztikus hagyományokhoz fűzte. Ezt a fajta historizációt többféleképpen lehet interpretálni, egyrészt a katolikus egyház hajdani privilegizált helyzetének anakronisztikus felelevenítéseként (hiszen Lékai megemlékezése nem a jozefinista, illetve a dualista korszak liberális állam–egyház kapcsolataira, hanem az 1850-es évek konkordátumos korszakára utal), másrészt úgy is, hogy a kollaboráció addig meglehetősen egysíkú nyelvezetéből igyekezett kitörni, a katolikus egyháznak a nemzeti köztudatban való szerepét konzervatív történelmi hagyományokhoz igazítva felújítani.³⁷

Bár a „hivatalos” katolikus egyháznak sem a 80-as évek ellenzéki mozgalmaiban, sem a rendszerváltozás véghezvitelében nem volt inspiráló szerepe, mégis a legnagyobb társadalmi elfogadottsággal rendelkező intézményként jutott el a rendszerváltásig,³⁸ és re-

³⁴ *Beszélgetés Paskai László bíborossal*, Új Ember 2000. augusztus 20. (<http://w3.datanet.hu/~jalso/tal/003400.htm>).

³⁵ A Mindszenty-per idején is voltak olyan külföldi és vatikáni vélemények, hogy Mindszenty túlságosan sokat politizál. Lásd BALOGH Margit: *I. m.*, 261.

³⁶ 1995-ig megközelítőleg teljes bibliográfiai összefoglalót nyújt: Friedrich HAINBUCH: *Kirche und Staat in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1982; BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*, II., MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996.

³⁷ Ezért nem igazán pontos Lékai szerepét a kommunizmussal való együttműködést progresszív ideológiaként kidolgozó cseh protestáns teológus Josef Hromadkáéhoz hasonlítani. Lásd Miklós TOMKA – Paul M. ZULEHNER: *Introduction = Religion During and After Communism*, szerk. Uők., SCM Press – Orbis Books, London–Maryknoll, 2000, 6.

³⁸ Lásd TOMKA Miklós: *Csak katolikusoknak*, Corvinus, Budapest, 1995, 42.

latív közéleti súlyát s társadalmi befolyását máig megőrizte. Másként nehezen lenne magyarítható a politikai-közéleti jelenlétből fakadó konfliktusok nyilvánvaló intenzitása. Tisztában lévén a feltételezés – egyelőre – spekulatív jellegével, mégis érdemes lenne eszmétörténetileg megvizsgálni, hogy az áldozati és az államegyházi szerep valamint a nemzeti történelem hivatásának („*Pannonia sacra*”)³⁹ összekapcsolódása, és strukturálisan meglehetősen állandó jelenléte magyar katolikus identitástörténet különböző narratíváiban mennyiben járult hozzá e politikai-társadalmi jelenlét máig történő megőrzéséhez.

Ettől függetlenül joggal tehető fel a kérdés: vajon kibontakozhat-e reális vita Mindszenty szerepéről az említett dichotómia mentén? A szekularizációs tézis kritikája – amelyre írásunk elején utaltunk – nem programot ad, hanem egy egyszerre pluralisztikus és konfliktusos valóságot ír le. A vallásosság és politikai-társadalmi lét kölcsönhatására koncentrálnak, miközben a modernitás és a modernizáció diskurzusában hangsúlyosan tematizált radikális törésvonalak mellett rámutat a strukturális folytonosságok hatékony, bár sokszor rejtett jelenlétére is. Ebből következően a katolicizmus közéleti-politikai szerepét – s benne Mindszenty bíboros tevékenységét és életműve szimbolikus örökségét, illetve az ezt ért támadásokat – a vallásgyakorlás bizonyos hagyományos formáinak elmúlt évtizedekben történt térvesztése ellenére nem anakronisztikus jelenségnek, hanem a történeti folyamatok rekonstruálásának heurisztikus kiindulópontjaként célszerű értelmezni.⁴⁰ Ha innen szemléljük, a triumfalistának, a „társadalmi fejlődés” áramlatai elől elzárkózónak ítélt katolicizmus-kép a kortárs kutatások tükrében más megvilágításba kerül, amely jobban láttatja a tradicionalizmus és az adaptációs mechanizmusok egyidejű jelenlétét,⁴¹ miközben tartózkodik a vallásos aktivitás történeti szerepének ideológiai minősítésétől.

A Mindszenty-historiográfia perspektívái

A Mindszenty-historiográfia esetében ez a hozzáállás azoknak az értékeléseknek a kritikáját eredményezhetik, amelyek az állam és az egyház közötti viszonyt a kádári szövet-

³⁹ „Magyarország mindenkori első főpapjának – a primásnak – hivatásbeli kötelessége volt örködni a magyarság közéleti tisztaságán, a keresztény elvek érvényesülésén, a krisztusi szeretet-parancs megvalósulásán, az alapvető emberi szabadságjogok, a minden embert megillető evangéliumi méltóság és tisztesség megadásán.” MÉSZÁROS István: *Pannonia sacra. Mindszenty-tanulmányok*, Kairosz, Budapest, 2002, 7.

⁴⁰ Vö. Talal ASAD: *Religion, Nation-State, Secularism = Nation and Religion*, 178–197. Bár az alábbiakban nem tárgyalom, de ugyanezen alapállásból a katolicizmust szubkulturaként leíró elképzelések is kritikai áttekinítésre szorulnak, hiszen azok a nyilvánosság és közéletiség szekularizáltságának szinte axiomatikusan elfogadott weberi és habermasi tételén alapulnak.

⁴¹ Vö. Margaret Lavinia ANDERSON: *The Limits of Secularization on the Problem of the Catholic Revival in Nineteenth-Century Germany*, *Historical Journal* 1995/3., 647–670; Hugh MCLEOD: *Secularization in Western Europe, 1848–1914*, Macmillan, London – New York, 2000, 288.

ségesi politikában konszenzusra jutó fejlődésként értelmezték, mert ebből az alapálásból származik ma is nem egy interpretációban a fokozatosan liberalizálódó rendszer kronológiailag mindenképpen revízióra szoruló képe.⁴² A Kádár-rendszer a belső konszolidáció éveiben, eltérően a történeti diskurzusban máig továbbélő toposztól, nem „normalizálta kapcsolatait” az egyházzal.⁴³ Szabó Csaba és Bögre Zsuzsanna közelmúltbeli tanulmányai már utalnak arra, hogy a Kádár-korszak első évtizedei nem liberalizációs fordulatot jelentett a Rákosi-kor egyházpolitikájához képest,⁴⁴ hanem a terror ellenére is élő „néma” egyház⁴⁵ az 1950-es évek végéig folytonos befolyásának az erőszak, a zsarolás és a manipuláció következetes alkalmazásával elért megtörését. Itt persze nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy Kádár 1956/57 telén tett néhány kisebb jelentőségű koncessziót (melyeket csak két évtizeddel később, a hetvenes évek közepétől követtek a „kis lépések” politikája keretében elért eredmények), de az Állami Egyházügyi Hivatal személyi és intézményi folytonossága (egészen 1989-ig) önmagában garancia volt a sztálinista alávétel megszilárdulására s fennmaradására. Kevésbé hangsúlyozott viszont az a tény, hogy mennyire eredményes volt a főkegyúri jog és a királyi tetszvényjog hagyományainak merész és invenciózus felújítása az ötvenes–hatvanas évek fordulóján, ami a kádári egyházpolitika gyakorlatát szintén egészen 1989-ig meghatározta. Az „állami felügyelet koncepciójában”⁴⁶ mintegy evidens és kézenfekvő történeti örökséget használt fel a kommunista államhatalom, ami sikeresnek bizonyult, nemcsak abból a szempontból, hogy az 1964-ben kötött „részleges egyezményben” a Vatikán is szentesítette (miközben a Horthy-rendszer ilyen irányú próbálkozásait sikeresen hátrította el),⁴⁷ hanem abban is, hogy a hierarchia a maga behő-

⁴² Lásd pl. SZÁNTÓ János: *Vallásosság a fogyasztói szocializmusban*, Népszabadság 1994. szept. 19.; Uő.: *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*, Új Mandátum, Budapest, 1997.

⁴³ Lásd ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest, 1999, 414.

⁴⁴ Lásd SZABÓ Csaba: *Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években* = „Hatvanas évek” *Magyarországon*, szerk. Rainer M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 63–64; BÖGRE Zsuzsanna: *Társadalmi-politikai változások hatása a vallásos identitásalakulására Magyarországon (1948–1990) – különös tekintettel 1948–1964 közötti időszakra*, PhD-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia PhD Program, 2002, 44–47.

⁴⁵ Bögre Zsuzsanna szerint „annak ellenére, hogy 1948–53 között a hatalom, a társadalom vallástalanítása érdekében, a rendelkezésre álló erőszakszervezet teljes kapacitását igénybe vette, a vallásgyakorlás mértéke a lakosság körében a legdrasztikusabb üldöztetések idején nem csökkent. Az egyházak erkölcsi tekintélye megerősödött, a hívek a valláshoz való ragaszkodásukkal is igyekeztek a politikai gyakorlattal szembeni ellenszenvüket kifejezni.” BÖGRE: *I. m.*, 33.

⁴⁶ A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatalának 1957 februárjában kidolgozott és március 1-jén véglegesített, Horváth János által jegyzett előterjesztése néhány egyházpolitikai kérdés rendezésére. Az előterjesztés alapján, amelyet 1957. március 5-én tárgyalt az MSZMP Intéző Bizottsága, az Elnöki Tanács 1957. március 24-én hirdette ki az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendeletet. A előterjesztést és a kapcsolódó dokumentumot közli ÖLMOSI: *I. m.*, 29–33, 197–198.

⁴⁷ Mindszenty 1944-es püspöki kinevezése is, 1945-ös primási kinevezése és az 1951-ig történt püspöki kinevezések állami befolyástól mentesen – vagy éppen annak ellenében – történtek, s ezzel egy időre (1951-ig) megszakadt a katolikus viszonylatban a hagyományos állami főkegyúri jog – egyébként már a Horthy-

dolásának igazolását is látta-láthatta a paternalisztikus állam–egyház kapcsolatok történelmi szabályozásának kommunista restaurációjában.

Ebből a szempontból tekintve a Mindszenty egyházkormányzata inkább kivételes periódus volt a katolikus egyház történetében. Mindszenty életpályája azt a felfelé irányuló, máig kevésbé elemzett és bemutatott társadalmi mozgást képviseli, amely az egyházszervezetten belül nemegyszer emelt a hierarchia csúcsára tehetséges személyeket a társadalom alsó rétegeiből.⁴⁸ Az egyéni életút társadalomtörténeti vizsgálatán túl azonban megfontolandó a korszak katolicizmusának és benne Mindszenty szerepének olyan vizsgálata, amely a politikai katolicizmus újfajta, jellegében, fellépésében az 1945 előtti múlttal diszkontinuus társadalmi jelenlétét is kutatja.⁴⁹ Több jel mutat arra, hogy érdemes lenne egy olyan modellt kidolgozása, amely szerint az 1945 utáni katolicizmus újszerű, expanzív, dinamikus módon volt jelen a háború utáni évek Magyarországon.⁵⁰ Mindszenty nézeteit sokszor azonosították a restaurációval, de karizmatikus fellépése Prohászkaté felülmúlóan példátlan és modern volt a hazai katolicizmusban. Vajon hosszabb ideje tartó megújulási törekvések csúcsaként kell értékelni ezt az időszakot, a szerzetesi és papi hivatások megemelkedését, a templombajárás növekedését, az 1947–48-as Boldogasszony-év sikerét és egyéb jelenségeket, vagy csupán a háborús pszichózis kompenzálásaként, esetleg Mindszenty személyes hatása volt a fő mozgósító erő?⁵¹ Az mindenesetre bizonyos, hogy a háborút követő évek katolicizmusa pluralisztikus valóság volt, a politikai szerepvállalás irányait illetően nem egyszer versengő elképzelések egyidejű fellépésével, de semmiképpen sem „megkésztet jelensége a politikai életnek”. Talán nem elhamarkodott megelőlegezni, hogy 1945–1948 között a hazai ka-

korszakban meggyengült – gyakorlata is. Az egyház még Mindszenty letartóztatása után is az állam által *de facto* elismert püspökkinevezéseket tudott érvényesíteni (Badalik Bertalan veszprémi megyéspüspök, Endrey Mihály esztergomi segédpüspök). A főkegyúri jog legújabbkori történetéről lásd SALACZ Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon*, Argumentum, Budapest, 2002; GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Pannonica, Budapest, 20–26. Az ötvenes évek elejének – állami hozzájárulás nélkül történt – püspökkinevezéseiről lásd SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*, Görres Gesellschaft, München, 1988, 112–113.

⁴⁸ Vö. TYEKVICSKA Árpád: „Hibázott is, mert dolgozott!”, Beszélő 1998. június (<http://beszelo.c3.hu/98/06/14tyek.htm>).

⁴⁹ Egy korai ilyen értelmezési kísérlet Jozsef MAGYAR: *The Cross of Religion = This is Communist Hungary*, szerk. Robert Finley Delaney, Henry Regnery Comp., Chicago, 1958, 42–79.

⁵⁰ Mint azt – elsősorban a református egyház ébredési mozgalmaira utalva – Papp István nemrégiben, éppen a Kommentárban közzétett tanulmánya is javasolta: PAPP István: *Az elvesztett reformkor*, Kommentár 2006/2., 51.

⁵¹ Az 1944 utáni időszakot átmeneti vallási reneszánszként jellemző Gergely Jenő a hosszú háborús viszonyoknak tulajdonította a vallásosság átmeneti fellendülését, lásd GERGELY: *Katolikus egyház, magyar társadalom*, 120. A szerzetesek I. világháború utáni megemelkedett létszámát a hitéleti megújulás mellett elsősorban a háború utáni pauperizmus szociológiai szívóhatásával magyarázza GYARMATI György: *Laikus töprengések a Žsirnati Kör párbeszéd felhívásán*, *Mozgó Világ* 1992/10., 91. A szerzetesi és papi létszám azonban 1945 után is emelkedett, ami hasonló okokkal egy anyagilag tönkretett egyház esetében semmiképpen sem magyarázható. A Boldogasszony-évről lásd MÉSZÁROS István: *Boldogasszony éve 1947/1948*, Ecclesia, Budapest, 1994.

tolicizmus a populáris-demokratikus tömegpolitizálás eszköztárának nagy hatékonyságú kihasználásával történetében addig ismeretlen (a lengyel és az ír katolicizmushoz hasonlítható) mozgósító erőt mutatott fel, olyan körülmények között, amikor elvesztette hatalmas vagyonát és politikai-hatalmi kiváltságait.⁵² Ennek a dinamikus jelenlétnek az okai, egyházpolitikai és társadalomtörténeti összefüggései még tisztázásra várnak.

A Mindszenty-kép nemzetközi összefüggései

Mindszenty József életműve azonban nemzetközi összehasonlításban is jelentős. Az 1945 utáni koncepciók perék közül a Mindszenty-per váltotta ki a legnagyobb visszhangot. A per nem egyedülálló, „magyar jelenség” volt, hanem részét képezte a „szocialista táborban” az egyházellenes stratégia mentén Prágában, Varsóban, Bukarestben mindenütt bekövetkező főpapi kirakatpereknek. Gergely Jenő szerint a katolikus főpapok üldöztetésében a Mindszenty-per annyiban jelent cezúrát, hogy míg az előtte lefolytatott perék, gyilkosságok, üldözések elsősorban a „háborús bűnök” ürügyén történtek, Mindszentytől kezdve olyan főpapok ellen léptek fel, akik szemben álltak a fasizmussal.⁵³ Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a magyarországi köztudat – s főként a hazai katolikus történetírás – a nemzetközi Mindszenty-képet a hazai démonizációval ellentétben úgy látja-láttatja, hogy a vasfüggönyön túl viszont a lelkiismereti és vallásszabadság vértanúját tisztelték alakjában: személye, fogsága a börtönben, majd kényszerű tartózkodása az amerikai nagykövetségen, végül utolsó éveinek száműzetése az eltiport demokratikus kibontakozást testesítette meg.⁵⁴ A kép jóval árnyaltabb ennél, s főként a kommunista országok felé nyitó XXIII. János (1958–1963) és utóda, VI. Pál (1963–1978) pápasága idején aktivizálódó vatikáni keleti politika, az *Ostpolitik* virágkorának német és francia publikációi voltak különösen kritikusak Mindszentyvel szemben.⁵⁵ Ugyanakkor a kevésbé elkötelezett megfigyelők szerint a közép-európai katolikus országok mindegyikében végbement a leszámolás az ellenálló egyházi vezetőkkel. A hajlíthatatlanságot képviselő Stepinac zágrábi bíboros-érseket ugyanúgy börtönbe juttatta a berendezkedő kommunista totalitarizmus, mint a tárgyalásra

⁵² Az 1947-es Boldogasszony-év eseményein egyes becslések szerint 4,6 millió embert vett részt. Lásd MÉSZÁROS: *I. m.*

⁵³ Lásd GERGELY: *A Mindszenty-per*, 5–6.

⁵⁴ A Mindszenty-irodalomról historiográfiai igényű áttekintés MÉSZÁROS István: *A hazai történettudomány 1948–1992 közötti Mindszenty-képe*, Esztergom, 1992; ill. Daniel WATSON: *Motherhood, Church and the Marian Nationalism of József cardinal Mindszenty*, szakdolgozat, Indiana University Magyar Tanszék, Bloomington, 1998.

⁵⁵ Lásd különösen Wilfried DAIM: *Der Vatikan und der Osten. Kommentar und Dokumentation*, Europa, Wien–Frankfurt–Zürich, 1967; Hans Jakob STEHLE: *Die Ostpolitik des Vatikans*, München, 1975; Patrick MICHEL: *La société retrouvée. Politique et religion dans l'Europe soviétique*, Fayard, Paris, 1988, 44–48.

kész Beran prágai érseket és a Vatikán tudta nélkül a lengyel kommunista államhatárlommal megállapodást aláíró Wyszyński lengyel prímást. Többben a Vatikán és XII. Pius rendíthetetlen elzárkózását hibáztatják, mert ez nem adott a helyi egyházak számára mozgásteret. A kategorikus elítélés polarizálta a viszonyokat, s ez a magatartás az egyházakkal leszámolni akaró kommunista diktatúrák számára nagyon is megfelelő volt. Másrészt XII. Pius – állítják nyugati kritikusai – kísérletet sem tett arra, hogy megismerje azokat a félelmeket és illúziókat, amelyeket a kommunista propaganda a tömegekben mozgósítani tudott. Így a „szép új világ” utópiája elleni küzdelmet nem az emberi szellem drámájának megértésével, hanem – jórészt 1945 előtt kidolgozott, s a háború után sem módosított stratégia mentén – a kánonjog deklaratív és legalisztikus, s végeredményben hatástalannak bizonyult eszközeivel próbálta végigharcolni, ezáltal Kelet- és Közép-Európa katolikusait gyakorlatilag magukra hagyta.⁵⁶ A mártír főpásztorok történelmi összehasonlításában a lengyel Wyszyński azért kap pozitív értékelést Mindszentyvel szemben, mert ahol feltétlenül szükséges volt, ki tudott törni a kommunizmus elleni vatikáni alapidokumentum, az 1937-es *Divini Redemptoris* pápai enciklika fogalmi világából, s meg volt győződve arról, hogy végül is akadnak olyan érvek és megfontolások, amelyek elől a kommunisták sem zárkozhatnak el.⁵⁷

Az Ostpolitik

A számtalan napvilágot látott értékelés ellenére a vatikáni levéltári források hozzáférhetetlensége miatt az *Ostpolitik* tekintetében jelenleg szelektív visszaemlékezésekre és többé-kevésbé megalapozott feltételezésekre hagyatkozhatunk.⁵⁸

Az *Ostpolitik* védelmezői szerint a Vatikán látva az egyházi hierarchia teljes alárendelődését avatkozott be, „menteni a menthetőt”, s e beavatkozás áráként fogadta el a létrejövő kompromisszumot.⁵⁹ Ezen érvelés szerint a Szentszék tartva attól, hogy a kom-

⁵⁶ Vö. Jonathan LUXMOORE – Jolanta BABIUCH: *The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe*, Geoffrey Capman, London, 1999, 66.

⁵⁷ *Uo.*, 45–46.

⁵⁸ Jonathan Luxmoore kritikus az *Ostpolitik* iránt, amelynek képviselői nem ismerték a kommunizmust, de hangsúlyozza, hogy a katolikus egyház mindig is veszélyes tanításnak tekintette a kommunizmust. Lásd Jonathan LUXMOORE – Jolanta BABIUCH: *The Catholic Church and Communism, 1789–1989*, Religion State & Society 27. (1999/3–4.), 301–313. A visszaemlékezésekhez lásd Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, ford. Szerdahelyi Csongor, Szent István Társulat, Budapest, 2001; ill. a Mindszentyt az 1960-as években az amerikai nagykövetségen többször felkereső, s a bíboros 1971-es Magyarországról való távozásának előkészítésében is résztvevő Franz König bíboros, bécsi érsek talányos nyilatkozatait: *Beszélgetés König bíborossal a „keleti politikáról”*, Vigilia 1992/11., 849–855; *Egyház a vasfüggöny másik oldalán*. Dr. Franz König bíborossal Litván György és Csicskó Mária beszélget, *Beszélő* 1999/11.

⁵⁹ A Jean Guittonnal, VI. Pál bizalmasával folytatott beszélgetést idézi TÖRÖK József: *Mindszenty és a Vatikán keleti politikája = Mindszenty József emlékezete*, szerk. Uő., Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995, 96.

munizmus még beláthatatlan ideig fennmarad, meg akarta előzni az egyházi intézményrendszer teljes felbomlását.⁶⁰

Az elemzésekben és értékelésekben kisebb hangsúlyt kap viszont az a szempont, hogy a vatikáni nyitásban szerepet játszó tényezők részben függetlenek lehettek térségünk problémáitól. Az 1950–1960-as évek fordulóján a baloldali gondolat vonzereje Nyugat-Európa-szerte megnőtt, s a forradalmi változáson átmenő nyugat-európai társadalmakban az atomfegyverek fejlesztését, a neokolonializmust és a kapitalizmust kritizáló baloldali erőkkel való dialógus gondolata minden nyugat-európai *mainstream* egyházban teret nyert, a katolikus egyházban XXIII. János pápaságával kezdődő *aggiornamento* okkal értelmezhető ennek fordulatnak a katolikus kifejeződéseként.⁶¹ A francia püspöki kar a kritikus visszaemlékezések szerint sokáig táplált illúziókat a kommunizmus és a létező szocializmus irányában,⁶² s közismert VI. Pál kötődése a baloldali értékekre bizalommal tekintő francia teológiai irányzatokhoz.⁶³ Ez az értékelés a nemzeti történelem és a katolicizmus kapcsolatát hangsúlyozó katolikus historiográfiát érzékenyen érinti, ugyanakkor ennek fényében például a zsinati szellemmel kapcsolatos hazai „rezisztencia” feldolgozását is új, a történeti szereplők cselekvőképességét előtérbe helyező szempontokkal érdemes megkísérelni. A zsinat hazai recepcióját a kommunista egyházpolitika igyekezett manipulálni és saját „szövetségi [kirakat]politikájának” hazai és nemzetközi elfogadtatására kihasználni, a hivatalos rokonszenvet a minél radikálisabb reformköveteléseknek osztogatva, s így Lékai és püspöktársai saját tapasztalatuk révén is tisztában lehettek a radikális posztkonciliárius mozgalmak ideológiája mögött meghúzódó illúziókkal, ami jelentős mértékben inthette óvatosságra őket.⁶⁴ Annyi bizonyos, hogy a magyar katolikus egyház nagyrészt elkerülte a zsinat utáni évtizedek egyházon belüli megrázkódtatásait, s valószínűleg teljes mértékben nem helytállóak azok az megállapítások sem, amelyek szerint ennek ára a katolikus társadalom megmerevedése, magába zárkózása lett volna.⁶⁵ A hetvenes–nyolcvanas évek fordulója mindenképpen a dekrisztianizációs erőfeszítések sikerének megtorpanását jelzi.⁶⁶ Tomka

⁶⁰ Ahogy az egyik főszereplő Agostino Casaroli írja: „elsősorban a katolikusok nagy többségének – családanyák, gyermekek, fiatalok, továbbá a munkásság és a parasztság megfelelő lekipásztori ellátását kellett biztosítani, mert nekik nem volt lehetőségük és esetleg bátorságuk sem, hogy éljenek az »illegális«, titkos pasztorációs lehetőségekkel, amelyeket a legelkötelezettebbek és a legbátrabbak megkockáztattak.” *CASAROLI: I. m., 78.*

⁶¹ Lásd Steve BRUCE: *Choice and Religion. A Critique of Rational Choice Theory*, Oxford UP, Oxford, 1999.

⁶² Vö. Jean BOURDARIAS: *Les Évêques de France et le marxisme*, Fayard, Paris, 1991.

⁶³ Lásd Yves CHIRON jól dokumentált munkáját: *Paul VI. le pape écartelé*, Perrin, Paris, 1993, 313.

⁶⁴ Tehát nem kizárólag a konformizmus és az aktív cselekvésről való lemondás motiválhatta Lékait és társait, mint azt Patrick Michel állítja: MICHEL: *I. m., 103 ssk.*

⁶⁵ Az álláspont kifejtését lásd TOMKA: *Csak katolikusoknak*, 99–116.

⁶⁶ Vö. Miklós TOMKA: *Hungarian post World War II. Religious Development and the present Challenge of New Churches and New Religious Movements = New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*, szerk. Irena Borowik – Gregorz Babiniski, Nomos, Kraków, 1997, 211–214.

Miklós a vallásos megújulás megindulását egy újfajta, értelmiségiek által szorgalmazott, kisközösségi formában jelentkező vallásos kultúra megjelenésével jellemzi, miközben a hagyományos vallásosság bomlása tovább folytatódott. Következtetésében az egyházzsociológus Tomka a vallásosság átrendeződésére hívja fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy egy másfajta vallásosság megerősödésének kihívásával néz szembe a megrendült hagyományos intézményes katolicizmus.⁶⁷ Azonban arra is rá kell mutatni, hogy a korábban hagyományosan katolikus társadalmi rétegek a kommunizmus negyven esztendeje alatt is, a nagy társadalmi átrendeződés közepette mintegy rejtett „búvópatakokként” (Kamarás István kifejezése) őrizték jelenlétük folyamatosságát a társadalom mélyszerkezetében, s feltehetőleg a vallásgyakorlat intenzitásának regionális struktúrája is állandó maradt.

A kommunista berendezkedés hegemon törekvései a közép-európai országok eltérő társadalom- és politikatörténeti hagyományaira épülve eltérő fogadattásra találtak, így különböző modelleket hoztak létre, emlékeztetve a térség továbbélő pluralisztikus történelmi valóságának strukturális jelenvalóságára a kommunizmus félévszázados homogenizáló és uniformizáló törekvései ellenében. A Mindszenty-örökség és értelmezésének szimbolikus tétjei ebben a tágabb összefüggésben is könnyen illeszthetők a „bukás” és a „győzelem” sikerességi kritériumai vagy a „hűségcentrikus” és „túléléscentrikus” magatartás etikai alternatívái közé. Mindkettő jelentős morális energiákat mozgósít, hiszen mindkettő a múlt, s a múlt emlékezetének felhasználására törekszik, elképzelhető azonban olyan megközelítés is, amely csupán a diskurzusok feltárására vállalkozik,⁶⁸ olyasfajta bemutatásra, amely innen van az igazságtevés vagy a felmentés etikai, morális vagy éppen politikai aktusainak kimunkálásán, s persze illúziótlanul be kell ismernie, hogy a szembenálló igazság-igények forgatagában sem ambíciója, sem feladata nem lehet egyfajta *via media* megtalálása. A történeti vizsgálat sajátos szempontrendszere számára talán mégis ez a legmegfelelőbb.⁶⁹

⁶⁷ Lásd TOMKA: *Csak katolikusoknak*, 39–48.

⁶⁸ Vö. Tzvetan TODOROV: *Az emlékezet hasznáról és káráról*, ford. Lenkei Júlia, Napvilág, Budapest, 2003, 14.

⁶⁹ A történetész morális ítéletalkotási dilemmáihoz lásd GYÁNI Gábor: *A történetész mint erkölcsbíró*, Élet és Irodalom 2006. június 2. (www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0622&article=2006-0604-2052-28TUJA).

Papp István

A MÁLYUSZ ELEMÉR ELLENI POLITIKAI RENDŐRSÉGI VIZSGÁLAT 1945-BEN

A Szekfű Gyula munkásságával foglalkozó történeti irodalom egyszerre tekinthető igen bőségesnek és fájdalmasan szegénynek. A jeles történész eszmevilágával, a történeti gondolkodásra gyakorolt hatásával, kortársaival folytatott vitáival igen sokat bibelődött a magyar történettudomány.¹ Viszont ha filológiai alaposággal kimunkált, gondos életrajzot keresnénk, akkor nehezebb dolgunk lenne. Egy jövődöbéli Szekfű-biográfiahoz érdekes adalék lehet a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér közötti vita utolsó, sajátos állomása.

Mielőtt belevágánk ennek a különös történetnek az ismertetésébe, nézzük meg magát a forrást. Először is szeretnénk egyértelműen tisztázni, hogy nem Mályusz Elemér igazoló eljárásáról, hanem az ellene lefolytatott politikai rendőrségi vizsgálatról lesz szó. Az igazoló eljárást a pártok képviselőiből és tanácskozó joggal résztvevő személyekből álló igazolóbizottságok végezték az állami alkalmazottak körében.² Mályusz már átesett az egyetemen lezajlott igazolási eljáráson, aminek eredményére utaltak az eljárás során. Az általunk vizsgált eljárás már komolyabb fokozatot jelentett, hiszen azt a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya folytatta. A PRO rövidítéssel is emlegetett szerv élén Péter Gábor állt, aki innét kezdte az Államvédelmi Osztály, majd Hatóság felé vezető karrierjét. Tehát ebben az esetben nem csupán Mályusz Elemér munkahelye volt a tét, hanem sokkal inkább személyes szabadsága, a szakmai működés bármilyen további formájának a megmaradása. Bár 1945-ben folyt le az eljárás, ennek anyagát 1952 decemberében újból elővették és a *Mályusz Elemér – fasiszta, antiszemita magatartás* címet adták neki. Sajnos szorgos kezek lezúzták az eredeti vizsgálati anyagot, de még szorgosabb kezek mikrofilmre vették azt, lehetővé téve vizsgálatát.³

A vizsgálat három, egymástól világosan elkülöníthető részre tagolható. Az első szakasz 1945. május 23. és június 6. között zajlott, amikor öt egyetemi hallgató mondta el Mályusszal kapcsolatos ismereteit. A második szakaszt Szekfű Gyula 1945. július 20-án

¹ Elsősorban Dénes Iván Zoltán, Erős Vilmos, Glatz Ferenc, Gergely András, Lackó Miklós és Szigeti József munkáira gondolunk, melyek legfontosabb darabjait jelentik a Szekfű-recepciónak.

² Az igazolási eljárásról lásd bővebben PALASIK 2000, 71–74.

³ A mikrofilmet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára őrzi V-89902 jelzet alatt. A továbbiakban nem hivatkozunk külön erre a forrásra, mivel csupán ennek feldolgozására szorítokozunk.

elmondott vallomása vezette be, ezt követően 1945. augusztus 11-én készült el az ügyről szóló első jelentés. Néhány hónapig semmi sem történt az iratok tanúsága szerint, mígnem december 14-én meghallgatták Mályuszt, és három nap múlva, 1945. december 17-én megszületett a második jelentés. Ennyi a rendelkezésünkre álló forrásanyag, amelyet kiegészít még Mályusz egyik közeli tanítványának, H. Balázs Évának 1996-ban napvilágot látott visszaemlékezése.⁴

A vizsgálat első szakaszában öt egyetemi hallgató vallomását vették fel, melyek egymásnak homlokegyenest ellenkező állításokat tartalmaztak. Elsőként Lay Bélát hallgatták meg, akit a jegyzőkönyv tanulsága szerint kommunista tevékenységért büntettek, vagyis aligha jöhetett számításba elfogulatlan tanúként. Ráadásul nem is ismerte Mályuszt, nem járt hozzá órára. Így csupán általános értelmű, hallomásból szerzett kijelentéseket tett: közismert volt Mályusz jobboldali tevékenysége, a fasiszta eszméket és a fajelméletet dicsőítette, ő volt az egyik nyilas professzor az egyetemen. A másodikként meghallgatott Soós Júlia ugyancsak nem ismerte Mályuszt, és értesüléseit szintén hallomásból merítette. Ő már konkrétumokat is mondott; megemlítette, hogy a professzor az Egyedül Vagyunk című lapba írt, amit nagyon helytelenített az egyetemi ifjúság, és éppen ezért elképzelhetetlen, hogy Mályusz továbbra is tanítson. A tanúvallomásból nem derült ki, hogy Mályusz ominózus cikksorozatát olvasta-e Soós Júlia. Annnyit még hozzátett, hogy tudták róla: Imrédy Bélával áll kapcsolatban. Sőt bármilyen különösnek is tűnhet, maga Soós javasolta, hogy hallgassák meg Mályusz három tanítványát, Vonder Évát, Járdányi Pált és Márkus Istvánt.

A következő tanú, Vonder Éva semmilyen érdemi információt nem mondott Mályusz Elemérről, ellenben a negyedikként kihallgatott Járdányi Pál, aki később zeneszerzőként vált ismertté, más nézőpontból szólt hozzá a kérdéshez. Ő volt az első tanú, aki járt a professzor órájára, mégpedig elég hosszú ideig, két évig. Járdányi kiemelte, hogy Mályusz Erdélyről tartott előadásában cáfolta azt a német tudományos elméletet, mely szerint a szászok települtek be elsőként, és ők hozták oda a kultúrát. Ezzel a tanú véleménye szerint határozottan és keményen állást foglalt a németiséggel szemben. Az utolsóként meghallgatott – az általunk nem ismert okból Márkus Istvánt helyettesítő – Szentgyörgyi Mária még tovább ment, mint Járdányi. Azt állította, hogy Mályusz határozottan németellenes volt, óvta tanítványait az esetleges német módszerek alkalmazásától, és azt szorgalmazta, hogy a német történetírással szemben a magyar nép, közelebből az alsóbb néposztályok életét mutassák be.

Ezek tanúvallomások cáfolják H. Balázs Éva visszaemlékezését, mely szerint tanítványok nem kaptak szót a vizsgálat során, igaz, ő az igazolási eljárásról beszél, ráadá-

⁴ H. BALÁZS 1996.

sul 1946-os dátummal.⁵ Ha pusztán az elhangzott tanúvallomásokból indulunk ki, azok eredménye, ha kis mértékben is, de Mályusz javára billentette el a mérleg nyelvét. Azok, akik ismerték őt és az órájára jártak, határozottan jó színben tüntették fel a professzort, sőt Szentgyörgyi Mária olyan dolgokat is állított, amelyek nem feleltek meg a valóságnak. Hiszen azt mondani, hogy Mályusz óvta volna tanítványait a német tudományos módszerektől, nem igaz, sőt éppen ezt a tudományos módszertant, amely a népiségtörténet mögött meghúzódott, tekintette követendő példának. De legyünk életszerűek, nem holmi tudományelméleti vitáról volt szó, hanem a tanáráért aggódó diák megszólalásáról, akinek magatartása az adott helyzetben teljesen érthető. Nyilvánvaló azonban, hogy a két kommunista elkötelezettségű diák, Lay Béla és Soós Júlia vallomása, még ha csupán közvetett információkat tartalmazott is, minimum kiegyenlítette, de inkább fölülírta a két tanítvány vallomásának hatását. Ráadásul Soós Júliának igaza volt abban, hogy Mályusz valóban az imrédysta Egyedül Vagyunkban publikált, és önmagában ez a tény is további kérdéseket vetett fel. Bár tegyük azt is hozzá, hogy Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt elnöke szintén írt az Egyedül Vagyunkba, de Veres és Mályusz 1945-ös helyzetét politikai tekintetben össze sem lehet hasonlítani.

Az egyetemi hallgatók vallomásai semmit sem döntöttek el, és ezen a ponton lép be történetünkbe Szekfű Gyula, akinek vallomása döntő súllyal esett latba az eljárás során. Előre kell bocsátanunk, hogy Szekfű felül tudott emelkedni a Mályusz és közötte fennálló kétvitédes vitán, és igen higgadt, mértéktartó állásfoglalásával alighanem megmentette a súlyosabb következményektől kollégáját. Mivel nem az a célunk, hogy részletesen foglalkozzunk ezen ominózus vita történetével, ezért csupán címszavakban szeretnénk utalni a diskurzus lényegi elemeire. Szekfű Gyulát a magyar szellemtörténet egyik legkiemelkedőbb képviselőjének szokás tartani, aki az európai fejlődés fő áramvonalához történő alkalmazkodásában, a nyugat-európai szellemi irányzatok itthoni kiteljesítésében látta a magyar történelem legfontosabb vonulatát. Ahogy az közismert, azokat a személyiségeket és intézményeket látta pozitívnak, akik és amelyek ebben a Nyugathoz történő felzárkózásban fontos szerepet játszottak, így Szent Istvánt, Széchenyit és a Habsburg dinasztiát. Fontosnak tartotta a nagy művészeti stílusokban megtestesülő korszellem hatását, és élesen állást foglalt a rendi-nemesi történelemszemlélet továbbélése ellen. Mályusz ezzel szemben az autochton magyar fejlődés lehetőségét hangsúlyozta, pozitívan látta Erdély és a magyar rendiség szerepét, a Habsburgokat az önálló magyar fejlődési út legfőbb gátjainak tartotta. Szekfűvel szemben a német történetírás hatására a népiségtörténet művelésének fontosságát hangsúlyozta. Úgy vélte, szakítani kell az állam- és intézményközpontú történetírással, s más tudományterüle-

⁵ H. BALÁZS 1996, 10.

tek (szociológia, antropológia, néprajz) eredményeit is felhasználva az alsóbb néprétegek történetét kell megismerni. Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitája három alkalommal csúcsondott ki: 1923-ban Mályusznak *A reformkor nemzedéke* című tanulmánya, 1934-ben a *Magyar történet* és 1939-ben a középkori nemzetiségi politika kapcsán. Ennek a vitának a részletes bemutatása és elemzése nem feladatunk, mivel ezt elvégezte Erős Vilmos néhány éve megjelent monográfiájában,⁶ csupán annyit szeretnénk leszögezni, hogy az 1940-es évek elejére a két történész teljes mértékben elhidegült egymástól.

A fent röviden ismertetett tények fényében érdekesebb és érthetőbb lesz Szekfű Mályusról elmondott vallomása. Mielőtt idéznénk e rendkívül tanulságos és ügyesen elmondott tanúvallomást, jegyezzük fel, hogy Szekfű érdektelennek nevezte a terhelt-höz, vagyis Mályuszhoz való viszonyát. Ezzel kihasználta a kihallgató tiszt tudatlanságát, mivel kettejük viszonya a legkevésbé sem tűnt érdektelennek, ugyanakkor az adott helyzetben dékáni súlyával megerősítve, valamiféle külső szemlélő nézőpontjából beszélhetett Mályusról. Ebben a situációban igen sokat jelentett ez a magatartás. Lásuk ezek után, hogyan szólt Szekfű vallomása:

Mályusz történetpolitikai gondolkodásában furcsa kettősség volt jelen. Ő felismerte, hogy a hitlerizmus az ő Volkstum (vagyis népiség) fogalmával a magyarság számára veszedelmes. Láta, hogy a Volkstum segítségével egyrészt a magyar középosztályt atomjaira lehet bontani, másrészt a Volkstum-irodalom és a településtörténet segítségével, a svábságnak a hitlerizálásával az ország területét szét lehet szaggatni. Mikor ennek a programnak egyik első jele Isbert könyvében megjelent, Mályusz az akkor vezetésem alatt álló Magyar Szemlében elutasító kritikát írt Isbertről. Akkoriban még állandó érintkezésben voltam vele, mivel egyik vezető gondolata ezen német törekvések kivédése volt. Ebből a célból éveken át településtörténeti disszertációkat íratott szemináriumában, amelyekben azt célozta, hogy egy-egy veszélyeztetett megyére nézve nehezítse meg tudományosan az Isbert-féle terveket. Elképzelésének másik ága az volt, hogy amikor a hitlerizmusnak nézete szerint sikerült a német nép erejét összefogni, akkor Magyarország sem állhat meg a belső tökéletes, szigorú összefogása nélkül. Hogy milyen úton jutott ide, azt azért sem tudom, mert vele annak dacára, hogy egymás mellett volt a szobánk és az intézetünk az egyetemen, évek óta nem érintkeztem és nem is köszöntünk egymásnak. Erre vonatkozó nézeteit *A magyar történettudomány* című könyvéből ismerem, amelyben ő a faji gondolat felhasználásával is egységes, központilag vezérelt Magyarországot akart, illetve a magyar szellemi életet és a történettudományt egy ilyen többé-kevésbé hitlerista

⁶ Lásd ERŐS 2000.

szellemű átalakulásnak akarja alávetni. Bár itt kétségtelenül antiszemitizmus is megjelenik, tudomásom szerint ezt ő személyekre nem vitte át. Pl. én egész az utolsó pillanatig alkalmaztam egy zsidó származású prozemináriumi előadót, akit hallgatólagos megállapodásunk szerint ő is mindvégig megtartott saját prozemináriumi előadója gyanánt.⁷

Székfű Gyula elment a lehető legtovább, ameddig az adott helyzetben csak mehetett. Vallomásában igen mértéktartóan ábrázolta Mályusz életművét, utalt annak nevezetes 1932-es recenziójára. Ebben az írásában Mályusz Otto Isbert német történész cikke kapcsán erőteljes bírálatát adta a háborút követő új német, nacionalista történetírásnak. Határozottan cáfolta, hogy a németek térnyerése a 18. században a svábok hanyaszorgalmának, munkás szellemének és békés természetének köszönhető. Mályusz szerint a jelenség mögött csak a Habsburgok erőszakos telepítése és a barokk türelmetlen világnézete húzódott meg.⁸ Az kétségkívül meglepő, hogy Székfű egy szót sem szót a Mályusszal folytatott hosszú vitájáról, talán azért sem, mert saját helyzetét sem érezte teljesen biztosnak.

Lassan gördült előre az államrendőrség gépezete, mivel majdnem egy hónappal Székfű vallomását követően született meg az a jelentés, amely összegezte a Mályusz elleni vádakát. Két momentumra összpontosítottak: *A magyar történettudomány* és *A vörös emigráció* című alkotásaira. *A magyar történettudomány* című kötet 1942-ben került az olvasóközönség elé a Bolyai Akadémia gondozásában. A benne szereplő tanulmányok zöme először az Egyedül Vagyunk című lapban látott napvilágot, s ez volt a művel kapcsolatos legfőbb kifogás. A könyv tíz fejezetre tagolódik, amelyből az első háromban a szellemtörténet bírálatát adta Mályusz, és az általa követendőnek vált népi nemzet fogalmának mibenlétét fejtette ki. Ezzel összefüggésben a népiségtörténet művelése mellett történelmi földrajzát, és szorgalmazta a különböző tudományos intézmények (Akadémia, egyetemek, Magyar Történelmi Társulat, Nemzeti Múzeum, Országos Levéltár, kutatóintézetek) reformálását. Az alig 150 oldal terjedelmű kötet jobbára történettudományi szakkérdéseket boncolgatott, de a szerző nem rejtette véka alá politikai nézeteit sem.

A nyomozó hatóság munkatársai ennek megfelelően követően több kitéltet is idéznek a kötetből, amellyel nem csupán Mályusz nyilvánvaló antiszemitizmusát és anti-

⁷ Önkéntelenül is adódik a kérdés, hogy ki lehetett az a prozemináriumi előadó, aki közvetve igazoló tanúként szolgált Mályusz számára. Erre a kérdésre aránylag könnyen választ kaptunk, amikor fellapoztuk az egyetem *Tanrendjeit*. Egyetlen olyan prozemináriumi előadó volt, aki a két tanév mind a négy szemeszterében dolgozott Székfű Gyula és Mályusz Elemér keze alatt: Kardos Tibor. A fiatal irodalomtörténész többek között Pázmány Péter és Verancsics Antal munkásságáról és a 11–13. századi magyar történelem forrásairól vezetett szemináriumokat.

⁸ Erről lásd részletesebben ERŐS 2000, 68–69.

kommunista meggyőződését, hanem a Horthy-rendszer elitjéhez való hűségét is igyekeztek alátámasztani. Ezek többnyire kiragadott, önmagukban nem megálló idézetek. Az első idézet a következő: „Magától értetődően csak azok szava erősödik nemzeti közvéleménnyé, akiket a vagyoni és értelmi cenzus elválaszt az alsóbb rétegektől, szellemi önállóságuk pedig képessé tesz a megfontolásra és az elhatározásra.” Ebből a jelentés fogalmazója azt szűrte le, hogy Mályuszt, akit az értelmi cenzus valóban elválaszt az alsóbb néprétegektől, úgy kell kezelni, mint aki lenézte, megvetette az alsóbb néprétegeket. Mi áll valójában az eredeti szövegben? Mályusz éppen a politikai nemzet fogalmáról beszélt, s erről írta a következőket: „Forma szerint egyetlen állampolgár sincs kirekesztve belőle, de amint a választói jog nem mindenkit illet meg a XIX. században, ugyanúgy magától értetődően csak azok szava erősödik nemzeti közvéleménnyé, akiket a vagyoni és értelmi cenzus elválaszt az alsóbb rétegektől, szellemi önállóságuk pedig képessé tesz az önálló megfontolásra és elhatározásra.”⁹ Ebben a fejezetben pontosan ennek a politikai nemzetfogalomnak az úgynevezett népi nemzetfogalommal való felváltását sürgette Mályusz.

A jelentés következő megjegyzésében azt vetik Mályusz szemére, hogy a középosztály különleges előjogairól értekezett. Nézzük meg, mi áll az eredetiben! A szerző azt fejtegeti, hogy ha az általa óhajtott népi nemzetnépesség bekövetkezik, akkor is szükség lesz elitre, annak nem szabad elmerülnie a történelem forgatagában: „Másképpen azonban az elmerülés veszélye is elkerülhető, ha középosztályunk ahelyett, hogy öröklött birtokállományát tétlenül élvezné, friss életkedvvel munkához látna, önmagát képezve, művelve igyekeznék az elitnek kijáró társadalmi megbecsülést és különleges előjogokat újból kiérdemelni.”¹⁰ Vagyis a vizsgálatban mai szemmel nézve nem lehetett bizonyítani Mályusz elitizmusát, a szociális kérdések iránti érzéketlenségét, ez kiderülhetett volna a vizsgálók számára is, ha figyelemmel olvasták volna a művet.

Joggal és okkal mutattak rá a vizsgálatot folytatók Mályusz antiszemitizmusára, melyet több idézettel is igyekeztek bizonyítani. Itt számunkra éppen az a meglepő, hogy kimaradt néhány igen kemény megfogalmazás. A kötet előszavában a Mályusz úgy fogalmazott, hogy az őt ért támadások „Azon törekvés diszkreditálására [szolgálnak], hogy nemzetünkben rekeszük ki a zsidóságot, bocsássuk el, békés megegyezéssel mindazokat, akik szívükben nem érzik magukat egészen magyaroknak s azután mi, akik megmaradhatunk, alakítsuk át úgy életünket, hogy azt végre magukénak mondhassuk”.¹¹ Egy másik ponton bírálja a magyar történettudományt, hogy nem vizsgálta meg a zsidókérdést, s a Németországban tett lépéseket tekinti követendő példának. Más nézőpontból

⁹ MÁLYUSZ 1942, 16.

¹⁰ *Uo.*, 24.

¹¹ *Uo.*, 11.

is kifejezésre jutatta a náci rendszer iránti szimpátiáját, hiszen a történettudomány át-
alakítása kapcsán azt írta, hogy „A reform másik, korszerű módja a felülről való újítás
volna. Úgy, ahogyan Hitler Németországá csinálta.”¹² Munkája utolsó fejezetében ar-
ról érkezett Mályusz, milyen nagy kárt okoztak Németországban a magyarságról
megjelent torz, hamis szemléletű írások. Ez önmagában még rendben volna, de
Mályusz szerint „A közvéleménybe [mármint a németébe – P. I.] beivódott tarthat-
lan és – valljuk meg – bántó nézeteket már csak a legdrágább vagyionunk, az új Európá-
ért folytatott közös küzdelemben kiömlött közös vérünk változtathatja meg”.¹³

Ezek a mondatok sokkal súlyosabbak voltak Mályusz Elemérre nézve, a jelentésben
mégsem bukkantak fel, mintha nem igazán ebbe az irányba akarták volna tolni az el-
járást. Hiszen *A magyar történettudományból a szovjet történetírásról* adott kritikáját idé-
zik, ami mai szemmel nézve csupán egy vélemény, amely ráadásul sok igazságot tartal-
maz. Mályusz arra hozta fel példának a szovjet történetírást, hogy milyen károkat okoz,
ha az állam közvetlenül irányítja a kutatást, megfosztja szabadságától a történést. Va-
gyis a kommunistaellenesség, úgy tűnik, nagyobb súllyal esett latba az eljárásnál, ezt
látszik igazolni *A vörös emigrációról* írott feljegyzés is. Ez a német és angol nyelven is nap-
világot látott munka az 1919-es kommunista emigráció történetével foglalkozott, és
alighanem Mályusz leggyengébb írása. Eredetileg a Napkelet hasábjain jelent meg
folytatásokban. A vizsgálatot végző politikai rendőrség ebben az esetben is a kötet
kommunista- és szovjetellenes mivoltát emelte ki, a cikkekben található antiszemita
mondatokat nem említette meg.

Végezetül a jelentés utolsó bekezdésében Mályusz Elemér egyetemi működését bí-
rálták, láthatóan a hallgatók vallomásait felhasználva. Itt egészen egyszerűen valótlán
elemek bukkannak fel (Mályusz német történelemszemlélettel német nyelven fertőzte
meg a magyar ifjúságot). A professzora nézve kedvező vallomásokat nem említik meg,
s mintegy megelőlegezve a várható végeredményt, a jelentés kimondja: „Szükséges,
hogy Mályusznak a társadalomból való kivonásával dokumentáltassék az általa képviselt
irányzatnak a nemzetre igen nagy mértékben való káros hatása.”

Azt mondhatjuk, hogy Mályusznak valóban két igen problémás írásáról van szó, de
politikai rendőrség emberei nem álltak a helyzet magaslatán. Felületesen, figyelmet-
lenül olvasták el a műveket, úgy tűnik, egy előre kigondolt séma alapján próbálták le-
folytatni a vizsgálatot. Mályusz nem volt ártatlan, de őt is megillette volna az ártatlan-
ság vélelme és a szakszerű vizsgálat lefolytatása, amire a nyomozást folytatók nem vol-
tak alkalmasak. Mint láthattuk, Szekfű személyes elfogultságain felülemelkedve sokkal
pontosabb, korrektebb értékelést adott.

¹² *Uo.*, 137.

¹³ *Uo.*, 155.

Szilárd jogállami keretek között törvénysértőnek bizonyult volna, ha az eljárás alá vont személyt csupán hat hónappal a vizsgálat kezdetét követően hallgatják ki, miután begyűjtötték a rá vonatkozó tanúvallomásokat. De az akkoriban uralkodó felhevült politikai légkörben mindez aligha tekinthető rendkívülinek. Végül 1945. december 14-én került sor Mályusz Elemér kihallgatására. A jegyzőkönyve vádként csupán annyit rótt fel, hogy „az Egyedül Vagyunkba írt”. Természetesen ennél többről is szó esett, a két, már említett iromány volt a kihallgatás tárgyra.

Mályusz egészen kiválóan, mondhatnánk azt is, hogy zseniálisan védekezett, úgy csoportosítva a tényeket, hogy a két munkát a lehető legkevésbé rossz színben tüntesse fel. A *magyar történettudományt* úgy állította be, hogy az Hóman Bálint kultúrpolitikai törekvései ellen született, s ezzel Mályusz igazat állított. Azt is hozzátette, hogy a miniszter német származását kihangsúlyozó kijelentései nyomán ébredt rá arra, hogy a magyar tudománypolitika nem jó kezekben van. Mályusz nyilvánvalóan elhallgatta, hogy őt magát mennyire befolyásolta a német tudományos élet és az ideológia, viszont a nála rosszabb megítélés alá eső Hómannal szemben pozitív színben tűnt fel. Az Egyedül Vagyunkban való megjelenésről pedig azt mondta, hogy azért kényszerült erre, mert nem talált könyvének kiadót, s ekkor sietett a segítségére egykori diákja, Kárász József, aki a lapot szerkesztette. Ezzel szemben a kötet 1942-es kiadásának előszavában az alábbiakat vetette papírra Mályusz: „Nem 1941 telén léptem tehát először a nyilvánosság elé, hogy az Egyedül Vagyunk hasábjain a tarthatatlan állapotokról kifejtsem meggyőződésemet. Több körülmény kényszerített, hogy immár ne csak a szakkörökhöz forduljak.”¹⁴ Vagyis a szerző szántszándékkal nem a szűk szakmához fordult, hanem minél szélesebb közönséget kívánt megszólítani. S feltehetően úgy vélte, az adott lap olvasóközönsége lehet leginkább fogékony az általa felvázolt gondolatokra.

A *vörös emigrációról* elmondta Mályusz, hogy ez eredetileg az ő és Szekfű Gyula közös alkotásaként készült, Teleki Pál felkérésére. Első felosztásban Mályusz írta volna az eseménytörténetet, Szekfű pedig az ideológiai háttérrel rajzolta volna meg. Azonban a munka végül teljes egészében Mályuszra maradt, mivel szerzőtársa hozzáfogott a *Magyar történet* megírásához. Apró tűszúrásaként Mályusz annyit még hozzátett, hogy Szekfű is felvett valamennyi előleget az egyhónapnyi kutatómunkáért. A mű idegen nyelveken megjelent kiadásait Mályusz állítása szerint Teleki Pál intézte, neki ehhez nem volt köze. Mályusz a fentiekhez hozzátette, hogy ez az írás az akkori felfogását tükrözi. Ezt gondolkodásmódot neveltetésével magyarázta.

Mályusz tehát igyekezett szerzőtárssá avatni Szekfűt, ezzel csökkentve saját felelősségét az ügyben. Bizonyára úgy okoskodott, hogy ha Szekfűt elfogadta az új rendszer,

¹⁴ *Uo.*, 8.

akkor ez az ő hibáját is csökkenti. S mindezen túl még Szekfűn is szűrt egyet, bár még egyszer szeretnénk aláhúzni, hogy emberileg érthető Mályusz leleményes védekezési taktikája.¹⁵ Ráadásul vallomása lezárásaként egy igen erős érvet említett meg felmentése érdekében: bár az egyetemen nyugdíjazták amiatt, hogy az Egyedül Vagyunkba publikált, de Horváth Zoltán rektor szóban elmondta, hogy továbbra is szükség van munkájára a tudományos életben.

Mályusz vallomását követően három nappal, 1945. december 17-én elkészült az egész eljárást summázó jelentés. Ennek szövege elég rövid, és készítője az addig megismertek összefoglalására törekedett. Mindössze egyetlen mondatban utaltak *A magyar történettudományra*, amelynek jelentősége elenyészni látszott az eljárás végére. A szóbeli vallomások eredményét Mályuszra nézve igen kedvezően foglalták össze: „Arranézve nincs konkrét tanúvallomás, hogy az egyetemen szélsőséges eszméket terjesztett volna, sőt Szekfű Gyula tanúsága szerint, közös proszemináriumi előadójuk zsidó származású volt.” Ne feledjük, augusztusban még arról esett szó, hogy Mályusz német nyelven, német ideológia szerint átgúrt magyar történelemmel mételyzte a magyar ifjúságot. Hatalmas a különbség a két minősítés között, mintha a politikai rendőrség csupán a második esetben vette volna figyelembe Szekfű Gyula tanúvallomását, ami sokat javított Mályusz pozícióján.

A vörös emigrációról szólván megismétlik Mályusz vallomását, kétszer is megemlítve Szekfű Gyula nevét, s ettől az az érzésünk támadt, mintha az ez-még-jó-is-lehet-valamire szándék vezette volna a jelentés fogalmazóit. Nem kommentálták az Egyedül Vagyunkban való megjelenésről, sem pedig általában a kiadás körülményeiről mondtak, és általában semmilyen tekintetben nem ellenőrizték Mályusz állításait. Csupán annyit tettek, hogy megkérdezték az egyetem rektorát, aki a nyomozó hatóságnak is megerősítette a Mályusz által elmondottakat, mely szerint szükség van rá a magyar tudományos életben. Ezen a ponton lezárult a politikai rendőrség vizsgálatának anyaga, vagyis nem tudjuk, formálisan milyen határozatot hoztak. Bár a felmentést nem mondták ki, de mégis befejeződött az eljárás, ez azonban nem jelenti azt, hogy Mályusznak és tanítványainak helyzete ne vált volna igen mostohává.

Mályusz Elemér 1947-től az evangélikus levéltár, 1954-től pedig a Történettudományi Intézet munkatársa lett. Bár 1949-ben tanácskozó taggá minősítették vissza az Akadémián és a katedrára sem térhetett vissza, mégis a magyar medievisztika egyik legkomolyabb életművét hozta létre a következő évtizedekben. Szekfű hamarosan moszk-

¹⁵ Mályusz történész kollégája, Kubinyi András szerint a professzor eleve úgy kalkulált, hogy neki nem eshet baja az eljárás során, mivel Szekfű és a közvélemény számára is roppant kínos lett volna, ha túlságosan feszegetik *A vörös emigráció* ügyét. 1945 végén Mályusz már tudott Szekfű készül moszkvai követségéről, így próbálta megragadni az ebben rejtőző lehetőségeket. Ezúton köszönöm meg Kubinyi András professzor úrnak szíves szóbeli közlését.

vai követ lett, az ő életének ezt a korszakát mint az egyik legellentmondásosabbat tartja számon a történeti emlékezet. Írásunk célja az volt, hogy árnyaljuk ezt a megítélést, és bemutassuk, hogy milyen különös volt a magyar történettudomány egyik legfontosabb vitájának utolsó állomása, ha úgy tetszik: végszava.

Irodalom

ERŐS 2000 – ERŐS Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*, Csokonai, Debrecen, 2000.

H. BALÁZS 1996. = „Nincs kész történetész”. Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral, *Sic Itur ad Astra* 1996/1–3., 3–11.

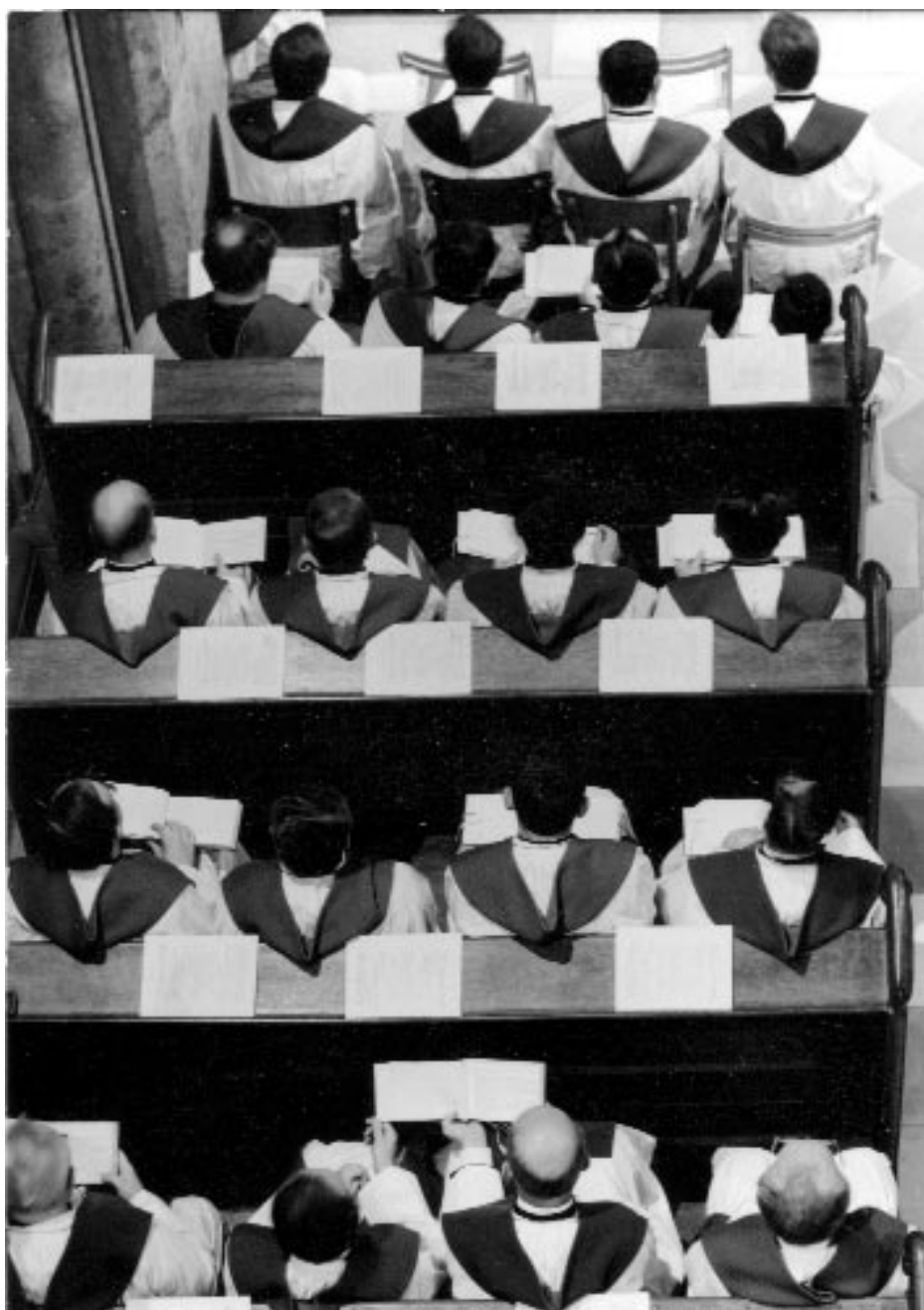
MÁLYUSZ 1942 – MÁLYUSZ Elemér: *A magyar történettudomány*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1942.

PALASIK 2000 – PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*, Napvilág, Budapest, 2000.

Tanrend = *A Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje 1943; 1944*, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1943, 1944.

Gál Geláz: Felfelé (Az olasz gimnázium lépcsőháza, 1942)

Rend (Katolikus középiskolák értekezlete, 1981)

Horváth Tamás – Ríz Ádám

HATÁRON TÚLI MAGYAROK TÁMOGATÁSA: BELSŐ KÉNYSZEREK ÉS KÜLSŐ KIHÍVÁSOK

Gyorselemzés a határon túli magyarokkal kapcsolatos kormányzati politika megújításának eddig látható irányairól

Határon innen és túl, szakértő vagy pályázó, kormánypárti vagy ellenzéki politikus, a rendszer élvezője vagy elszenvedője, tehát szinte mindenki egyetért abban, hogy a határon túli magyarság támogatása gyökeres megújulásra szorul. Számos érvet lehetne már önmagában is felsorolni e mellett, elég csak a 15 éve kialakult struktúra elodázhatatlan megújítására vagy a szülőföldön maradás – meg nem valósult – céljára utalni. Mind emellett jelentős – drámainak is nevezhető – változások történtek a magyar–magyar viszonyrendszerben is, így a 2004-es népszavazás után újra kell gondolni, hogy Magyarország mit tud a kettős állampolgárság mellett, de inkább helyett nyújtani a határon túli magyarság számára, azt is szem előtt tartva, hogy a jövőben egyre többen akarják a hazai demográfiai problémák megoldását a határon túli magyarok révén megoldani.

A határon túli magyarság támogatásáról folytatott diskurzus súlypontjai két kérdés körül bontakoztak ki az elmúlt időszakban: a támogatási rendszer belső gyengeségei, valamint a térség uniós csatlakozásával megjelenő új kihívások.

Szinte már unalomig ismert a jelenlegi támogatási szisztéma szinte összes problémája, gyengeségei: nincs jövőképet tartalmazó átfogó támogatási stratégia, ennek alárendelt pályázati programok; nem ösztönöz fejlesztésekre, csak a szereplők „életben tartása” a cél; klientúrarendszer kialakulása és a teljesítményelv hiánya jellemzi; nincs a támogatások mögött monitoring, visszacsatolás stb.

Ebből a szempontból vállalkoztunk arra, hogy egy gyors látletet, jelentést írjunk arról, mi látszik már az új kormányzati elképzelésekből és mi nem, mindezekből mire számíthatunk az elkövetkező években.

Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy jelen írás, amely nem több gyorsjelentésnél, kizárólag az új kormány által megfogalmazott elképzelések mentén fogalmazódott, a korábbi időszakban született felvetéseket csak esetileg és említésszerűen érintjük. Számunkra egyelőre csak kontúrok, elvek, keretek láthatók, de a változás – ma divatos szóval: reform – belső tartalma, lényegi részei még nem láttak napvilágot, tartunk tőle, hogy csak most készülnek. Az eddigi nyilatkozatok, szándékok, illetve intéz-

kedések alapján leginkább az ellentmondások ütköznek ki: még csak nem is elv és gyakorlat között, hisz ez utóbbiról még korántsem beszélhetünk, hanem a megfogalmazott elvek és elvek, vagy elvek és szándékok között feszülnek ellentétek. Csak bizakodhatunk abban, hogy majd a gyakorlat képes lesz – számunkra egyelőre nem látható módon – ezek között harmóniát teremteni.

A határon túli magyarság támogatásának megújításáról szóló vita nagyon leegyszerűsítve, két – egymással szorosan összefüggő – részből áll: 1. Mit (kiket) támogassunk? 2. Hogyan (kivel) támogassunk?

1. Mit támogassunk?

A nemzetpolitikai koncepcióváltás tartalmi elemei, a „mit?” kérdései a mögöttünk álló néhány hónapban még csak ritkán bukkantak elő a nyilatkozatokból. A relatíve gyorsan alakítható intézményrendszeri reformok kérdése dominálta a közbeszédet, de az, hogy mit kellene támogatni, vagyis melyek a legfőbb (nemzet)stratégiai célok, leginkább csak az elvek szintjén került említésre. Ez véleményünk szerint most még elfogadható, hiszen a források programszintű tervezése hosszabb időt vesz igénybe, viszont egyelőre említések szintjén sem találtunk arra utaló nyomot, hogy itt egy komoly tervezési folyamat indul majd meg, amelynek révén jobban hasznosulhatnak az elköltött forintok. Ennek hiányában a legsikeresebb intézményi reform is csak konzerválni fogja a másfél évtizede kialakult, beidegződött támogatási célokat, ismét a nyomásgyakorlás és a jól ismert háttéralkuk kerülnek előtérbe, magas és alacsonyabb szinteken egyaránt. Egyetértés van abban, hogy újra kell tervezni az egész prioritás- és célrendszert, a fejlesztési logikát kell a középpontba helyezni. Az eddig megfogalmazott, sajtotban kommunikált új átfogó célok, a *magyarság versenyképességének növelése, felzárkózásának támogatása* a hagyományos identitásmegőrzés mellett jó kiindulópontot jelentenek a tervezési folyamatban. Különös és fontos üzenet azonban a bizonytalanság a „szülőföldön megmaradás” doktrína elvetésében, illetve az alternatív stratégiák megalkotására való felkészültség hiánya, amiről a magyar miniszterelnök június végén, A Hétnek adott interjújában beszélt.¹

Nézetünk szerint a jövőben szakítani kell a mára kiüresedett „szülőföldön maradás” elvének hangoztatásával, amely nemcsak burkoltan az elvándorlásra ösztönöz, hanem a határon túl élők számára sértő, és az EU térnyerésével egyre inkább tarthatatlanná válik. A támogatások legfőbb célja az *élhetőbb szülőföld választása*, azaz az ott élő ma-

¹ *Érteni a két országot*. Interjú Gyurcsány Ferencsel, A Hét, 2006. június 23.

gyarság számára élhetőbb társadalmi, gazdasági, kulturális és természeti környezet kialakítása kell hogy legyen.

A kérdés sokkal inkább az – véleményünk szerint ez a probléma gyökere –, hogy ha az eddigi *források* döntő többsége az identitásörzésre fordítódott, az illetékes vezetők pedig ennek szinten tartását ígérték az eddig megjelent nyilatkozatokban, akkor csak abban az esetben biztosítható az újonnan megfogalmazott célok kiemelt támogatása, ha számottevő többletforrás, tehát „friss pénz” érkezik a rendszerbe. Erre pedig, lásuk be, vajmi kevés esély van a jelenlegi államháztartási helyzet ismeretében. Árulkodó jel, hogy a határon túli vezetők azt kérték a magyar miniszterelnöktől, hogy a források legalább abszolút, azaz reál- vagy nominálértékben ne csökkenjenek, ha már a rendszer ilyen átalakításon esik át. Ismerve, hogy mint minden támogatási rendszerben, a költségvetési éven túlnyúló determinációk milyen jelentősek, valamelyik ígéret egészen biztosan nem fog teljesülni: *vagy a fejlesztési logika hangsúlya marad elenyésző, vagy az identitásörzésre fordítható magyarországi források csökkennek jelentősen.* Mindkét esetben persze felmerül a hitelességi probléma, de még inkább fontosnak tartjuk hangsúlyozni a tervezési folyamat részeseinek és döntéshozóinak komoly munkáját és felelősségét a célrendszerek, prioritások ki- és átalakításában.

A hangsúlyos *szomszédsági politika*, a korábban megkezdett közös kormányulések folytatása egyértelmű szándék, az előző kormányzati ciklus folytatását jelenti. A tömbmagyar régiók néha egészen távlatos, bár a valóságtól még elég távol álló, a szomszédos országokkal együtt végzendő komplex térségfejlesztése is megjelenik a kommunikációban, de ennek olyan komoly kulturális-civilizációs, valamint diplomáciai és pénzügyi előfeltételei vannak, amik még a vágyálmok kategóriájába sorolják ezeket az elképzeléseket. Az unió felé igyekvő vagy már ennek részét képező *szomszédaink azonban egy nagyon fontos szempontból kötelezettek arra, hogy ha nem is önálló térségként, fejlesztési régióként, de támogatásokat juttassanak a magyarlakta területekre. Ez pedig a (területi) kohéziós politika egyes számú parancsa, amely a legelmaradottabb – sokszor magyarlakta – területek számára biztosítja a legnagyobb források lehívásának lehetőségét, de csak a lehetőségét!*

Az elvek szintjén – egyelőre részletek nélkül, kissé zavarosan, a fogalmakat keverve – megjelenik a támogatható szervezetek, úgynevezett „nemzeti intézmények”, valamint projektek listája, amely két fő szempont alapján (politikai semlegesség és minőség) biztosít támogatást.² Ez egyfajta *akkreditációs rendszer körvonalait* sejteti, azonban további részletek még nem ismertek, tehát nem világos, hogy a támogatás kizárólagos feltétele lesz egy ilyen státusz megszerzése, vagy csak kiemelt intézmények és projektek esetében lesz elvárás a még nem részletezett feltételek teljesítése.

² *Valamit valamiért.* Interjú Gémesi Ferenc szakállamtitkárral, Erdélyi Riport 2006. július 20.

Az egyes régiók közötti különbségtétel első jelei már láthatók, az eltérő hangsúlyok figyelembe vételét ígérik a felelősök a stratégia megalkotásakor. Néhány kiemelt támogatási célterület az egyes régiók szintjén már most felmerült, ilyen a szórványkérdés fokozott támogatása Erdélyben, további kollégiumok létrehozása révén, a Vajdaságban szakképző intézmények létrehozása, Kárpátalján a beregszászi főiskola kiemelt támogatása, de ez még nem pótolja a teljesen hiányzó vagy épp átfogalmazásra váró írott helyi stratégiákat.

2. Hogyan támogassunk?

A szervezeti struktúra fetiszizálása régi elemzői vesszőparipa a területen, holott öncél helyett csak eszköze kellene hogy legyen egy átfogó tervezési-programozási folyamaton nyugvó fejlesztéspolitikának. Talán épp ennek hiányában kerül a fókuszba a „*hogyan*” kérdése, a „*mit* fejlesztünk és támogassunk” helyett. Nagy kormányzati átalakítások esetében egy tervezési folyamat hosszú és vizontagságos, míg a szervezeti struktúra gyorsan bontható és látványosan építhető újjá, legalábbis szerkezetileg, mintha csak ezen múlna. De nem kétséges, ezen is múlik, a bontás pedig elkezdődött.

A „*hogyan*”-ra irányuló *szervezeti változások* terén, úgy tűnik, egészen az alapokig tartó bontásnak vagyunk a szemtanúi, hiszen a kormányzati szándékok szerint a határon túli magyarság támogatásával foglalkozó összes alapintézményhez (MÁÉRT, Határon Túli Magyarok Hivatala és a pályázatokat kezelő három nagyobb közalapítvány) „*hozzá kívánnak nyúlni*”.

A politikailag érzékeny, nagyközönség által a legfontosabbnak tartott vektor a politikai értelemben 1998 óta kiemelt szerepet játszó *Magyar Állandó Értékeket* tudatos mellőzése már az előző ciklusban megkezdődött, de az új kormány több esetben is egyértelmű jelét adta annak, hogy nem ilyen keretben kíván egyeztetni a határon túli magyar közösségek csúcsvezetőivel. Az összmagyar, nyilvános és intézményesült találkozók helyett pontosan nem definiált céllal, kétoldalú magyar–magyar egyeztetések kezdődtek meg, amelynek két üzenete mindenképpen jól felismerhető. Az egyik taktikai szempontok alapján a „szokásos” kormányellenes egységfront kialakulásának elkerülése, a másik – amelyet mi inkább lehetőségként, mint szándékként értelmeznénk egyelőre – az egyes részközösségek sajátos problémáinak elkülönített kezelése.

A kétoldalú egyeztetések tehát megkezdődtek, a határon túli pártvezetők az eddigi sajtóhírek szerint kérhettek, kérhetnek valamit, sőt a tervezett változtatásokról való előzetes konzultáció ígérete is elhangzott több nyilatkozatban. Az összmagyar politikai egyeztetés és legitimáció tehát a MÁÉRT helyett a továbbiakban más keretek között, várhatóan a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma átszervezésével valósulhat

meg. Részben talán a MÁÉRT utáni úrt próbálja a köztársasági elnök által életre hívott kezdeményezés is betölteni, kiegészülve egyfajta tematizációs szándékkal, amely eddig egy alkalommal, de a tervek szerint rendszeres formában egyeztetési lehetőséget nyújt a Kárpát-medencei – kizárólag – civil élet legfőbb képviselőivel.

Legalább ilyen fontos a közigazgatásban történt és előrevetített szervezeti változások értékelése, hiszen itt mutatkoztak a leggyorsabb intézkedések. A *Határon Túli Magyarok Hivatala* helyett a továbbiakban Határon Túli Magyarok Főosztálya működik. A névváltozás már önmagában is jelzi a változások irányát: a hivatal a MeH keretei között működik tovább, a korábbi 85 főhöz képest lényegesen kisebb létszámmal, egy főosztályvezető irányításával és egy szakállamtitkár felügyeletével.

A HTMH ilyen formában való megszüntetését, vagy ha tetszik, átszervezését a területet ismerők közül meglehetősen sokan várták és helyeselték, (alig hallható) tiltakozás inkább a határon túlról és szimbolikus térből érkezett. Ellentmondás a határon túli magyarok ügyének fontosságát sugalló kormányzati kommunikáció és az eddig ismert tények között, hogy a külhoni magyarok ügyeinek koordinálása szervezetenként a MeH-be került ugyan, de „csak” egy – komoly politikai súllyal nem rendelkező – hivatalnok szakállamtitkár vezetése alatt, egyetlen főosztály keretében. Ez könnyen értelmezhető inkább pozícióvesztésként, különösen ha mellétezzük, hogy a választási kampány során a virtuális térben ugyan, de a legnagyobb ellenzéki párt részéről felvetődött a területtel önállóan foglalkozó csúcsszerv, minisztérium létrehozása is a HTMH helyett.

A támogatásban leginkább érintett szaktárcák szakmai pozícióinak megerősítése több államtitkári interjúban hangsúlyosan szerepelt, valamint a közalapítványi források a Szülőföld Alaphoz történő átcsoportosítása, összpontosítása a 2007. évtől kezdődően új lebonyolítási szisztémát vetít előre.

A határon túli támogatások jelentős részét bonyolító közalapítványok megszüntetését továbbra is lebegtetik, ezért ma még nem tudható pontosan, hogy milyen keretek között folytatódik a források határon túltra juttatása. A pályázatát bonyolító közalapítványok (Illyés, Apáczai, Új Kézfogás) munkáját szintén sok kritika érte, ha nem is egyenlő mértékben, így valóban számítani lehetett arra, hogy ez a struktúra is átalakul majd a választások után. A források átcsoportosításának kérdése kevésbé egyértelmű, 2007-től elvileg már az átalakított Szülőföld Alap keretei között folytatódik a támogatások célba juttatása. Kérdés azonban, hogy az elsősorban nem minisztériumi pénzekből gazdálkodó, hanem elkülönített állami pénzalapokhoz (például a Munkaerő-piaci Alaphoz pályázó és a forrást a határon túltra továbbosztó Apáczai Közalapítvány, illetve Új Kézfogás Közalapítvány esetében a Szülőföld Alap átveheti-e ezt a pályázói szerepet). Meglehetősen furcsán hangzik, és jogszabályi változások nélkül aligha történhet meg az, hogy az egyik állami pénzalap pályázik a másik állami pénzalaphoz forrásokért.

Mindezen kritikák mellett ezek a közalapítványok munkájukkal megbecsülést, de minimum ismertséget vívtak ki maguknak, amelyet kár lenne teljesen a feledés homályába süllyeszteni. A testületi-kuratóriumi döntéshozatal hibáit és gyengeségeit nem elfedve, indokolt lenne legalább a márkanéveket, a *brandeket* (Apáczai, Illyés, Új Kézfogás) megmenteni a Szülőföld Alap átalakításánál, különösen ha az oktatási infrastruktúra vagy a kultúra támogatásának hangsúlya várhatóan megmarad (Apáczai Alap, Illyés Alap stb.).

A szervezeti változások a minisztériumi struktúrát is elérték, amint ezt minden kormányalakításnál megszokhattuk. Ennek kapcsán leltünk a legtöbb ellentmondásra, ami a rendszer strukturális átalakításának gyengéit jelentheti.

Az első ellentmondás a központosítás kontra decentralizáció körül rajzolódik ki: szó sincs arról, hogy az összes forrás egy helyre kerülne, hiszen a minisztériumi keretek megmaradnak, a MeH-ben működő főosztály koordinál, stratégiát gyárt és *policyt* alkot, valamint a Szülőföld Alap révén támogatásokat kezel. Valami különös félelem érződik a nyilatkozatokban, Gémesi Ferenc szakállamtitkár decentralizációról beszél,³ a „központosítás” kifejezést nem vállalja senki, mintha ez ördögtől való dolog lenne egy szétaprózott, szétesett rendszer újraélesztésénél.

Véleményünk szerint bármilyen stratégia, fejlesztési koncepció készítésének elvi előfeltétele, kiindulópontja, hogy a források egyben láttassanak, tervezésük pedig egységes keretek között történjen. Ha a stratégiai tervezés a MeH-ben marad, a minisztériumok a saját forrásaikkal pedig alapvetően szabadon rendelkeznek, egy tárcaközi támogatáspolitikai koordináció egészen biztosan nem elegendő ahhoz, hogy működő rendszert hozzon létre. Különösen akkor, ha a tárcapénzek lebonyolítása is külön utakon fog történni. Érdemes megnézni az uniós források lebonyolításában követett új kormányzati gyakorlatot: erőteljesen központosított, fejlesztési terv és szakmai részprogramok alapján zajló tervezés, és legalább ilyen erősen központosított lebonyolítási szisztéma, 2007-től még inkább egységes keretek között, mint 2004–2006 között, a tapasztalatokból okulva. Egy ilyen kisméretű programozási feladatnál, mint évi 10–20 milliárd forint támogatás menedzselése, különösen pazarló, drága és alig átláthatóbb megoldásnak tűnik a szétaprózott intézményrendszer részbeni fenntartása egy viszonylag puha koordinációval.

Az ellentmondások következő eleme még mindig az átláthatósághoz kapcsolódik. A reform hangsúlyos jelszavai a politika és a szakma különválasztása egy háromszintű döntéshozatali rendszer bevezetése révén, amelyben a politika a stratégiai irányokat és hangsúlyokat fogalmazza meg, míg a döntések hazai és határon túli szakemberek javas-

³ *Uo.*

latai alapján születnek. A most megerősítendő, átalakítandó Szülőföld Alap esetében ez eddig úgy működött, hogy a határon túli pártok által delegált szakértők jelentős befolyással bírtak a döntéshozatalban. Vajon mivel lesz kisebb a politika szerepe, ha továbbra is a pártok delegálják a(z egyébként nagyra becsült) szakértőket, akik bizonyos mértékig így lekötelezettek delegálóiknak? Hogyan szerezhető másféle, valódi szakmai legitimáció ebben szűk kismagyar világban, amely jobban garantálja a semlegességet?

A minisztériumok súlya a kimondott szándékok szerint egyértelműen növekszik, legalábbis ott, ahol ilyen feladat markánsan jelentkezik, leginkább az Oktatási és Kulturális Minisztériumban.⁴ A szavak és tettek közötti újabb ellentmondásnak tűnik, hogy az egyesített – korábban főosztályi rangú – OM-titkárság, valamint a korábbi NKÖM-osztályból mindössze egy államtitkárhoz rendelt közvetlen felelőse marad a feladatnak. A normális közigazgatási működés bizonyos fokú ismerete mellett nehezen hisszük, hogy ez a határon túli magyar ügy pozíciójának erősítését szolgálja, és a megnövekedni látszó feladatok mellett (például a Sapia-EMTE támogatása, szakmai minőségbiztosításának kidolgozása, ösztöndíjrendszer átalakítása stb.) bizonyosan rendkívüli feladatokat ró majd a csökkentett létszámú apparátusra és a tárcán belüli koordináció felelőseire is. A változás érvei között ismerjük és részben megértjük a határon túli magyar ügyek eddigi rezervátumszerű kezelésének oldását, illetve a szakpolitikai nyitás erősítését a kisebbségpolitikában (például az erdélyi egyetemfejlesztés inkább felsőoktatás-politikai és kevésbé nemzetpolitikai kérdés), de a fokozatok nélküli azonnali mélyvíz nem látszik jó megoldásnak, sokkal inkább működésképtelenséghez vezethet.

Az intézményrendszer átalakításánál a korlátok ellenére igyekeztünk tehát néhány olyan problémás pontot azonosítani, amely akadályát jelentheti a többéves folyamat eredményes végigvitelének, ám hangsúlyozzuk, hogy az igazi alapkérdések a tartalom meghatározásánál jelennek majd meg, a lebonyolítás intézményrendszere optimális esetben csak eszköz (nem akadály és öncél) a jól átgondolt stratégia és célok megvalósításában.

A fentieket kísérő kommunikáció viszont – az előzőekhez képest – alapvetően sikeresnek mondható az elmúlt két hónapban. A kiindulópontot az jelentette, hogy a területen mindenki változást várt és vár. Nagyon kevesen reagáltak, még ellenzéki oldalról is negatívan az eddig olvasható, már megtörtént lépésekre, és a sajtóelemzések is nagyobb részt inkább pozitív várakozással, de legalábbis kivárással figyelik az eseményeket. Jól sikerült összeszedni a legfontosabb kulcsüzeneteket, akár az intézményrendszer átalakításában a jobb átláthatóságra, a hatékonyságra, vagy a tartalmi részeket

⁴ Uo.

illetően a szakmaiság, minőség és semlegesség elveire gondolunk, még ha ezek mögött nem is ismerjük a valódi kidolgozott szakmai tartalmakat. A határon túli vezetők sem vitatják az átalakítás szükségességét, kommunikációs üzeneteikben inkább azt a látszatot kívánják kelteni, hogy cselekvő tevékeny részesei és nem elszenvetői a folyamatnak. A mérsékelt reagálásban talán az is szerepet játszik, hogy a magyarországi források mellett a nagyobb magyar közösségek Erdélyben és Felvidéken egyre jelentősebb helyi forrásokkal gazdálkodhatnak.

A nemzetpolitikai nyelvújítás⁵ tehát megkezdődött, de véleményünk szerint az elmúlt években rögzült „határon túli” kép még ennél is alaposabb, gyökeres átalakítására van szükség. A negatív sztereotípiák feloldására és a mentális rehabilitáció érdekében hatékony kommunikációs stratégiát és ezt támogató programot kell kidolgozni, amelyben a külhoni magyar nem szerencsétlen, forrásokra váró, magatehetetlen egyén, hanem dinamikus, versenyképes, magáért, közösségéért és a Kárpát-medencei magyar célokért tenni képes emberként és erőforrásként jelenik meg. Így talán egyre többek ismerik fel, hogy a határon túli magyarság támogatása nem teher, hanem lehetőség.

Az elvek és üzenetek szintjén számos pozitív törekvés mellett néhány ellentmondás már jól kivehető, amelynek kezelése nem tűrhet halasztást, és talán még nem késett el. Az üzenetek szembesítése a gyakorlattal néhány hónapon belül megtörténik, de ez már egy következő elemzés tárgya lehet.

A támogatási rendszer változásainak rövid értékelését követően a következőkben arra kívánunk kísérletet tenni, hogy bemutassuk azokat a külső tényezőket, kínálkozó lehetőségeket és lehetséges lépéseket, amelyek nélkül modern és hatékony magyar–magyar fejlesztéspolitika a következő időszakban nem képzelhető el, ám sajnálatosan még mindig elég kevés szó esik ezekről, s még kevesebb konkrét intézkedés történt az elmúlt időszakban.

Unió pénz, perspektívák

Gyökeresen új helyzetet teremt a térség uniós csatlakozása: a határon túli magyarok döntő többsége a következő években eddig nem látott mértékű uniós forrásokra lesz jogosult, amelyek célja épp az elmaradott régiók, társadalmi csoportok felzárkóztatása. Korábbi csatlakozásunk révén jelentős tapasztalat halmozódott fel e téren nálunk, amelyek átadása révén helyzeti előnybe hozhatók a szomszédos országokban élő magyarok.

⁵ Vö. SZÜCS László: *Nemzetpolitikai nyelvújítás?* Erdélyi Riport 2006. július 13.

A szélesebb közvélemény felé a térség uniós csatlakozása olyan új távlatként, vízióként jelent meg négy-öt éve, amelynek révén megvalósítható lesz a határokon átívelő nemzetegyesítés, a határok majd „légiesülnek”, azaz idővel eltűnnek. Szakértői szinten azonban sokkal inkább az került előtérbe, hogy a határon túli élők támogatása, különösen annak gyakorlata mennyire állja ki az „eukonformitás” próbáját. Ennek talán legemlékezetesebb esete a kedvezménytörvény nemzetközi visszhangja és vitája volt.⁶

2004 után, mikor már Magyarországon is hozzáférhetővé váltak az uniós kohéziós és strukturális alapok – és ezzel egy időben, bár nem szükségszerűen, szűkültek a határon túli magyarságra jutó költségvetési támogatások –, egyre többen kezdték felvetni, hogy miképp lehetne uniós pénzeket „átemelni” a határon túli támogatási rendszerbe. A Határon Túli Magyarok Hivatalában tudomásunk szerint egy köztisztviselő lett megbízva azzal, hogy keresse a kapcsolódási pontokat, összhangot az uniós és határon túli fejlesztések között, azonban néhány tárcaközi egyeztetésen és a témában rendezett egy-két konferencián kívül az elmúlt években semmilyen érdemi előrelépés nem történt ezen a téren. Mindeközben a határon túli elosztórendszerek megújítása kapcsán több szakértő, kutató is felvetette a problémát,⁷ köztük e sorok írói is.⁸

Szakpolitikai falak

Az uniós fejlesztések és határon túli magyarság támogatásának ügye így évekig – egymástól távol – helyben toporgott, amihez – számos más ok mellett – bizonyára az is hozzájárult, hogy az EU-támogatásokkal és a határon túli ügyekkel foglalkozó két szakpolitika között gyakorlatilag alig van kommunikáció. Ez persze az egész magyar közigazgatás problémája is egyben, de itt még inkább feltűnő volt, hogy kevés az olyan szakember a közigazgatásban, aki egyszerre jártas uniós kérdésekben és van terepismerte a Kárpát-medencében, vagy akik felismernék a két szakpolitika közötti szinergiákat. Ez mindenképpen orvosolandó problémája mindkét szakterületnek.

Az egymás mellett történő elbeszélésben, cselekvésben az uniós programokat koordináló Nemzeti Fejlesztési Hivatal bizonyult potensebbnek. A hivatalt vezető Baráth Etele nemcsak felvetette számos fórumon a szomszédos országokkal közös tervezés fon-

⁶ Jelentés a nemzeti kisebbségek számára az anyaállamok által biztosított kedvezményes bánásmódról, www.htmh.hu/?menuid=040201&news014_id=1076.

⁷ Lásd pl. BÁRDI Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Kalligram, Pozsony, 2004. (<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=38>); TÖRZSÖK Erika: *Kiszabadulva a félelem fogságából*, EÖKIK, 2004, www.eokik.hu/publikaciok/Publicisztikak/kiszabadulva.pdf.

⁸ A Kárpát-medencei magyarság támogatásának új lehetőségei az Európai Unióban c. vitairat teljes szövege olvasható a www.hidvegimiko.hu weboldalon.

tosságát, amely általában napirendre került a közös kormányüléseken is, hanem igyekezett szoros szakmai kapcsolatokat is kialakítani a szomszédos országok hasonló szervezeteivel. A hivatal érdemei között említhető e téren a 2007 utáni időszakra vonatkozó Új Magyarország program, amely első ízben tesz kísérletet arra, hogy összhangba hozza az unió által megfogalmazott stratégiai irányokat a magyar nemzetpolitikai érdekekkel:

A határon átnyúló együttműködés és az európai területi együttműködés tekintetében Magyarország az Európai Unió többi országához képest speciális geostratégiai helyzetben van, hiszen a hazánkkal határos országokban összesen 2,5 millió magyar él kisebbségként. A szomszédos államokban élő magyarság a politikai, gazdasági és kulturális érdekérvényesítés szempontjából egyaránt kiemelkedő értéket képvisel az ország számára. Mindezek alapján meghatározó figyelmet kell fordítani a szomszédos országok magyarok által lakott részeinek fejlesztésére, mely nemcsak Magyarország, illetve a Kárpát-medencei magyarság, hanem egyben a hazánkkal szomszédos országok érdeke is.

Bizakod(t)unk, hogy a most készülő legújabb Új Magyarország program sem téveszti szem elől ezeket a célokat, azonban sajnos az eddig elkészült munkaanyagok alapján e tekintetben nem lehetünk túl optimisták.⁹

Az NFH-n kívül operatív szinten a határon túlra irányuló támogatásokkal foglalkozó három közalapítvány, valamint a 2005-ben felállított Szülőföld Alap is kezdeményezett olyan programokat, amelyek a határon túli magyarság uniós felkészítését voltak hivatottak támogatni.

Kormányváltás után

A 2006-os kormányváltás után megfogalmazott célok között újra megjelent, hogy uniós pénzeket kell bevonni a határon túli magyar fejlesztésekbe, sőt már ennek mikéntjére is megfogalmazódott javaslat:

Közösségi forrásokból az Interreg nevű alapokból felhasználható pénzek adódnak, ezek azonban csak a határ menti régiók számára elérhetőek. Az ettől távolabb élő

⁹ Jól látható, hogy a 2006 augusztusában nyilvánosságra hozott Új Magyarország fejlesztési terv c. dokumentumban – az eredeti Új Magyarország programhoz képest – jelentős hangsúlyeltolódás történt, kiemelt a határon túli magyarság érdekeire történő hivatkozás: „Magyarország szerves bekapcsolódása szűkebb és tágabb környezetébe, illetve az európai térbe transzregionális és határon átnyúló fejlesztéseken keresztül valósul meg, melyek jelentős mértékben hozzájárulnak az ország és egyes régiói fejlődéséhez, versenyképességük növekedéséhez.”

magyar közösségek helyzetén Budapest úgy próbál meg segíteni, hogy – elsősorban a közös kormányulések révén – igyekszik rávenni az érintett államok (Szlovákia, Románia) vezetőit arra, hogy saját fejlesztési terveikben szerepeltessék ezeket a régiókat is.¹⁰

Örömteli, hogy a 2004 óta működő, határokon átnyúló fejlesztéseket támogató Interreg programot felfedezte a kormányzat, és három év után igyekszik „behúzni” a határon túli fejlesztések, támogatások közé. (Ha ez néhány évvel korábban történik, talán nem olyan Interreg-programokat hirdetnek meg, amire határon túli magyar intézményeknek lehetetlen pályázniuk, mint például a magyar–román–szerb határmenti relációban K+F együttműködés). Arról pedig, hogy mire lehet rávenni a szomszédos országokat a közös kormányuléseken – már ahol lesz ilyesmi, Szlovákia esetében például kizárt az elkövetkező években, de mostanában diplomáciai bravúrnak számítana összehozni egy magyar–ukrán kormányulést is –, elég csak emlékeztetni a tavalyi magyar–román kormányulésre: még haza sem ért szinte a magyar delegáció, amikor kiderült, hogy az ott elhangzott ígéretekkel szemben a kisebbségi törvényt nem fogadja el a román parlament. (Azóta sem.)

Mi lehet a megoldás?

Nézetünk szerint helyes és kívánatos az az irány, hogy minél több uniós pénzt kell behozni a Kárpát-medencébe, mert döntően ezen múlik a magyarlakta területek, az ottani magyarság modernizációja, végső soron jövője. A következő hét évben a két legnagyobb lélekszámú határon túli magyar közösség által lakott régiókba eurómilliárdok érkehetnek fejlesztési támogatás formájában. Ha ezek nem ide, hanem döntően a Kárpátokon túlra vagy Dél-Szlovákiától távoli vidékekre érkeznek meg, végzetes területi és társadalmi különbségek alakulnak ki, amelyek már valóban visszafordíthatatlan folyamatokat indíthatnak el.

Mindezt a fenti pótcselekvésekkel, félmegoldásokkal nem lehet kezelni, esély csak akkor van, ha pontos helyzetértékelést követően, stratégiai szinten kezeljük a kérdést, és néhány elvi szintű probléma tisztázása mellett, nagyon sürgősen kézzelfogható, gyakorlati lépésekre kerül sor ezen a területen is.

Mindenekelőtt fel kell oldanunk egy paradoxont: komoly uniós támogatás, fejlesztési forrás határon túli vagy magyar–magyar ügyre az elkövetkező hét évben nem vár-

¹⁰ www.hirszerzo.hu/cikk.php?id=15447.

ható. De számos olyan, elsődlegesen nem az identitást elősegítő, hanem az életkörülményeket, életminőséget javító – uniós szakpolitikákkal összhangban álló – fejlesztés valósítható meg, amely szolgálhatja a határon túl élő magyarság érdekeit (is). Az erdélyi, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai magyar jövő szempontjából legalább olyan fontos, hogy jó minőségű utak, vasutak, ivóvíz, színvonalas iskolák, kórházak, megélhető biztosító munkahelyek álljanak rendelkezésre ott, ahol magyarok (vagy magyarok is) élnek, mint az, hogy az asszimilációval szemben megtartsák kulturális önazonosságukat. Az elvándorlás ellen, ha tetszik: a szülőföldön maradás érdekében, az Európai Unióban vagy annak környezetében már nem a szabad mozgást, letelepedést korlátozó szabályokkal, hanem élhetőbb szülőföldet, jobb társadalmi, gazdasági, kulturális és ökológiai környezetet biztosító régiók fejlesztésével lehet a legtöbbet tenni.

Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy Trianon igazi vesztesei, a határon túli magyarok most az uniós csatlakozás nyertesei lehetnek. Egyfelől utalhatunk például a határmenti együttműködésre, ahol a „trianoni átok” következtében a határ mindkét oldalán magyarok élnek, és ahol igen komoly fejlesztési támogatások irányulnak ezen határok lebontására. Korántsem azért, mert az EU így akarja elősegíteni a magyar–magyar közeledést, hanem két uniós tagállam között vagy az EU külső határain így kívánja előmozdítani a tőke, áru, az emberek szabad mozgását. Másfelől az uniós támogatások célja a leszakadt régiók, fejlesztésektől eddig elzárt periférikus területek felzárkóztatása, csökkentve a területi egyenlőtlenségeket. Nézzünk körbe a Kárpát-medencében, ahol magyarok élnek, szinte mindenütt csak ilyen térségeket látunk.

Helyzetértékelés és következtetések

Először tehát meg kell határozni Magyarország új helyét, szerepét és céljait ebben az új helyzetben. Az uniós támogatások döntő többsége az egyes országok nemzeti fejlesztési terveihez van kötve, ebbe szinte semmi beleszólása nincs Magyarországnak, esetleg annyira, mint az idézet kormányzati szándék: „igyekszünk majd rávenni” őket erre–arra. Elsősorban a közös tervezés, országokon átnyúló programok kezdeményezése, tehát a szakdiplomácia szintjén lehet eredményeket elérni, hogy olyan fejlesztések valósuljanak meg, amelyek nemcsak a két ország, hanem az ott élő nemzeti kisebbségek érdekében is állnak. (Ilyen lehetne például egy úgynevezett transznacionális tiszai árvízvédelmi program, amely egyaránt érdeke Ukrajnának, Szlovákiának, Romániának és Magyarországnak, de leginkább a Tisza vízgyűjtőterületén többségben élő magyarságnak.)

Magyarország új szerepkörét keresve kiindulhatunk abból a kivételes történelmi helyzetből, hogy Magyarország előbb csatlakozott az unióhoz, mint legtöbb szomszédja, s nagyobb csatlakozási, felkészülési tapasztalattal bír, mint bármelyik szomszédja.

Ebből adódóan a határon túli magyarokat helyzeti előnybe hozhatjuk, ha szépen és okosan adagolva átadjuk mindazokat a tapasztalatokat, tudást, amit mi ezen a téren elsajátítottunk. Ne feledjük, az uniós forrásokért verseny zajlik, nemcsak önkormányzat és önkormányzat között, hanem magyarok és románok, szlovákok és magyarok között is. Ha többet tudunk, ha ügyesebben pályázunk, ha a fejlesztéseink jobban hasznosulnak, és azok egymást még erősítik is, akkor jóval többet, vagy legalább annyit érhetünk el, mint többségi nemzet által lakott országrészekben.

Magyarország szerepe tehát a tudástranszfer, a hal helyett háló elv gyakorlatba ültetése: szakmai támogatást, programot, képzést stb. adjunk át a szomszédos országokban élő magyarságnak, hogy azok révén megvalósíthassák mindazon fejlesztéseket, amelyek élhetőbb szülőföldet biztosíthatnak az ott élők számára.

A jelentősebb uniós források megjelenése átrajzolhatja a határon túlra irányuló magyarországi támogatásokat is: ez utóbbiaknak elsősorban az identitás megőrzésére kell koncentrálniuk, mert erre nem várható máshonnan támogatás. Át kell tekinteni, hogy mely szervezetek alkalmasak uniós forrásszerzésre, hogyan segíthetjük ezt elő, illetve hogyan tehetjük a többieket alkalmassá erre. S végleg itt az ideje, hogy felszámoljuk az „egy határon túli világ képét”, az uniós csatlakozás, annak eltérő üteme és selekciója következtében tovább nyílik az olló az egyes magyarok lakta régiók fejlettsége között, tehát differenciált megközelítésére van szükség.

A stratégiaalkotás első lépése a helyzetfeltárás, ehhez azonban további információkra, adatokra is szükségünk van, hogy pontos képünk legyen arról, hogyan és milyen szinten készült fel a határon túli magyarság az uniós csatlakozásra. Ismernünk kéne a szomszédos országok nemzeti fejlesztési terveit, amelyek közül egy sem érhető el magyarul, pedig ennek ismerete nemcsak az itteni döntéshozók, hanem a helyi fejlesztési szakemberek számára is elengedhetetlen lenne. Ismernünk kéne, hogy miképp sikerült eddig az uniós alapok felhasználása, hol vannak fehér foltok, mely ágazatok vagy intézmények tudtak rámozdulni az uniós fejlesztésekre, s melyek maradtak mozdulatlanok. Hol tartunk uniós forrásszerzés területén más, nem magyarok lakta régiókhöz képest? Igaz-e, hogy a szlovák civil szervezetek sokkal jobban tudtak élni eddig az uniós pályázati lehetőségekkel? Ha mindezt térképen, ágazati szinten, intézményekre lebontva látjuk, pontosan be tudjuk mérni az erősségeket és gyengeségeket, hol, azaz melyik térségben, ágazatban, intézménytípusban nincsenek még az alapvető információk birtokában sem, hol kevés a szakértelem, hol hiányzik az önrészhez szükséges forrás stb. Ebből pontosan kimutatható, hogy hol kell információkat átadni, hol képzést szervezni vagy önerőt (is) biztosítani, hogy ezáltal a magyar szervezetek is alkalmassá váljanak uniós fejlesztésekre. Ha rendelkezésre áll egy állandóan frissíthető projektkataszterünk, akkor amellet, hogy „igyekszünk rávenni” szomszédos országokat arra, hogy ne felejtsek ki a magyarok lakta régiókat a fejlesztésekből, pontos, naprakész ada-

tokkal tudjuk alátámasztani az esetleges diszkriminációt a pénzelosztás terén. (Most, hogy a Szlovák Nemzeti Párt által delegált miniszter irányítja a pozsonyi régiófejlesztési minisztériumot, különösen aktuális lehet egy ilyen statisztikai monitoringrendszer felállítása.)

De nem árt arról is tudni, hogy mi van a fejekben az uniót illetően, mennyiben és miért elzárkózóak a magyar szervezetek az uniós támogatásokkal szemben. Nagyon sok minden a „fejekben” fog eldőlni, tudunk-e változtatni évtizedes berögzült reflexeken: a hosszútávon perspektivikus uniós fejlesztéseket vagy a rövid távú túlélést jelentő „könnyű”, bár egyre kisebb magyarországi támogatásokat választjuk-e. Tudunk-e új ismereteket elsajátítani, hiszünk-e benne, hogy az uniós támogatások eljutnak Erdélybe, Dél-Szlovákiába, Bácska-Bánság területére? Tudunk-e hálózatokba szerveződni, s nem versengeni, rivalizálni, hanem partnerséget keresve együttműködni? Mindezen túl pontosan ismernünk kellene azt is, hogy állunk szakemberek terén. Hiába a „ránk szabott” pályázati lehetőség s a ok pénz ígérete, hiába a probléma, igény, amire a fejlesztés megoldást nyújtana, ha nincs megfelelő szakember a pályázat elkészítésére, majd a projekt végigvitelére, esélyünk sem lesz uniós pénzekre.

Magyarország mentori szerepe tehát helyzeti előny, amire nagy szükség is van, mert a kisebbségi lét – mint annyi más területen – itt is hátrányt jelent. Gondoljuk végig: egy székelyföldi település önkormányzata, ahol az élet hétköznapi nyelve a magyar, vajon eséllyel tud egy olyan pályázaton nyerni, ahol a kiírás csak románul olvasható? Eséllyel pályázik, ha a pályázatot is kifogástalan román pályázati szaknyelven kell beadni? Ma még nehezen belátható problémát jelenthetnek a szaknyelvi hiányosságok, azonban erre idejében fel kellene készülni. Számos megoldás kínálkozik ezen hátrány leküzdésére, kezdve a legegyszerűbbektől, mint többnyelvű szakszótárak, kiadványok, távoktatási anyagok, egészen addig, hogy – a helyi közigazgatás kisebbségi nyelvhasználatához hasonlóan – uniós jogelvekre és hasonló európai példákra hivatkozva kellene a Brüsszel–Budapest–Bukarest tengelyben együtt lobbizni azért, hogy azon régiókban, ahol a magyarok aránya 20% feletti, ott lehetőség legyen – az esélyegyenlőség jegyében – a kisebbségek nyelvi jogainak érvényesítésére a regionális szintű fejlesztések, pályázati eljárás során.¹¹

Ha mindezen lehetőségek, források csak szerbül, szlovákul, románul hozzáférhetőek, féltő, hogy sok magyar szervezet rálegyint minderre, mielőtt megismerné a bennük rejlő lehetőségeket, ezért minél több információt magyarul is hozzáférhetővé kellene tenni szakmai portálokon, magyar nyelvű sajtóban stb.

¹¹ Romániában a tervezett régiók között kettő olyan is van, ahol a legutóbbi népszámlálás adatai alapján a magyarság számaránya meghaladja a 20%-ot: Központi régió: 30,75; Észak-nyugati régió: 20,88 (forrás: a 2002. évi népszámlálás).

Mindezek a feladatok részei annak a mentori szerepnek, amit Magyarországnak kell biztosítania a szomszédos országokban élő magyarok sikeres uniós felzárkózása érdekében. Ezenfelül a tudás átadása, szakmai és más jellegű támogatás terén a teljes „arzenál” bevetésére szükség van: pályázati írók képzése, mintaprojektek bemutatása, önrész támogatása, nonprofit pályázati tanácsadó-hálózat, banki kölcsönök, gyakornoki ösztöndíjak, közigazgatási együttműködések, tapasztalatcserék stb.

A mikroszintű együttműködések, programok mellett bőven lenne tennivaló makroszinten is, azaz a szakdiplomáciai, kormányzati szinten. Ma még kevesen tudják, hogy a nemrég elfogadott 2007–2013. évi uniós költségvetés egy új célkitűzéssel gazdagodott, ez a harmadik célkitűzés az Európai Területi Együttműködés.¹² Még kevesebben vannak, akik felismerték, mekkora lehetőség van ebben a fejlesztési célkitűzésben, ami magában foglalja a már ismert, határokon átnyúló együttműködések, az úgynevezett transznacionális, tehát országokon átívelő és egyes – nem határmenti – régiók közötti fejlesztéseket, tudásátadást. Mindezekre a tervek szerint Magyarország 100 milliárd forintot kíván fordítani az elkövetkező hét évben,¹³ azonban ennek a programja még körvonalaiiban sincs meg. Itt van tehát az idő, hogy ezt úgy alakítsa ki a kormányzat, hogy minél inkább megfeleljen a magyar–magyar érdekeknek. Nincs másra szükség – megfelelő európai kitekintés mellett –, mint a határon túli magyarság érdekeit és az Európai Területi Együttműködés prioritásait egy koordinátarendszerbe rendezve kijelölni azokat a kulcsterületeket, fejlesztési pontokat, amelyekre aztán az elkövetkező időszakban a támogatást koncentrálni lehet. S emellett persze a magyar szakdiplomáciának továbbra is kezdeményeznie kell a szomszédos országokkal közös tervezést, a nemzeti fejlesztési tervek közötti minél intenzívebb kapcsolódásokat.

Ha mindezek a célok, feladatok megvalósulnak, akkor lehet esélyünk arra, hogy a jövő generációi egyre kevésbé ismerjék azt a mondást: ahol az utak állapota romlani kezd, ott kezdődik a Székelyföld...

¹² Az új kohéziós politika keret jogszabályai (ERFA, ESZA, EGCC rendeletek) nem végleges szövegei: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/newreg10713_hu.htm.

¹³ Mindezekon felül a jelenleg nem EU-tagállamok irányába is mozgósíthatók források: az új kohéziós politika lehetővé teszi azt is, hogy a strukturális alapokból finanszírozott támogatás kiterjedjen nem EU-tagállamokra is, ha ezek a fejlesztések a közösség régióinak a javára szolgálnak. Magyarország számára különösen fontos ezen régiók (Kárpátalja, Délvidék) leszakadásának megátolása, ide (is) irányuló fejlesztési források biztosítása.

Hamberger Judit

A SZLOVÁKIAI VÁLASZTÁSOK GYŐZTESEI

Szlovákiában a 2006. június 17-én megtartott, előrehozott parlamenti választások győztesei azok, akik két hét alatt kormánykoalíciót hoztak létre. A koalíció vegyes: a kormányzás feltételeiben egy baloldali és két jobboldali párt egyezett meg egymással. A hármas koalíció legfiatalabb, és politikailag legtapasztalatlanabb pártja (ami érvényes mind a párt eddigi élettartamára, mind elnöke életkorára) a 29,15 százalékkal domináns Smer. Mindhárom koalíciós pártra jellemző, hogy „egyszemélyes”, tehát az erős vezér, az erős pártelnök karizmájára épülő párt.

A koalíció létrejöttét három tényező határozta meg: az egyik, hogy a két kisebb párt előzetes politikai és elvi-értékrendi feltételek megszabása nélkül fogadta el az ajánlatot, mert mindenáron kormányra akart kerülni; a másik, hogy a közvetlen felmérések kimutatták: ennek a három pártnak a szavazótábora éppen ezt a koalíciós összetételt, éppen ezt a koalíciós kormányt kívánta a legnagyobb arányban. *A lehetséges koalíciós variációk közül ez volt* – szlovák körülmények között – *a politikailag legszerveesebb megoldás* (még akkor is, ha többen katasztrófa-koalíciónak nevezik). Ezért nincs oka azt feltételeznünk, hogy bármelyik, ellenzékbe szorult párt (például a Magyar Koalíció Pártja [MKP]) hibás lenne abban, hogy ez a koalíció jött létre. E koalíció létrejöttének harmadik tényezője, hogy a Smernek sikerült magába olvasztania a kis baloldali pártokat, így koncentrálna a szétszóródott baloldali szavazatokat; ugyanígy képes volt erejét összeszedni és koncentrálni a Szlovák Nemzeti Párt is.

A domináns baloldali párt: a Smer

A koalíció domináns pártja a magát szociáldemokrataként meghatározó Smer ('irány') lett, amelyet 1999-ben a fiatal és mérhetetlenül ambiciózus Robert Fico alapított azokból a baloldali politikusokból, akik a rendszerváltás után megreformált kommunista párt, a Demokratikus Baloldal Pártja (Strana demokratickej ľavice, SDL) politikájával elégedetlenek voltak. Fico 1992-ben, a SDL vezetőségi tagjaként és képviselőként vált a szlovák politikai elit tagjává. Még nem volt 30 éves, amikor már az Európai Emberi Jogi Bíróságnál és az Európa Tanácsnál – mint jogász – képviselte Szlovákiát. Már 1999-ben megtalálta populista hangját és érveit. Ezt használja pártjának létrehozása óta. Azóta azt hangoztatja, hogy tudja, hogyan lehet úgy bevezetni a reformokat, hogy az a lehető legkevésbé fájjon.

A párt kezdetben a helyét és az útját kereste. 1999-ben az új arcok új pártjaként jelentkezett, amely nem ideologizál, a racionális és pragmatikus politika híve. (Fico szívesen hangoztatta, hogy az országnak fiatal politikusokra van szüksége.) Kezdetben ideológiailag semleges pártként határozta meg pártját, majd (a baloldali pártok szétesése, szétaprózódása miatt) a baloldalon levő űr betöltését célozta meg. Ezét kapóra jött neki, hogy 2001-től a Blair és Schröder nyomdokain haladó harmadikutas elképzeléseket a magáénak vallhatja. Bár megtalálta az „értékrendet”, aminek alapján felismerhetővé tette saját politikai ambícióit, ám – a 2002-es választás nagy várományosaként – még nem kapta meg a kormányrudat, mert a jobboldali kormánykoalíció a radikális (gazdasági, szociális) reformokat még nem indította el. Csak ez után vált Fico előtt teljesen világossá, hogy a baloldali önképet kell erősítenie, mert ez az, amit a reformok által megnyomorított lakosság nagyobbik része ért és értékkel.

Fico folyamatosan és nagy vehemenciával, hangosan bírálta a Dzurinda-kormányok (1998–2006) gazdasági és politikai lépéseit. Rendszerint az elfoglalt, dühös vagy mérges politikus képét mutatta. A kormány minisztereinek és a kormányfőnek a leváltását – parlamenti képviselőként – a legtöbbször ő kezdeményezte. 1999-ben már határozottan lépdelt előre a politikusok népszerűségi listáján. A kemény jobboldali reformokkal szemben a baloldali alternatíva reményét nyújtva növelte tovább saját maga és pártja népszerűségét.

A harmadik utat egyúttal a szlovák viszonyokra alkalmazta: *sem az, ami Mečiar harmadik kormánya volt, sem az, amit Dzurinda kormányai képviselnek; a Smer ezekhez képest egy harmadik út alternatívája.* Programjában elismeri a piac és a vállalkozások értékeit, egyúttal azonban elismeri és elfogadja a kormány és az erős állam feladatait is. Szlovákiának nem bal- vagy jobboldalra van szüksége, hanem stabilitásra, rendre, igazságosságra, egészséges észre, értelemre és pragmatizmusra. Ennek jegyében *meg kell erősíteni az államot és a nemzeti érdekek védelmét.*

Fico pártelnök a rend és a kemény kéz politikájának híveként nyilvánult meg, amikor 2001-es moszkvai látogatása után, a rend és a törvény uralmának pragmatikus oroszországi megvalósítása miatt dicsérte Putyin elnök politikáját. Még azt is állította, hogy Putyin ilyenfajta politikája közel áll a Smer programbeli értékeihez.

A Smer politikusai a fiatal, dinamikus baloldal helyes *szociális* és jogi *alternatíváját* kínálták fel. A modern európai baloldal azonban már nem a régi, hagyományos baloldali módon működik, és a támogatottsága sem egészen ugyanaz. Az új baloldal – Fico szerint – a hatékony, termelékeny gazdaság híve, amely az erős szociális programok alapja. Ezért az, hogy a párthoz gazdaságilag erős személyek csatlakoznak, jó, helyes és kívánatos. (Fico is bátran hirdeti magáról, hogy soha nem játszott a szegény embert, hanem büszkén vállalja, hogy ő gazdag, jól megy neki.)

Ehhez a baloldali párthoz tehát bátran csatlakozhatnak (tagként, képviselőként, mecenásként) a vállalkozók és nagyvállalkozók, a menedzserek, a milliomosok, és ugyan-

ilyen bátran csatlakozhatnak a volt nemzeti kommunisták is. Eleddig nem zavarta őket, hogy a Smer a hagyományos baloldali álláspontját hangoztatja, amikor a nagyvállalatok, monopóliumok állami irányításának fontosságát hangsúlyozza. A nemzeti érzelmű kommunisták is jó helyen vannak a pártban, hiszen a pártelnök és társai soha nem hátróltak el magukat a nacionalista jobboldaltól (sőt ismertek a pártelnök korábbi MKP- és romaellenes kijelentései).

Miután a Smer a 2002-es választások után kénytelen volt ellenzékbe vonulni, a pártelnök és társai azzal foglalkoztak, hogy egyesítsék, azaz beolvassák a kisebb baloldali pártokat (SDL, SDSS, Szociáldemokrata Alternatíva), amelyek nem voltak képesek átlépni a parlamentbe való bejutás küszöbét. A szocialista és szociáldemokrata jellegű baloldali erők egyesítése után a párt a nevét kiegészítette a szociáldemokrata jellel (Smer-SD), így helyet kapott a Szocialista Internacionáléban is. Ezután megszerezte a beolvasztottak vagyont (a legvagyonosabb a megreformált kommunista utódpárt, a SDL volt).

A Smer elitje nagyjából fiatal, türelmetlen, a hatalmat maguknak akaró vállalkozókból és politikusokból tevődik össze. A képviselők között több a milliomos. Sokan közülük olyanok – élükön Ficóval –, akik érdekeltek az energetikában, különösen az atomerőművek építésében. Ezen a vonalon rendelkeznek kapcsolatokkal az orosz atomerőmű-ipari komplexumok felé is. A pártot, annak anyagi igényeit állítólag az atomlobbi, az atomerőművek építésében érdekelt vállalkozói körök támogatják.

A kisebb koalíciós partner: a jobboldali nacionalista Szlovák Nemzeti Párt (SNS)

A Szlovák Nemzeti Párt az 1989 novembere után kialakult demokratikus szlovák parlamenti rendszer egyetlen történelmi pártja. 1871-ben alakult meg, és nagyrészt az evangélikus felekezethez tartozó, nemzeti érzelmű szlovákok nemzeti és szociális szempontú politikai, iskolai és kulturális céljainak képviseletét vállalta fel. (A nemzeti érzelmű szlovák katolikusok kisebb részben, és csak időnként szervezkedtek a párt keretein belül. A katolikusok alapvetően más pártokban politizáltak.) Kisebb-nagyobb megszakításokkal, de általában nem sok megválasztott parlamenti képviselővel, 1939-ig volt része a szlovák pártéletnek. A legjelentősebb politikai feladatokat az I. világháború előtti időszakban hajtotta végre.

A pártot 1990-ben olyan nemzeti-nacionalista programmal szervezték újjá, amely pár hét alatt radikális jobboldali jelleget öltött. 1989 novembere után az egyetlen olyan szlovák politikai formáció volt, amely programjában világosan és egyértelműen az önálló szlovák állam létrehozását tűzte ki célul. Programja a tiszta szlovák nemzetállam megteremtése és feltételeinek biztosítása, a Dél-Szlovákiában a magyarok között ki-

sebbségben élő szlovákok nemzeti, politikai és gazdasági szempontú védelme, a magyarokkal szembeni bizalmatlanság fenntartása és erősítése, a magyarellenesség hevítése, a magyar kisebbség politikai képviselőinek mint jogi személyeknek a betiltása. Ennek a pártnak meghatározó jellemzője a bármiféle kisebbséggel szembeni fóbia.

A SNS az előző választási ciklusban (2002–2006) nem jutott be a parlamentbe, mert belső viszálykodások miatt a párt három részre szakadt. 2006-ra – éppen az éles magyarellenességtől indítva – legyőzték belső ellentéteiket, összefogtak, hogy a MKP-t kiszorítsák a kormányzati hatalomból, ezért 12 százalékos eredményük rendkívülinek mondható. (Hosszú távú szociológiai felmérések mutatják, hogy a szlovák lakosságra általában ilyen arányban, 12 százalékban jellemző az erősen nacionalista, azaz élesen magyarelles álláspontok hangoztatása. Ennek ellenére a SNS választói önmagukat általában nem tartják szélsőségesnek, és jobboldalinak sem túlzott arányban, hanem inkább középre, gyakran a balközépre sorolják magukat.)

A Szlovák Nemzeti Pártban 1990 óta a szélsőséges szlovák nacionalizmus nyilvánul meg, amelynek kulturális-ideológiai támogatója a Matica slovenská. A párt jelenlegi elnöke, hosszú idő óta Zsolna polgármestere, Ján Slota, akit 1993-ban választottak meg a párt élére. Ő az, aki tudatos önépítéssel, elementáris gyűlölettel, rendkívüli vagyonnal a háta mögött, magabiztosan hangoztatja ország és világ előtt a magyarok alacsonyabbrendűségére vonatkozó, pár mondatos, tehát egyszerű szlovák nemzeti filozófiáját.

*A még kisebb koalíciós partner: a néppárti, populista, jobboldali
Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (LS–HZDS)*

A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom 1991 tavaszán alakult meg. Vladimír Mečiarnek és híveinek politikai akaratából jött létre, ezért időnként Mečiar Mozgalomának is nevezik. Ez a mozgalom a történelmi Szlovák Nemzeti Párt riválisának, a két háború között Szlovákiában domináns Hlinka Szlovák Néppártjának (amely a két háború között a katolikusok nemzeti és szociális elemeket hangsúlyozó, rendkívül népszerű tömegpártja volt) a nyomdokain kíván haladni, amit gyűjtőpárti jellegével, és nevének majdnem azonos rövidítésével egyértelműen sugallt is (a történelmi párt rövidítése: HSLS, Mečiar mozgalmaé: HZDS). Néppárti törekvését Mečiar abban is kifejezte, hogy 2003-ban a mozgalom neve elé csatolta a Néppárt rövidítését (LS–HZDS). A mozgalom meghatározása, politikai értékrendi besorolása mindig nehéz feladat volt. Egyszerre volt nevezhető nemzeti–nacionalista baloldalnak és az alakuló kapitalisták, milliós–milliárdos tulajdonokkal rendelkező csoportok (menedzserek) pártjának. Nagy tömegeknek, nyugdíjasoknak és a vidéki lakosság jelentős hányadának,

valamint a szlovákok önálló államra és vezérre vágyó részének jelentette a követendő politikai formációt. Külföldi megfigyelők – az egyszerűség kedvéért – gyakran nevezték „barna párt”-nak.

Mečiar Mozgalma, megalakulása óta – az örökös pártelnök-vezér hallatlan (kezdetben, az 1990-es évek elején több mint 80 százalékos, legutóbb 11 és 15 százalék közötti) népszerűségének köszönhetően – a 2002. szeptemberi parlamenti választásokig minden választást megnyert (35 és 20 százalék között mozgó, lefelé tendáló eredményekkel). Most, 2006-ban azonban hatalmas volt a veresége (mindössze 8 százalékos eredményt ért el).

Az évek során a HZDS veszítette el a legtöbb képviselőt, politikust. Minden választási ciklusban legalább egy tucat képviselő és politikus hagyta el, akik más pártokat és mozgalmakat hoztak létre, gyakran rivalizálva a mozgalommal. Ez a „lemorzsolódás” 1993-ban kezdődött, és a mostani választásokig folytatódott. 2002 és 2006 között a HZDS-t 15 képviselője hagyta el. Ez a folyamat minden választási ciklusban jelentős átcsoportosulásokat eredményezett. A lemorzsolódás oka elsősorban Mečiar politikusi személyiségében és megvalósított politikai gyakorlatában keresendő.

Mečiar Mozgalmának politikai elitjében számtalan volt a bolsevik-kommunista pártfunkcionárius. (Az önálló Szlovákiában, Mečiar Szlovákiájában ugyanis nem érvényesült az átvilágítási törvény.) E pártban gyülekeztek azok, akik a meghirdetett nemzeti burzsoázia, a nemzeti vagyonos réteg tagjai kívántak lenni, és kapcsolataik, pártszolgálataik révén, a vezér privatizáló módszerének és tempójának köszönhetően messés vagyonokhoz juthattak. (Belőlük alakult ki Mečiar széles körű, nagyon befolyásos klientúrája.)

Mivel a mozgalom egyszemélyes párt, ahogy Mečiar öregszik és „elkopik”, a pártja is elhasználódik, lemorzsolódnak a politikusai, és nemsokára, de legfeljebb két ciklus múlva meg is szűnik, mert más pártok átveszik néppárti funkcióját. Fennmaradását már az sem segíti elő, hogy végre (1998 óta először) újra a kormánykoalíció tagja lett. A néppárti funkciót, amit ebben a hármásban és egyáltalán a szlovákiai pártpalettán betölt, a szlovák társadalom egyre kevésbé igényli, mert egyre differenciáltabb lesz, és sokrétűvé váló érdekeit mások, más pártok és politikusok képviselik.

Mečiar nimbusza véget ért; kormányfőként egyik fő jelszava az volt, hogy „nem privatizáltam, nem privatizálok, nem fogok privatizálni”. Ehhez képest ő és családja Szlovákia leggazdagabb emberei, milliárdos vagyonnal rendelkeznek. Mečiar ma már inkább csak saját vagyonát és híveit akarja kormányzati szinten is megvédeni, és a társadalom igényeinek egyre kevésbé felel meg. (Annak idején saját pártpolitikus társai azt állították róla, hogy a HZDS-t családi birodalmának kft.-jeként kezeli.)

Már csak az szavaz rá, aki még mindig imádja. A HZDS szavazótáborát az idősebb, gyengén iskolázott, vidéki, falusi rétegek teszik ki. Addig lesznek szavazói, amíg ezek

az idősek, nyugdíjasok élnek. Ezt jelzi a választói gárda radikális csökkenése is. Mečiar is nyugdíjba megy, és jönnek helyette az ifjú titánok, élükön Robert Ficóval.

A koalíció szervezésének bizonyítéka: Fico és Mečiar viszonya

Fico és Mečiar között a rivalizálás azóta folyik, hogy Fico önálló pártot hozott létre. Mára már a fiatalabb került föléje az öregebbnek, ami 2000 óta érzékelhető. A politikusok népszerűségi listáján 1999-ben vette át a fiatal Fico az öregedő Mečiartól a vezetést, és ez a sorrend azóta (legalábbis a kettőjük viszonyában) nem változik. Fico már 2001-ben visszautasította, hogy csatlakozzon a HZDS vezette ellenzéki összefogáshoz, ami Mečiar igénye volt. Fico a saját útját akarta járni, le akarta győzni Mečiart, aki politikailag vesztésre állt, mert a nyugati külföld már izolálta őt. Nem véletlen, hogy Fico gyakran hangoztatta: Mečiarral „mint személlyel” nem működik együtt.

Kettejük kapcsolatának már megvan a homályosnak nevezhető múltja. Fico politikai történetében vannak olyan zavaros pontok, amelyek alapján feltételezhető, hogy közöttük és Mečiar között – körülbelül 1993 óta – ismeretlen alapú, mély érdekközösség áll fenn, amely a miniszterelnöki posztért és a legnépszerűbb politikus helyéért folytatott küzdelmük ellenére, folyamatosan létezik és működik. Fico megúsza Mečiar mint miniszterelnök minden radikális és durva leváltási hullámát, és megmaradt azon a jelentős poszton – az Európai Bíróságon Szlovákiát képviselve –, amely fontos hely volt az Európai Unió irányában, és amelyet 1993-ban kapott meg. Fico volt az egyetlen a Demokratikus Baloldal Pártjában, aki az 1994. őszi választásokon nem zárta ki a HZDS-szel való együttműködés lehetőségét, annak ellenére, hogy pártpolitikus társai ezt elutasították. Később is, amikor 1996-ban Mečiar koalíciójának problémái kerekedtek, és az a veszély fenyegette, hogy kormánya szétesik, hogy új választások lesznek, Fico és pártja többször megtámogatta Mečiart a kormányban, sőt annak kisebbségi kormányát is fenntartotta volna.

A koalíció szervezésének másik bizonyítéka: a koalíciót alkotó pártok tömegtámogatása

A tömegtámogatást illetően már a választások előtti felmérések azt mutatták, hogy választóik többsége éppen a később létrejött koalíciós felállást támogatja. Ugyanezt erősítették meg a közvetlenül a választások után elkészített felmérések is. A szavazótáborok kölcsönös szimpátiájának felmérése, a kereszt-pártpreferenciák is ennek a koalíciónak adták a legnagyobb lehetőséget. A társadalom nagyobbik részét tehát éppen ez

a kormánykoalíció elégíti ki a legnagyobb mértékben. Ez a koalíció magában foglalja a három fő értéket: legyen a megfelelő mértékben baloldali, nemzeti-nacionalista és néppárti. (Az is a társadalom nagyobbik részének értékrendjét igazolja, hogy a három párt vezetői – Fico, Mečiar, Slota – tartósan a legnépszerűbb politikusok közé tartoznak.) A nép többsége kívánságának megfelelő koalíció jött létre. Egy koalícióba szerveződött a szlovák társadalom másfél évszázada legjellemzőbb politikai törekvése, a nemzeti, a szociális és a népi (az utóbbihoz korábban társult a katolicizmus is, de a politikai katolicizmus – a kereszténydemokrata mozgalmat kivéve, amely 8–10 százalékos szokott elérni – ma már nem jellemző a társadalomra).

A HZDS szavazótáborának van a Smer szavazótáborához legközelebb álló értékrendje: a rend és a biztonság e koalíció politikusai által gyakran hangoztatott érték. A biztonságok közül a szociális biztonság a legfontosabb, ami a Smer első számú politikai értéke. A Szlovák Nemzeti Párt választói tábora is a Smer tartja a legelfogadhatóbb partner-pártnak. A Smer a maga preferenciáit az előző választáshoz (2002) képest megkészserezte (13,46 százalékról 29,15 százalékra). Elsősorban a szociális szempontból elégedetlen választókat szerezte meg, de a kapcsolat a párt és a választók között ideiglenes, esetleges, nem állandó. A Smer választói a társadalomnak minden csoportjából toborzódtak, a szlovák átlagot teljesen lefedik. A választók magukat általában baloldalra és középre sorolják.

A három párt szavazótáborának egyik legjelentősebb közös nevezője az a remény, hogy e koalíció az, amely a leginkább képes a társadalomban újra biztosítani a rendet, a jogot és a biztonságot. A koalíció összeállításakor tehát Fico teljes mértékben figyelembe vette a szavazótáborok elvárását. Éppen ez lehet az, ami a koalíció stabilitásának társadalmi körülményeit biztosítja. Az új koalíció belső stabilitását pedig szoros érdekeközösségre, érdekegyezésre alapozták.

Az új kormány jellemzői, esélyei

Az új koalíció belső stabilitását az biztosítja, hogy a domináns szociáldemokrata párt szabad kezet kapott a két kisebb párttól saját baloldali szociális programjának megvalósítására. Ezért a „feltétel-nélküliségért” cserébe a két kisebb koalíciós partner – mindkettő jobboldalinak vallja magát – olyan kormányzati pozíciókat kapott, amelyekben megvalósíthatja azokat a törekvéseket, amelyek pártjaikat, különösen pedig a pártelnököket éltetik. A Szlovák Nemzeti Párt és elnöke, Ján Slota megkapta azon tárcák nagyobbik részét, amelyeket a MKP irányított, és így erős befolyást gyakorolhatnak Dél-Szlovákia életére és problémáira. Egyúttal sikerült elűtnie a MKP-t a kormányba jutás lehetőségétől. A HZDS és elnöke, Vladimír Mečiar megkapta az igazságügyi tár-

cát, amivel biztosította a maga és hívei számára, hogy a múltban elkövetett szabálytalanságok, törvénytelenések (és a privatizációs sajátosságok) mikéntjét nem firtatják tovább. Az egyezség tehát a szokásos politikai egyezségnél annyiban szorosabb, hogy a három pártelnök személyes érdekei alapján is kötött. (A kormányulések és kormánydöntések előtt kötelező koalíciós tanács is csupán a három pártelnökből áll.)

A parlamentben a kényelmes abszolút többséget (150 mandátumból 85 mandátum a koalícióé) megszerezték, és olyan gazdasági és politikai érdekközösségbe tömörültek, amely erős kormányzást tesz lehetővé, feltételezve és megengedve, hogy kibírja a négyéves kormányzási ciklust. Fico kormányfő úgy vélte, hogy nincs e kormányban semmi különös, semmi kivetnivaló, egyszerűen és szabályosan összeállt az addigi ellenzék. Ez az igazi kormányváltás, bizonyos – de eddig még nem világos – mértékű kurzusváltással egybekötve. Az új kormány indulása belpolitikailag (szociális, gazdasági és belügyi szempontok alapján) nevezhető kurzusváltásnak, a külpolitika azonban e koalíció legbizonytalanabb, leghomályosabb eleme. A kormányprogramban a külpolitikai elvek és célok meglehetősen képlékeny, semmitmondó, általános megfogalmazásban szerepelnek.

Sokatmondó tény, hogy az eddigi szlovák kormányok közül a jelenlegiben (amely 16 tagú) vannak a legtöbben, akik az 1989 előtti kommunista párt (KSS, Komunistická Strana Slovenska) tagjai voltak. (Az új kormányfő, Robert Fico 1987 óta volt tagja a KSS-nek.) Sokan vannak, akik szerint a Smer a kormányzás súlya és feszültségei következtében később szét fog esni, s a gyengébbik koalíciós partnerre, a HZDS-re is – bár nem a kormányzás nehézségei miatt – ez a sors vár. Csupán a SNS marad egyben, mert fenntartó ereje mindaddig működni fog, amíg Szlovákiában magyar kisebbség él.

A koalíciónak tehát – legalábbis jelenleg – erős a társadalmi és a belső személyi kohéziós ereje. (Ismeretlen még az, hogy a kívülről, külföldről ható erők hogyan fogják érinteni ezt az összetartó energiát és érdeket.) Ennek alapján fennáll annak esélye, hogy végigviszi a négy évet. A változások legfeljebb a kormány egyes tagjait fogják érinteni, annál is inkább, mert a kormányban több olyan miniszter van, akik nem a pártok elitjeiből kerültek funkcióba, hanem kívülről, szakemberként bevont miniszterek, akiket a miniszterelnök bármikor leválthat.

(2006. augusztus 10.)

Ablonczy Balázs

PÁRIZS-KÉPEK

Kell egy ház. Cs. Szabó László egyik párizsi útinaplójában (*Hét nap Párizsban*) némi lenézésel ír azokról a diákokról, akik nem a Quartier Latin koszos diákszállóiban laknak, hanem „a városszéli egyetemi telepen, pázsitos angol rét közepén, hideg-melegvizes alapítványi palotákban”. Szégyen-nyalázat, magam is ilyenben lakom. Mentségemre legyen mondva, első, Cité Universitaire-beli tartózkodásomkor a Fondation Deutsch angol cottage-ra maszkírozott épületében laktam, és a padló jól láthatóan még a húszas évekből származott: a sok tisztítástól papírvékonyra gyalult, tükörfényes. A Cité alapítói – közöttük feltűnően sok a lotaringiai – a Harmadik Köztársaság tipikus mandarinjai: nagyon republikánus, szabaddóműves és elszántan németellenes társaság, e szép utópista tervvel próbálták közelebb hozni egymáshoz a háborúban megtépzott Európa nemzeteit, a Népszövetség, Genf és Locarno szellemében. A Montsouris park mellett egymás után épültek az alapítványi házak, a nemzeti építészet jegyében: angol college, argentin hacienda, nagyranőtt svéd tanya áll a hatalmas kertben, és van impozáns méretű monacói ház és örmény alapítványi otthon is. Frank Sereninek a Relations Internationales című folyóirat 1992-es évfolyamában közölt tanulmányából azért csak kiderül: nem véletlen, hogy sem német, sem olasz, sem japán ház nem épült a két világháború között. A lotaringiai patrónusok egyáltalán nem szívelték a németeket. Magyar ház felépítéséről sok szó volt a húszas években: Klebelsberg nagyon ambicionálta a tervet, Magyary Zoltánt küldte többször tárgyalni Párizsba, de végül Budapesten bukott meg az ügy: a felépítendő ház nem magyar állami tulajdonban lett volna, s egy ilyen intézmény támogatását a magyar költségvetés nem tette lehetővé. Hírek szállnak arról, hogy az elmúlt tizenöt évben fel-felmerült: lehetne magyar ház is a Citében. Jól értesültek tudni vélik, hogy a harminc éven át üresen álló kambodzsi ház is felajánlották megvételre. A magyar állam jelenleg szobákat bérel a campuson, s az egyik brosúra szerint a Pavillon André Honnorat-ban a múlt tanévben a magyar volt a (relatív) többség: igaz, ott csak másfél tucat szoba van. Talán nem elhanyagolható gesztus lenne a visegrádi országok vagy a szomszédaink felé, ha felvetnénk egy közös „közép-európai ház” lehetőségét.

A fasiszta Olaszországgal szembeni ódzkodás miatt az olasz ház csak 1958-ban készült el. Monstruózus, ötemeletes épület, álantik stílusban, a forgalmas boulevard Jourdan közvetlen közelében. A bentlakók többsége még nem utazott haza, s ahogy a világbajnokságon egyre előrébb jut az olasz csapat, fokozódik a futball-láz. Egyre újabb

papírfecnik jelzik a következő közös drukkolás időpontját. A meccsek estéjén diadalordítások hasítanak az éjszakába, s másnap a ház lépcsőjén lusta tévériporterek érdeklődnek az olasz diákok kedélyállapotáról.

Foci. A sajtó és a közvélemény fanyalogni állt hozzá. A francia–togo-i meccs estéjén D.-nél vacsorázom a Montmartre aljában, a könyvekkel zsúfolt lakásban. D. félig horvát származású, egy vidéki egyetem német tanszékén tanít, és budapesti tartózkodása alatt igen jól megtanult magyarul. S bár némi ironikus mosollyal beszél a francia válogatott szerepléséről, az elnök nyomásgyakorlásáról Zidane-nal kapcsolatban, a Zidane–Domenech ellentét gyökereiről, a desszert után engedelmet kér és bekapcsolja a rádiót, hogy megtudja az állást. A kettő–nullás végeredmény láthatóan elégedettséggel tölti el.

Innen már nincs megállás. A fővárost lassan hatalmába keríti a vb-láz. Az olasz háztól háromszáz méterre van a Charléty–stadion, ahol a meccseket óriáskivetítőn lehet követni. A francia gólokat tévé nélkül is észre lehet venni, mintha az ágyam fejénél ordítóznának egy-egy találat után. A győztes meccs után pedig vagy tízezer szurkoló jön végig a sugárúton, mennek a gyorsvasút megállójához, petárdáznak, túlkölnek, az autók dudálnak. Hajnali egyig. Francia és algériai, marokkói zászlókat lobogtatnak. (A legnagyobb zászló a stadionban rendszeresen az algériai. Pedig a keretben talán Zidane az egyetlen maghrebi, és a magyar sajtó állításaival szemben ő sem arab, hanem kabil.) A kezdeti kedélyes szurkolás, amikor a francia drukkerok portugál lányokkal évődtek a metró peronján, fenyegetőbbre válik. A francia–brazil meccs idején már komoly rendőri készültség vonul fel az utcán. Zs.-vel későn indultunk haza egy ropant rossz vacsora után, és a gyorsvasút kijáratánál rohamrendőrök állnak, lökdösik vissza a tömeget. Bennünket előzékenyen kiengednek. Durrannak a petárdák, amott színes füst száll, itt meg egy atyafinak már betörték az orrát, kiabálás, lökdösődés. Zs. félősen húzódik hozzám, igyekszem játszani a bátrát, de igen-igen megkönnyebbülök, amikor beiszkolunk a Cité kertjébe.

A döntőre némi kárörömmel készülök. Az olasz ház lakói már nem ítélik elég biztonságosnak a Charlétyt, és a tévésobában gyülekeznek. A tizenegyesrúgások idején felmegyek a teraszra, onnan ragyogóan lehet követni a történéseket. Szemben egy söröző, ahol az utcán állva nézik a kivetítőt, idehallatszik a stadion moraja, az első emeletről pedig az olasz tábor reakciói. A sugárúton közben lassan felvonulnak a rohamrendőrök. Elállják a mellékutcák torkolatát, a vízagyú a helyére farol. A virsliárus rohanvást összepakol. A csalódott és a diadalittas ordításokból ragyogóan lehet követni a tizenegyesek állását. Néhány percen belül elindul a tömeg. Elég csendesen mennek, itt-ott egy petárda hallik, egy bátortalan „Allez les Bleus”-kiáltás. A rohamrendőröknek is talán csak egyszer kell beavatkozniuk, kihurcolnak valakit a tömegeből, a vízagyú is nyugton van. A ház olasz lakói viszont örülnek, és különösebben nincsenek tekin-

tettel az utca hangulatára. Derékig lógnak ki az ablakból, olasz zászlókat ráznak és vidáman kurjongatnak. A sugárúton menetelők ezt csak mérsékeltén díjazták: néhányan petárdákkal, kövekkel igyekeznek bedobni a nyitott ablakokon, odavizelnek a ház tövébe, és hangosan szitkozódznak. A ház lakóinak címzett átkozódások közül még a „rohadt raviolizabálók” a legszalunképesebb. Fél egykor már csönd van. Megérte.

Franciaország rettentően csalódott. A meccs előtt – egy közvélemény-kutatás szerint – a válaszadók 83%-a bízott a francia győzelemben. Az újságírók az 1998-as „black-blanc-beur” (azaz a sokszínű – fekete–fehér–arab –) csapat sikere felett érzett öröm elillanásáról, a múlt novemberi zavargások után is továbbélő „francia rosszkedv”-ről írnak. Ugyanabba a folyóba valószínűleg kétszer nem lehet.

Levéltár. Amikor először kiérkezem Vincennes-be, a középkori királyi várban lévő hadilevéltárba (amelyet már sokadszor neveznek át), hirtelen utolér Közép-Európa. A hely hétfőn zárva van. Rendben, azért beiratkozom. Ekkor tudom meg, hogy az épület rossz statikai állapota miatt a látogatók számát csökkentették, időpontot kell kérni, s két-három hét múlva lehet csak bejutni az épületbe. Kis híján leszakad rám az ég. „Miért nem írt előre?” – szegeznek nekem. „Miért nincs fenn a honlapon?” – kérdezek vissza. „Fent van.” „Megnézhetjük. Nincs.” – Ez a beszélgetés már másnap zajlik az egyébként roppant kedves titkárnővel. Az érvek és az egyébként mélységesen provinciális kelet-európai siránkozás hat. Egy hét múlva jöhetnek. Addig a külügyminisztériumi levéltárban, az Archives Nationales-ban ütöm el az időt. Mindenütt ugyanaz a bürokratikus, de végtelenül szervezett és udvarias légkör. Számítógépes rendelés, rendben lévő segédletek, másfél órán belül vagy másnapra megérkező dokumentumok, csaknem szabad fényképezés: utálatos dolog a bezzegelés, de a Magyar Országos Levéltár, vagy bármelyik, csaknem tetszőleges magyar gyűjtemény az 1995. évi LXVI. törvény által állandósított viszonyaira gondolva ez alig elkerülhető.

Vincennes-ben döngő léptű kiskatonák hordják ki az anyagot, körülöttem katonatisztek, fiatal doktoranduszok, idős emberek, akik családjuk vagy egykori alakulatuk történetét kutatják. Kint óránként megkondul a Capetingek várkapolnájának harangja: a kutatás egyszerre demokratikus és mélységesen arisztokratikus ténykedés.

Szemle. Megint elkéstem. Szent fogadalmam volt, hogy ezúttal megnézem a július 14-i díszszemlét, először életemben, pedig irtózom a tömegtől. A Champs-Elysées-n már hetek óta rakják össze a tribünöket, és a Concorde téren hatalmas emelvény ad helyet a köztársasági elnöknek és vendégeinek. Mire útra kelek, majdnem dél. A Denfert-Rochereau téren erősödő dübörgés, és a sarok mögül egyszer csak kikanyarodik két tucat páncélos: nem nagyon értek hozzájuk, van köztük talán csapatszállító, néhány harcokcsi, dzsipék. A járművek oldalain egykori csatahelyek és évszámok: Bir-Hakeim

– 1942, Kabul – 2006, Mitrovica – 1999; ez azért inkább vicces, főleg az utóbbi. Már a díszszemlérlől jönnek visszafelé. A lövegtoronyokban, vezetőülésekben tisztek feszítenek és vidáman integetnek a járókelőknek, a kávéházak teraszán ülőknek. És soha nem lehet igazuk a nemzetkarakterológia egyszerűségében hívőknek: a járókelők és a kávéházak teraszán ülők, ezek a cinikusnak, kíméletlenül racionálisnak mondott párizsiak lelkesen visszaintegetnek, tapsolnak, és fényképezik a katonákat.

A Champs Elysées-n már csak az üres tribünök állnak meg a köztársasági elnök fogadására igyekvő nagykövetek autói hosszú sorban.

Este a köztársasági elnök szokásos interjúját adja a közszolgálati tévében. Ha valakinek ábrándjai lennének a megállapodott demokráciák törésvonalairól, a baloldali-liberális, s alapítója, Serge July távoztát sirató *Libération* illetve a legnagyobb példányszámú napilap, a jobboldali *Figaro* gyökeresen máshogy látja Jacques Chirac szereplését. „Egyetlen emlékezetes pillanat sem volt” – írja Antoine Guiral a baloldali lapban, s egy uralkodása végén lévő, megtépzott monarchát vetít olvasója elé. A *Figaro* a közvetítést egy különteremből követő hű chiracistákról ír, akik vezérük „egyik legjobb médiaszereplését” ünneplik, aki mindig akkor nyújtja a legjobb teljesítményt, amikor éppen bajban van. Ők a második elnöki mandátumát töltő politikus újraindulását sem zárják ki a 2007-es választásokon. Ez volna csak abszurd a javából. Chirac maga egy tökéletes és nagyon francia mondattal hátrítja el az újságírók erre vonatkozó érdeklődését: „Je ne me situe pas dans un temps limité.” Az egyik utódjelölt, Sarkozy talán ha tíz percet töltött az elnöki garden partyn, főként testőrei társaságában. Chirac most nem tért ki viszonyukra, tavaly annyit mondott róla: „Én döntök, ő végrehajt.” Sarkozy innen visszament a közeli place Beauveau-ra, a belügyminisztériumi fogadásra.

Haza. Állok sorban a reptéren, és érzem, hogy baj van. Elöttem fontoskodó francia nyugdíjasok, mögöttem középkorú magyar házaspár, vélhetően nyaralásból jönnek. Hangosan beszélgetnek, ők is nyugtalanok. Ebből késés lesz. Elöl éppen egy ápoltnégygyermekes édesanya adja fel a poggyászát; a legkisebb fiút még fel is kell emelnie, mert nem látszik ki a pult alól. „Nnnna, a magyar anya” – cöcög a férj mögöttem, lenézően. „Á, nem, bordó útlevele van. Biztos francia” – véli a feleség. „Akkor itt élő magyar. Megy haza” – egy férjnek minden körülmények között igaza van. „Ennyi gyerekkel nem csoda, hogy itt él. Próbálná otthon eltartani őket”. Khm.

Nyilván tartalmas nyaralásuk lehetett.

Szívós Donát

A POLICY REVIEW

Összeállította: Balás Gábor

Mostani lapszámunkban a kéthavonta megjelenő konzervatív amerikai folyóirat, a Policy Review 2005 első felében megjelent számaiból szemezgetünk. A lapot a Stanfordi Egyetemen működő Hoover Intézet adja ki. A lap minden száma letölthető az internetről (www.policyreview.org).

A 2005. évfolyam első, február–márciusi számában Stanley Kurtz a nyugati világban tapasztalható demográfiai folyamatoknak és a nyugati civilizációban megfigyelhető kulturális csatáknak a kapcsolatait vizsgálja *Demographics and the Culture War* című cikkében.

A világ demográfiai katasztrófa felé halad. A demográfusok számítása szerint átlagosan 2,1 gyermeket kellene szülni életük folyamán a nőknek ahhoz, hogy a modern társadalmak képesek legyenek magukat újratermelni. Ezt már a modern társadalmak között a legmagasabb termékenységi rátával rendelkező Egyesült Államok sem éri el. A folyamatosan csökkenő termékenységi rátából adódó demográfiai probléma mára már elérte a világ fejlődő országait. 2002 óta a világ népességének egészében a reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabbra esett vissza a termékenységi ráta. A demográfiai folyamatok a társadalmak folyamatos elöregedésével jár együtt, folyamatosan csökkenő gyermeklétszám mellett a születéskor várható élettartam is folyamatosan növekszik.

A probléma pusztán bevándorlással nem megoldható. A fejlődő országok kibocsátóképessége csökken, másrészt olyan tömegű bevándorlás lenne szükséges, amely feloldhatatlan kulturális feszültségekkel járna, amint azt a közelmúlt holland példája is mutatja.

Fenntarthatóak-e hosszú távon ilyen demográfiai folyamatok mellett a társadalmak? A modern társadalmak gazdasági modellje feltételezi a folyamatosan növekvő népességet. A jóléti államokat a fenntarthatatlan szociális kiadások fogják összeropantani, és a folyamatosan zsugorodó piacok a befektetések jövedelmezőségét csökkentve ássák alá a piacgazdaság rendszerét.

Hogyan kerülhető el a gazdasági összeomlás? A kritikus pont, mutat rá Kurtz a demográfiai folyamatok kulcstényezőjére, hogy a folyamat megfordítása csak a termékenységi ráta növekedésével lehetséges. A termékenységi ráta ilyen drasztikus visszaesése azonban három olyan kulcstényezőnek köszönhető, amelyek megfordulása nem igazán várható. Ezek: az urbanizáció, amely a gyermek gazdasági „hasznát” csökkentette, a nők munkába állását elősegítő technológiai haladás, amely a gyermekneveléssel kieső idő költségét növelte meg és a termékenység szabályozását lehetővé tevő techno-

lógiai változások, amelyek valódi döntéssé tették a gyermekvállalást. Ezek a tényezők várhatóan nem fordulnak a visszájukra, ezért a termékenység növekedése csak a kulturális mintákban történő radikális változás esetén lehetséges.

Milyen kulturális változások lehetségesek? Két forgatókönyvet vázolnak fel a témában a közelmúltban megjelent írások. Az egyik forgatókönyv szerint egy új konzervatív fordulat előtt állunk. Ennek több útja is létezhet. Az egyik lehetséges út, hogy amint a demográfiai válság a gazdaság válságához vezet, a megváltozó közhangulat a 60-as évek mozgalmait, a feminizmust, a szexuális forradalmat fogja megkérdőjelezni, az abortusz növekvő elítélését, a család intézményének felértékelését hozva. A másik lehetséges út egyszerűen az, hogy a vallásos családok magasabb termékenységi rátájuk következtében túlszaporodják a szekularizált, alacsonyabb termékenységű családokat, növelve a konzervatív értékrend befolyását. Harmadik lehetséges út, hogy az államoknak a válságra adott pronatalista intézkedései (például családi adókedvezmények) nyomán növekszik a házasságok száma és a házasságban élők aránya, ami a kutatások szerint ugyancsak a konzervatívok arányának növekedését fogja hozni. A negyedik s leginkább valószínű út azonban az, hogy a gazdasági válság nyomán a csökkenő vagy összeomló jóléti rendszer felértékeli a gyermekek gazdasági értékét, vagyis a következő generációk, tanulva a válságévek idős generációjának kudarcából, ismét a gyermekek vállalása felé fordulnak idős éveik biztonsága érdekében. Ez ugyancsak a társadalom konzervatív fordulatához vezethet.

Van azonban egy ijesztőbb forgatókönyv is. A biotechnológia fejlődésének következményeitől már most is sokan tartanak. A genetikai tervezés lehetősége egy csökkenő népességű időszakban komoly veszélyeket hordoz magában, komolyan felvetve annak a lehetőségét, hogy az új eugenika korszaka következék be. A feminizmus és az eugenika könnyen szövetségesei lehetnek egymásnak, „megszabadítva a nőket a gyermekvállalás kötttségétől”. „Ha a feministáknak a nők munkahelyi egyenjogúságáért való küzdelme és ezzel párhuzamosan a társadalom több gyermek iránti igénye közötti választással szembesülnek, nem nehéz elképzelni, hogy a kulturális baloldalon egyesek megoldásként a technológiai kiszereződésért fognak felszólalni” – mondja Kurtz. Ez persze a gyermekek eltárgyasulási folyamatának kiteljesedését is jelentené, tovább gyengítve, sőt esetleg meg is szüntette a gyermek–szülő kapcsolatot, teszi hozzá.

Mivel a konzervatív fordulat és az új eugenika víziója egyenlő mértékben valószínű, komoly intellektuális feladat lesz ezen vízió megvalósulásának megakadályozása, mondja Kurtz.

Ugyanebben a számban több cikk is kapcsolódik az iraki háború körül kialakult vitákhoz. *Michael J. Glennon* azt vizsgálja, hogy a szeptember 11-i támadás és az USA iraki inváziója után az ENSZ szerepének újragondolására felkért tanácsadó testület által készített riport mennyire volt képes újra definiálni az ENSZ szerepét a változó nemzet-

közi környezetben (*Idealism in the U.N.*). Elemzésének konklúziója, hogy a jelentés által üzent idealizmus és a realitásoktól való teljes elszakadás nem az ENSZ szerepének megerősítését, hanem további marginalizálódását hozhatja magával. *Mark Gould* az iszlám vallás sajátosságainak és az iszlám terrorizmusnak a kapcsolatát vizsgálja (*Understanding Jihad*), míg *Ronald D. Asmus* és *Bruce P. Jackson* cikke (*Does Israel Belong in the EU and NATO*) Izraelnek az euro-atlanti szervezetekhez való csatlakozásának esélyét elemzi.

A március–áprilisi számban *David Davenport* és *Jeffrey M. Jones* az írni-olvasni tudás körül kialakult amerikai politikai vitákat elemzik *The Politics of Literacy* című cikkükben.

Az elmúlt 10 évben az Egyesült Államokban az íráskészség kérdése az oktatással foglalkozó akadémikusok vitáiból átcsúszott a politikai viták terébe. Politikai konszenzus kezd kialakulni abban, hogy háborút kell indítani az analfabétizmus ellen, de mind a probléma definiálásában és mérésében, mind a támadás módjában jelentős viták zajlanak.

A történet a 80-as évek végén, Kaliforniában kezdődött, amikor egy politikai ambícióktól fűtött állami oktatási főfelügyelő, *Bill Honig* átfogó reformot indított az állam oktatási rendszerében. Ennek középpontjába az olvasást állította. Reformját a teljes nyelv (*whole language*) mozgalom módszertanára, egyesek szerint inkább csak filozófiájára építette. Lényege, hogy a gyerekek a szavakat nem a betűkön keresztül felépítve, hanem szövegkörnyezetében megértve tanulják meg. Az 1994-es teszteredmények azután nagyon sötét képet festettek a kaliforniai gyerekek íráskészségéről. A felmérésben részt vevő államok gyerekei között a kaliforniaiak a legrosszabb eredményt érték el. Az eredmények komoly politikai fölzúdulást eredményeztek, politikai és szakpolitikai vitákat indítva el a kérdésről.

Texasban *George W. Bush* – még kormányzóként – a 90-es évek közepén indított támadást az írástudatlanság ellen. A számonkérhetőséget állította a középpontba. Állami tesztrendszer vezetett be az iskolák között, meghirdetve a „vissza az alapokhoz” politikáját. Az eredményt sokan „texasi csodaként” emlegetik. Azon harmadikos diákok aránya, akik átmentek a teszten, 2004-ben 91%-ra nőtt a 10 évvel korábbi 76%-ról. A csodát sok kritika érte, elsősorban azért, mert valódi eredményt nem ért el az íráskészség fejlesztésében, mert a tanárok nem írni, hanem csupán tesztet kitölteni tanítják meg a diákokat, ugyanakkor kétségtelen, hogy komoly politikai eredményt hozott *Bush* számára.

Clinton elnöksége alatt érte el először az írástudás kérdése a szövetségi politika szintjét. 1997-ben az információs gazdaság nemzetközi versenyében elengedhetetlen íráskészségre hivatkozva egy szövetségi sztenderdeken és szövetségi támogatáson nyugvó politikát akart bevezetni a *Clinton*-adminisztráció. A reform megbukott. A demokraták a reformtól a kisebbségi gyerekek esélyeinek csökkenését féltették, míg a republikánusok a korábban helyi szintű politika államosítása miatt elleneztek azt. A szövetségi

csatát is Bush nyerte meg e kérdésben. Talált egy hiteles tudóst Reid Lyon személyében, aki az általa Texasban bevezetett betűzős, tesztíró módszer hitelessé tette, majd Bush kihasználva a republikánusok vonzódását a „vissza az alapokhoz” módszerhez, elfogadtatta velük a *No Child Left Behind* törvényt, amely jelentős szövetségi támogatást juttatott azon államoknak, amelyek komoly erőfeszítéseket tettek az olyan oktatásügyi prioritások végrehajtásában, mint például a tesztírás és az íráskészség fejlesztése. Így megőrizve az állami autonómiát sikerült szövetségi szintre felhozni az íráskészség ügyét.

Miközben a politika megszerezte magának a témát, a kérdés szakpolitikai kérdései körül fennmaradtak az ádáz viták. Az alapkérdések: hogyan kell tanítani, hogyan kell mérni és hogyan lehet fejleszteni az íráskészséget?

A módszer körül zajló vitába két szekértábor ásta be magát. Az egyik a hangzókra és készségekre alapozza az írástudást, a másik a megértésre esküszik. A vitát kulturális és politikai célok is támogatják. A betűzős módszer apró blokkokra bontja fel az írást, és a gyerek készségeinek fejlődésével egyre bonyolultabb szövegeken építi fel az íráskészséget. A megértésre alapozott módszer a szavakat tanítja meg szövegkörnyezetükben a diákoknak, majd utána fejleszti ki azt a készségüket, hogy részekre bontsák. Ez utóbbi iskolának a része a teljesnyelv-mozgalom, amely már nem is csak a szavakat, de az egész szöveget kívánja megértetni a diákkal, ebből visszabontva a szavakat. Ez az iskola természetesen sokkal érzékenyebb arra, hogy milyen szövegeket olvastatnak a gyerekekkel, és az „értékes” irodalom minél hamarabbi olvasását ösztönzi, beemelve a kulturális kánon feletti politikai vitát is a gyerekek írásktatásába. A betűzős módszert általában azért támadják, mert nem építette be az elmúlt harminc év olvasáskutatási eredményeit az oktatási módszerbe, a megértésalapút pedig azért, mert egyelőre képtelen választ adni a romló írás-olvasási teljesítményekre.

Nem kisebb vita zajlik az eredmények méréséről. Három mérésfajta áll rendelkezésre: a National Assessment of Educational Progress (NAEP), a Program for International Reading Literacy Study (PIRLS) és a Program for International Student Assessment (PISA). Az eltérő módon mérő, eltérő időhosszúságú és eltérő összehasonlíthatóságú felmérések rendszerint az adatok eltérő értelmezését is lehetővé teszik. Néhány eredmény azért konzisztens. Az elmúlt harminc évben nem javult az amerikai gyerekek átlagos szövegértése, ellentétben például a matematikai készségek fejlődésével. Míg a kis gyerekek olvasási készsége nemzetközi összehasonlításban átlag feletti, harmadév után fokozatosan esik a teljesítményük, és 15 éves korukra a nemzetközi átlag alá esnek. Végül az is nyilvánvaló, hogy a fekete és a latin-amerikai szülőtől származó gyerekek minden évfolyamban lényegesen rosszabb írásteljesítményt értek el, mint a fehér és ázsiai származású kortársaik.

Mindezen eredmények alapján kialakult egy befolyásos koalíció politikusokból, üzletemberekből és konzervatív akadémikusokból, akik szerint az USA írástudási válság-

ba került, és emiatt jelentős reformokra van szükség. Velük szemben áll a zömében a jelenlegi közoktatási rendszert támogató csoport, melynek képviselői szerint az előbbi koalíció az adatok félremagyarázásával és túlértékelésével maguk teremtenek válsághangulatot, pedig a megoldás a problémákra az oktatási rendszer forrásinak növelése és a tanárok továbbképzése lenne. Természetesen ez a csoport a tesztek magukat is támadják, hogy azokkal nem lehet mérni az írás-olvasási készséget, mert a tesztekre „gyúrnak” a tanárok is, és különben is tömegesek a csalások.

A reformok iránya tekintetében a fenti két iskola mellett megjelent egy tudományos megközelítés, amely átláthatóságot, a tesztelhető elméleteket és a rendszeres gyakorlati méréseket kér számon a reformokon. Végül megjelent a reformvitában egy negyedik, bár nem túl befolyásos politikai irányzat is, amely az írni-olvasni tudást politikai eszköznek tekinti, mellyel a tömegek elnyomásuk tudatára ébredhetnek, s ezzel elérhető, hogy politikailag aktívabb szerepet vállaljanak saját felszabadításukban. Ez a „cultural literacy” mozgalom nem jutott még ki számottevően néhány egyetemi tanár elefántcsonttornyán kívülre.

Az írás-olvasási tudás politikájának jövőjét jelentősen befolyásolni fogja két tényező, zárja írását a szerzőpáros. Egyrészt úgy tűnik, ez a kérdés tartósan felkerült a szövetségi szintre, másrészt egy erősen pragmatikus és központosító neokonzervatív és neoliberais vonal fogja ezt a kérdést irányítani a közeljövőben.

Ugyanebben a számban *Jennifer Roback Morse* a házasság intézményének védelme mellett érvel libertariánus szemszögből (*Marriage and the Limits of Contract*). Konklúziója, hogy a kisebb államért harcoló libertariánusoknak támogatniuk kell a spontán módon, az emberek szexuális ösztönén alapulva létrejövő társadalmi intézményt, a házasságot, s meg kell védeniük azt mindenfajta detronizálásától, mert erős, a szexuális élet és a gyermekvállalás szempontjából elsődleges házassági intézmény hiányában a személyi kapcsolatok szabályozása az állam nagyobb szerepvállalását fogja igényelni.

A június–júliusi szám *Lee Harris* egy hosszabb írásával indul *The Future of Tradition* címmel. Alapkérdése, hogy az ismét fellángolt kultúrharokban, hogyan lehet és miért kell megvédeni a kulturális hagyományokat.

Formájukban és vitáikban különböző kultúrharok folytak az évezredek folyamán, de az alapmotívum nem változott – mondja Harris: olyan csoportok vették támadás alá a hagyományos értékeket, akik kiváló képességekkel bírnak absztrakt gondolatok kezelésében, és egy új, forradalmi értékrendet ajánlanak. Módszerük is mindig hasonló: az ésszerűséget kérik számon a hagyományokon. Milyen jövő áll a hagyományok előtt egy olyan világban, amelyben az ésszerűség egyre inkább eluralkodik?

Végignézve a stratégiákat, amellyel a hagyományokat védték a 12. századi zsidó filozófus Maimonidestől kezdve Hayekig, Harris megállapítja, hogy valamennyi érvelés, védelem azon bukik el, hogy tévesen áll hozzá a hagyomány természetéhez.

Harris a hagyományt a zsigerekben élő viselkedési normarendszernek tartja, amelynek ideológiája, indoklása nem több az emberi gondolkodás által a hagyomány köré épített mesterséges struktúránál, de nem összetévesztendő magával a hagyománnyal. Ezt kell szem előtt tartanunk, amikor beszállunk a hagyomány hasznosságáról szóló vitákba. Szét kell választani a hagyomány zsigeri viselkedési értelmének hasznosságát a hagyomány ideológiai körítésének hasznosságától.

Mivel a közösség éppen ezeken a zsigeri viselkedési normákon alapszik, az egyének a hagyomány diktálta viselkedést zsigerileg követve válhatnak a közösség tagjává, ezért a közösség léte szempontjából értelmetlen is feltenni azt a kérdést, hogy hasznos-e ez a hagyomány a közösség számára. A hagyományok, mint zsigeri viselkedési elemek, éppen ezért sokkal stabilabbak, mint az őket körülvevő ideológiai máz, amelynek lebomlása és átalakulása után is fenn tudnak maradni. A hagyományok természetesen változhatnak, sőt vannak esetek (a reneszánszkorú Európa vagy Japán a 19. században), amikor teljesen átalakulnak, ugyanakkor érdemes meglátni, hogy ezek a folyamatok éppen azért lehetségesek, mert a hagyomány nemcsak őseink örökségeként, hanem a kor emberének innovatív adaptációja által él.

Hogyan jönnek létre, adódnak át, maradnak fenn a hagyományok mint viselkedési formák? Ahhoz, hogy az ilyen átalakulások megtörténhessenek és fennmaradhassanak, szükséges, hogy a társadalom kollektív zsigeri memóriájában képes legyen rögzíteni a változtatás okait: honnan jöttünk, s miért nem akarunk oda visszatérni. Ilyen zsigeri tudásátadására a leghatékonyabb és legbiztosabb intézmény a család, amely intézmény ezért nemcsak biológiai szerepet tölt be a társadalom reprodukciójában, hanem etikait is. Ebben az intézményben kell kifejlődnie annak a viselkedésnek, amelylyel létrejön egy olyan ember, aki nemcsak azt tanulja meg, hogyan viselkedjen, hanem egyúttal azt is, hogy ezt a tudást hogyan adja át gyermekeinek. A hagyomány utódainknak történő átadásakor megtanítjuk nekik, hogyan neveljék unokáinkat. Ez adja társadalmunk generációkon átnyúló stabilitását.

A hagyományok értéke tehát nem elsősorban a múltban betöltött szerepükből, vagyis abból következik, hogy mennyiben segített nekünk civilizációnk fennmaradásában, hanem abból ered, hogy mennyire segít minket a jövőbeni civilizációnk működésében.

Hogyan adjuk át ezeket a hagyományokat? A család az egyetlen olyan intézmény, mondja Harris, amely úgy hat a viselkedésünkre, hogy nem pillanatnyi állapotunkban vizsgál minket, hanem egész életünk pályáját látja maga előtt. Míg a barátok, munkatársak és minden egyéb intézmény arra tanít minket, hogyan, mi *módon* éljünk, a csa-

lád életcél ad. Ez a család legfontosabb etikai kontribúciója szocializációnkhoz, meghatározza, mivé akarjunk válni.

Itt érünk el a másik kulcstényezőhöz a hagyományok értelmének megértésében. Nem absztrakt ideák átadását követi a hagyományok átadása, hanem élő, hús-vér példákat mutat fel a gyerek elé, *tündöklő példákat* – mondja Harris. Az a társadalom, amelyekben az emberi példaképek követése helyett absztrakt emberi ideák követése válik céllá, a jobbra válás leginkább motiváló tényezője és a hagyomány átadásának módja vész el. Éppen ezért a tündöklő példák elleni támadás, az ikonok ledöntése a legveszélyesebb a kulturális harcban, amely az azt körül vevő gondolati máz elleni támadásként jelentkezik. A házasság intézményét véve például, a szüleink, nagyszüleink által közvetített házasság-ideál iránti vágyunk helyett a házasság intézményének definiálását kérjük tőlünk. Nevet adnak a hagyományban gyökerező házasságnak, mint „hagyományos házasság”, ezáltal a korábban létező tündöklő példa mint a példakép egy lehetséges megjelenési formáját definiálják. Az ezen úton haladó kultúrharc a hagyomány átadásának folyamatán keresztül támadja.

Az orwelli „újbeszél” győzelmét látjuk, amelyben azok, akik egyszerűen csak szeretnék élni a megszokott módon az életüket, nem találhatnak szavakat arra a cselekvésre, amit eddig természetesnek tartottak. Ez a folyamat lassan a viselkedési formák, vagyis bármiféle hagyomány átadását veszélyeztetik, mert az átadás egyetlen garanciája, a példakép vész el.

Ugyanebben a lapszámban *Kenneth Anderson* cikke az amerikai legfelsőbb bíróság egy 2005. márciusi ítélete kapcsán azt elemzi, figyelembe szabad-e venni az amerikai alkotmányos ítélezésben más államok, illetve egyéb nemzetközi szervezetek alkotmányos normáit. *Henry Sokolski* cikke az iráni atomprogram lehetséges következményeit, míg *Paul T. Hill* a blairi iskolareform eredményeit elemzi.

Demmel József

AZ EMPÁTIA TUDOMÁNYA

Kiss Gy. Csaba: *A haza mint kert*. Nap Kiadó, Budapest, 2005, 228 oldal, 2440 Ft

Miért érdekes számunkra Közép-Európa? Németh László több mint fél évszázaddal ezelőtt, egy, a közép-európai népek kapcsolatáról szóló esszéjében így fogalmazta meg: „nem egy anyától lettünk, de egy sors tejét szíttuk. Ez a közös tej út ki történetünk, társadalmunk és politikai küzdelmeink hasonlóságában. Különösen a német-római birodalom és a kelet népviharai közé szorult duna-kárpáti népek sorsában mennyi az azonos. Még a nagy dátumaik, a nagy politikai és irodalmi szerepeik is csaknem ugyanazok.” (*Most, Punte, Silta*, 1940)

Ezt a „szellemi testvériséget”, a Kemény G. Gábor által *dunai mikrokozmosznak* nevezett Közép-Európa irodalmi világát járja körül *A haza mint kert* című kötetében Kiss Gy. Csaba. Németh László előbb idézett munkájának záró soraiban azt írja, hogy a térségbeli író, művész, tudós „a másik nép kulturális kincseibe a magáiként markolhat”. Ezt teszi a szerző is immár ötödik olyan kötetében, melyben „a Balti-tenger, a Fekete-tenger és az Adria” közti térség kis és közepes nagyságú népeinek kulturális-irodalmi kapcsolatait és párhuzamait rajzolja meg. „Akarjuk vagy nem, az úgy nevezett nagy világ sokkal inkább hasonlónak gondol bennünket, mint ahogy mi egymást. Lehet, hogy nekik van igazuk.” (63)

A kötet 18 írása (melyek közül hét először jelenik meg nyomtatásban magyarul) három részre oszlik, mindegyik hat-hat esszét tartalmaz. A *Közép-európai dilemmák* címet viseli az első, leginkább párbeszédre, vitára, közös dolgaink kibeszélésére serkentő rész. A maga egészében szemléli a térséget, felveti egymás megismerésének általános problémáit, s néhány helyütt megkísérel választ adni rájuk. A *Malomkövek* című írás Németh László Közép-Európa-szemléletét mutatja be, és azt a következtést vonja le, hogy a kölcsönös szellemi kapcsolatok magyar képviselőjének gondolatai még ma is érvényesek, hiszen manapság sokszor nyugati szemüvegen keresztül, az előkelő idegen fejhordozásával tekintünk a szomszéd népekre, „mintha megismerhető és megérthető volna ez a velünk összenőtt világ a globális kultúra kódjával” (25). Két másik tanulmány (*Emlékezetünk közös helyei, Mítoszok, nemzetek, szlovákok, magyarok*) témája „az empátia tudománya” (55). A nemzeti mítoszok, a nemzeti panteonok a legtöbb esetben úgy épülnek fel *Köztes Európában*, hogy rögtön keletkezésükkor egymással szemben helyezkednek el. A szerző szerint a mítoszokat nem kell (és nem is lehet) elvetni, csak be kell látni korláto-

zott, az adott kultúra határáig terjedő érvényességüket, ezután pedig egymás mellé helyezni őket. A kiindulópont az lehet, hogy mindegyik elbeszélésfűzér érvényes, de csak saját körében. Így lehetne közös narratívát szerkeszteni, s közös panteont fölállítani, ahol egymás mellett áll a szlovák Ľudovít Štúr, a magyar Kossuth Lajos, a cseh František Palacký és a lengyel Bem József. De ide kerülhetnének a Hunyadiak is, hiszen – amint az egy későbbi esszéből (*Történelem és nemzeti hőroszok a közép-európai himnuszokban*) kiderül – szerepelnek mind a magyar, mind a román himnuszban. Továbbá „Az emlékezet közös kalendáriumába olyan eseményeket kellene fölvennünk, mint 1956 magyar forradalmát, Csehszlovákia 1968-as tavaszát és 1980–81 lengyel Szolidaritását” (13). A gyakorlatban ez a történelemtankönyvek és tankönyvek egyoldalú szemléletének módosítását jelentené.

A következő, kapcsolattörténeti esszesor íásaiban Kiss Gy. Csaba egy-egy közép-európai nemzet irodalmi szövegeit használja forrásként, és azt vizsgálja, hogyan jelenik meg bennük egyes szomszéd népek egy-egy szimbolikus helye vagy alakja. Mickiewicz magyar recepciótörténetéből kiderül, hogy a költő magyarországi népszerűségét nem annyira irodalmi életművének köszönhetette, mint inkább annak, hogy a száműzetésben élő lengyel szabadsághőst testesítette meg. Két másik értekezés tárgya Tokaj és a tokaji bor ihletette lengyel irodalmi alkotások, illetve a jeles szlovák irodalmárnak, Ján Kollárnak a híres borvidékről szóló gondolatai. Szerepel még egy írás a Krúdy-művek lengyel motívumairól és Fiume magyar irodalmi kultuszáról.

Érdemes bővebben is ismertetni a „Hazafiak” és „pánszlávok” a felföldi kisvárosban című esszét. Egy magyar és egy szlovák regényt (Mikszáth: *Beszterce ostroma* és Svetozár Hurban-Vajanský: *Gyökér és hajtások [Koreán a vnyhonky]*) alapul véve elemzi a szerző a két fogalmat, a dualizmus korabeli Felső-Magyarország két szembenálló társadalmi-politikai csoportját. Így a szlovák és a magyar regény egymás tükörképe lesz, hiszen Mikszáthnál a „hazafiak” állnak szemben a „pánszlávokkal”, Vajanskýnál az „elfajzottak” (*odrodili*) a „nemzethűekkel” (*národovci*). A két értékrendszer között abban is különbség van, hogy a magyar író nem minősíti az asszimilációt, a szlovák viszont elítélőleg szól róla. Ebből következik, hogy Vajanskýnál (érdekesség, hogy ő egy jelenetben feltűnik Mikszáth regényében) a két szembenálló fél mi- és ők-csoportként jelenik meg, így „a mi-csoport érkeinek, magatartásmintáinak, sztereotípiáinak megfelelően formál véleményt” (138). Az esszé kettős tükör elé helyezve, több oldalról, és így pontosabban tudja ábrázolni a két fogalmat.

Az utolsó rész *A himnuszok kertjében* címet kapta, s a kötet legkoherensebb harmadát képezi, hiszen a hat tanulmány vizsgálati anyaga az eddigieknél kötöttebb: a közép-európai nemzeti identifikáció kánonjához tartozó versek. A hivatalos állami himnuszok mellé a szerző beemeli a legfontosabb, nemzeti jelképpé vált költeményeket is (a bolgár, cseh, horvát, lengyel, litván, magyar, román, szerb és szlovák nemzet irodalmi szimbó-

lumait), hiszen a térségben gyakran az önálló állam keretei nélkül született meg a modern nemzet, és „a nemzetet építő igyekezet gyakran a létező állami-birodalmi keretek széttörését tűzte ki célul” (169). Így kerül sor a *Hymnus* elemzése mellett a *Szózatra* és a *Nemzeti dalra*, vagy a szlovák himnusz (*Nad Tatrou sa blýska – Villámlik a Tátra fölött*) mellett Samo Tomášik *Hej, szlovákok* és Karol Kuzmány *Dicsőség a nemeslelkűeknek* című költeményére.

A szimbólumkutatás ezen vonulata azért lényeges, mert a modern nemzet megteremtésének történetével szoros kapcsolatban áll az a folyamat, amelynek eredményeként egy irodalmi szövegből nemzeti himnusz lesz – hiszen a nemzetet is részben narratívák és szimbólumok teremtik meg. A nemzeti himnusz kijelölése pedig kölcsönhatásban van az adott nemzet önképének formálódásával. „A kiválasztásban valószínűleg szerepet játszik az a tényező, hogy miképpen látja, azaz kívánja látni magát a szóban forgó közösség, továbbá magának a szövegnek szintén van autosztereotípiát alakító-erősítő szerepe.” (211)

A himnológiai kutatás egyik megközelítési módja az esszéekben a vizsgált szövegekben fellelhető nemzeti jelképek, jelképrendszerek összevetése, párhuzamba állítása. Ilyen a címadó írás, a himnuszokban Édenként, Kánaánként, Árkádiaként megformált hazát, a nemzeti tájat ábrázoló jelképekről beszél, továbbá a folyókat mint az egyes közép-európai országok földrajzi mitológiájának fontos alkotóelemeit a középpontba állító esszé. Harmadikként ide sorolható a himnuszok történelmi dimenzióját, a történelmi személyek által kifejezett jelképiséget bemutató írás. Egy tanulmány a horvát himnuszról kiindulva vizsgálja a közép-európai himnuszokat, aminek oka, hogy Antun Mihanoviæ költeményének van a leggazdagabb, legszínesebb kultusza. Megjegyzendő, hogy Kiss Gy. Csaba egyik érve a kultusz erősségére az, hogy a horvátok kívül kevés himnusznak van emlékműve, így a tanulmányt aktuálissá teszi, hogy nemrég Kölcsey versének is állítottak szobrot Budakeszin.

Összefoglalásul álljanak itt az első esszé záró sorai: „Mi, vagyis magyarok, szlovákok, lengyelek, csehek és többiek akarva-akaratlanul foglyai vagyunk közös múltunknak, kísért bennünket ellentéteink és együttműködésünk emléke, ezért a múltért, közös örökségünkért – mindenekelőtt pedig értelmezéséért – egyedül mi viselünk felelősséget.” (13)

Ötvös István

IFJÚSÁGI HARC

Joël Kotek: *Az ifjú gárda. A világ ifjúsága a KGB és a CIA között 1917–1989.* Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2005, 426 oldal, 4000 Ft

A kommunizmus számos jellegzetességei közül minden bizonnyal az egyik legfontosabb a társadalom totális átalakításának szándéka lehetett. Aki viszont ilyesmire adja a fejét, korántsem egyszerű dologra vállalkozik, hiszen demokratikus körülmények között az embereket meg kell győzni igazunkról, ami nem mindig megy könnyen. (A Szovjetunióban a dolog persze sokkal egyszerűbb volt, hiszen például amikor Sztálin, még a polgárháború alatt, ellátogatott Caricinba, egyszerűen a Volgába lövette a „burzsujokat”, és átalakult a társadalom, burzsuj meg az lett, akire ő azt mondta, s ezzel a kör bezárult.)

No de mit tegyünk azokkal a nyugati országokkal, ahol a demokratikus intézményrendszer a fentebb említett, tagadhatatlanul hatékony, de a legkevésbé sem elfogadott megoldásokat kizárja? Persze a pártot fel lehet kínálni mint alternatívát, de a választók csak olyanok, hogy vagy szavaznak rá, vagy nem. A kommunista alternatíva különben sem volt túl vonzó az I. világháború után. Egyrészt azért nem, mert egy harcias eszmerendszer eleve nem volt pozitív a négyéves öldöklés után, másrészt arra az alapdoktrínájára, mely szerint az „első csapást a középrétegekre kell mérni”, olyan társadalmakban, amelyek nagyobbik része saját magát is „közép”-ként definiálta, és így a „csapás” személyében is érintette, nem volt vevő. Így hát – ha mégoly népesnek tűnő pártok jöttek is létre – valójában a társadalomnak csak egész kis részénél talált értő fülekre a leninista agitáció.

Ebben a helyzetben szatellitszervezetek létrehozása jelentett kiutat, és az alkalmazott taktikának természetesen központi eleme volt az ifjúsági szervezetekbe történő behatolás. A szervezést a két világháború között a Komintern tartotta kézben, néhány olyan profi szervező vezetésével, mint Willy Münzberger, az aktivista ideáltípusa.

A folyamat ugyan megindult, de valódi eredményeket csak a 30-as évek népfrontpolitikája hozott. Targyát elemezve ugyanakkor Kotek hangsúlyozza: ez a korszak csupán taktikai újítást hozott, valójában az ifjúsági szervezetek körében ugyanaz a „lenyúló-átállító-bekebelező” politikai cél érvényesült.

Ekkoriban az antifasiszta és pacifista jelszavak mellé nagyon könnyen lehetett felsorakoztatni azokat is, akik nem feltétlenül voltak kommunisták, de baloldali gondolkodásuk, „ingerenciájuk” könnyedén a társutasok táborába terelte őket. Kotek nem tagadja sem a

baloldal, sem a pacifizmus létjogosultságát, csupán arra emlékeztet mindannyiunkat, hogy a számunkra ezért-azért szimpatikus jelképek melletti felsorakozásunk könnyen tévútra vihet bennünket. Az antifasiszta jelszavak hangoztatása átmenetileg megoldotta a problémákat, ugyanakkor pont a háború kirobbanása és a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán kibontakozó politikai harc leplezi le – persze ilyen egyértelműen csak az utókor számára – a kriptokommunista ifjúsági vezetőket. Hiszen 1939 augusztusa után, amikor a nyugati államok – legalábbis elméletileg – felvették a harcot a hitlerizmussal, a szovjet instrukciókat követő kommunisták a háborút „imperialista” összecsapásnak bélyegezték, és elítélték. A nem kommunisták viszont azt látták, ami valójában történt: a demokráciák megkezdtek önvédelmi harcukat a nácizmus ellen. Ebben a helyzetben a Komintern utasításait követni egyenlő volt a legócskább defetizmussal és a hazaárulással. A kommunista szervezetek/pártok villámgyorsan össze is csuklottak, tehát az adott körülmények között a szatelliteszervezetekben tevékenykedő „torpedók” (ahogyan a kriptokommunistákat Kotek nevezi) maradtak a párt politikájának hatékony eszközei.

A kilátástalan helyzetet végül Hitler oldotta meg, amikor megtámadta a Szovjetuniót, a kommunisták tehát immár minden lelkiismert-furdalás nélkül csatlakozhattak az ellenálláshoz, ahol aztán ott folytatták, ahol 1939-ben abbahagyták. Hiszen már De Gaulle-tól tudjuk, hogyan is nézett ki az a versenyfutás, amit a kommunisták és az ő hívei folytattak a helyi hatalmi szervek megszervezésért 1944-ben. Az ellenálláson belül ugyanis a kommunisták – miközben persze valóban küzdöttek a német megszállók ellen – a többi ellenálló csoport elszigetelésén is dolgoztak, és ahol lehetőségük nyílt, a vezetést is átvették.

A háború utáni időszakra tehát már készen állt a technika, számos „torpedó” és sok olyan szervezet, amelyre rá lehetett építeni a következő időszak politikáját. A kérdés már csak az volt, létre lehet-e hozni egy olyan nemzetközi ernyőszervezetet, amelynek segítségével minél nagyobbat lehet „meríteni” a nemzetközi ifjúságból. És persze jelszó is volt még bőven, hiszen ki szállhat szembe olyan nemes célok megvalósításával, mint a gyarmati népek felszabadítása vagy a liberális szabadságjogok kivívása?

Itt ér el Kotek ahhoz a részhez, amely – túl a két világháború közötti időszakon – valóban érdekli, a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség (DIVSZ) és a Nemzetközi Diákszövetség történetéig. Mindkét szervezet nemzetközi ernyőszervezetként működött, tagjai sorában keleti és nyugati ifjúsági szervezeteket tömörítve. Azonban a vezetőségük erősen kommunista befolyás alatt állt, tehát – legalábbis a közép-európai országokban lezajlott fordulatig – a moszkvai politika kiszolgálóiként működtek – állítja Kotek. Árnnyalt elemzésében részletesen ismerteti azokat a személyeket, akik megpróbálták útját állni ezeknek a törekvéseknek, és azt is megpróbálja bemutatni, hogyan és miként gátolták ezeknek az embereknek működését azok, akik kizárólag egyetlen célt követtek: Moszkva utasításait betartani.

A politika tehát sikeresen működött, egészen addig, amíg a közép-európai országokban, és azon belül is Csehszlovákiában nem történt meg a nyílt hatalomátvétel, hiszen ez – ha nem is mindenkinek – legalább néhány ifjúsági vezetőnek felnyitotta szemét. És ezzel megkezdődött egyfajta erjedés.

A pontot az i-re az amerikai hírszerzés tevékenysége tette fel, amikor is a CIA központjában úgy döntöttek, hogy a moszkvai csápokot csak úgy lehet leválasztani az ifjúsági szervezetek testéről, ha maguk is hasonló eszközökkel élnek, és pénzzel, információval látva el az ellentétes politikai irányultságú szervezeteket, a saját befolyási övezetüké teszik azokat. Végül – ahogy Kotek fogalmaz – kialakult a kiegyensúlyozott rendszer. Nagyjából az 50-es évek közepére már a jól pénzelt kommunista befolyásoltságú szervezetekkel hasonlóan jól felszerelt nyugati szervezetek álltak szemben. Mindezt leginkább nem azért, mert a kommunista eszméktől saját országaikat féltették, sokkal inkább azért, hogy a harmadik világ (jövendő) elitjét nehogyan Moszkva karjaiban találják.

És ezen a ponton érünk vissza történetünk elejére, pontosabban ahhoz az alapkérdéshez, amelyet Kotek már nem tesz – mert nem tehet – fel. Ha a világban kialakul egy uralmi technika – jelesül a háttérből irányított szatellit-szervezetek rendszere –, lehetséges-e, és ha igen, hogyan kihátrálni ebből, elengedni kezüket és valóban a „civilerekre” bízni saját maguk megszerzését? A technika adott, személyek mindig találhatók. Lehet-e ezután – a tömegdemokráciákban, ahol minden egyes személy politikai véleménye számíthat – ilyen manipulált szervezetek nélkül élni? A hatalmon levők vagy a hatalom felé haladók számára már itt a lehetőség, akkor már kizárólag csak rajtuk múlik – éppúgy, mint számos más politikai technika esetében –, hogy élnek-e vele, és ha igen, hogyan teszik.

Serédi György Kalinkán, 1958

A HEGY SZEME

Regula Oculorum. Fotográfiai bencés szerzetesek hagyatékából, Pannonhalmi Bencés Főapátság (a kiállítás 2006. november 11-ig látogatható)

A Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeiben a Benedictina, amely az elhunyt rendtagok hagyatékát tárolja, nemcsak szokványos iratokat őriz: majdnem százezer azon felvételek száma, amelyek bencés szerzetesek hagyatékából kerültek az apátság gyűjteményébe. Vannak köztük elismert s a maguk idejében számontartott fotográfusok, mint Palatin Gergely (1851–1927) vagy a kevésbé ismert, de szintén érzékeny fotográfus: Rados Tamás (1903–1967) vagy Vass Alberik (1911–1999). S mellettük számos ismerős vagy ismeretlen nevű szerzetes bukkan fel azokon a képeken, amelyeket a százezerből válogattak ki a bencés gyűjtemények munkatársai, s rendezett kiállítással Bán András és Bogdán Melinda a pannonhalmi kiállítóteremben.

A főapátság könyvtárában, amelyből hátsó lépcsőn le lehet jutni a terembe, két egyforma nagyságú szobor áll: Szent Istváné és I. Ferencé: e páros jelzi, hogy az első király, a kolostor alapítója, s a magyar történelemben nem túl jó hírű uralkodó azonos megbecsülésben részesült a 19. század első felében, egyetlen okból. I. Ferenc 1802-ben engedélyezte a rendnek, hogy újrakezdhesse működését Magyarországon, viszont kötelességükké tette a tíz középiskolában való oktatást. S lett bencés gimnázium Komáromban, Kőszegen, Győrben, Pápán, Sopronban s számos más helyen, sőt lett olasz gimnázium Szent Márton hegyén, s a legutolsó alapításként: 1945-ben középiskola Csepelen is. Pannonhalma, a győri iskolával együtt az egyházi iskolák 1948-as államosítása után is a bencés képzés központja maradhatott, s egyben egyfajta menedék a bencés lelkiség vagy az üldöztetésben megtört idő szerzetesek számára.

A visszafogottan és elegánsan megtervezett kiállítás (arculat: Pósa Viktor) azonban nem enged semmiféle mártírológiai kísértésnek. Nem az üldöztetésnek akar emléket állítani, nem tukmál misztikus élményeket a látogatóra, ugyanakkor nem is bizalmasodik: nem akar mindenáron „emberközelp” hozott portrékkal beférkőzni a néző kegyeibe. Persze látunk úszó, tarokkozó, nyiratkozó vagy éppen kedélyesen göcögő anyokat; peckeseket és mereveket is; nagyurakat: Kelemen Krizosztomot, Serédi Jusztiniánt vagy a parasztasszonynak maradt nővér mellett, a zöldségeskert kapujában fél-szegen álldogáló bencést: de az egész tárlatnak valóban a szemléltetés, a szemlélődésre való rábírás a vezérgondolata. Az apró és szándékkal nem felnagyított képekre való ráhajolás, az apátság fölött elfutó felhők éles kontúrjai, a fénypázmában álló ifjú szerzetes, a II. világháború végének életképei mind-mind tünődésre indítanak, nem ál-

lásfoglalásra. Nursiai Szent Benedek regulája írta elő a „szemmel olvasást”, hogy a könyvet forgatók ne hangosan igyekezzenek befogadni az előttük lévő szöveget, hanem csak a szemükkel. A sok tízezer képből válogatott tárlat is a szemmel olvasást, a látás tudományát, a látni-tudást kínálja. Tanulságos, vidám vagy éppen statikusságukban is megkapó képeket: szelíd örömet, csendes szemlélődést, a kolostor nagy napjait. Rádiót hallgató szerzetest, új úszómedencéjüket méregető, kobakos novíciusokat, cserkészeket, bakonybéli almaszüretet vagy csillogó pikkelyű halakat, a horgászszákmányt. Bencés költők: Czuczor Gergely, Békés Gellért, Nyulassy Antal, Rezek Román és mások műveiből választott idézetek mélyítik el az élményt, tolakodás nélkül, nem értelmezve a látottakat, csupán csak orientálva a nézőt. Újabb ablakokat nyitva, úgy, ahogy a képek is teszik. S ez a feszültség, az egymás mellé úsztatott jelentések, a képek és az időtlenné stilizált verssorok végül – ravaszul – eléri a hatást, eltűnik az elegáns kiállítás, a múzeumi „shop” zsongása, a képek maradnak, egy ezeréves (külhonban: ezeröttszáz éves) hagyomány emlékei, és az emlékek őrei: szerzetesek, akik e hagyományban élnek, s akik – ezt egy idő után lehetetlen nem észrevenni – tudnak valami egészen bizonyosat, s ez a magabiztosság lengi be csaknem minden fényképüket. Kényelmetlen tudás ez, szembesít a külső élettel, ahol ilyes egyértelműségeknek nincs helyük: ott *egyfelőlők* vannak és *másrészték*. Nincsenek végleges igenek és nemek, sem visszavonhatatlan elhatározások. S az, aki bizonyosságot hirdet, szerfelett gyanús: nyilván megszállott, korlátolt vagy szélhámos. De itt a példa: van bizonyosság.

Bizonyosság az útban, az igazságban, az életben.

Palatin Gergely: Pannonhalma Győrszentmárton felől

Czigány Lóránt

CSÉ LONDONI KÖNYVEI

Érdeklődéssel olvastam Buda Attila beszámolóját a Cs. Szabó László centenáriumi kiállításáról a Petőfi Irodalmi Múzeumban (*Kofferek és könyvek*, Kommentár 2006/1.). Megbízható képet nyújt Csé olvasmányairól, és hogy hogyan épített magának új könyvtárat Londonban az otthon hagyott könyvek helyett. Az ismertetésben van azonban egy mondat arról, hogyan lehetett, illetve nem lehetett hozzájutni Nyugaton 1945 előtt megjelent magyar könyvekhez. Ez viszont kiegészítésre szorul. Az idézet így szól: „ezek [ti. az 1945 előtt megjelent magyar könyvek] beszerzése 1949 után Olaszországban, Nagy-Britanniában a lehetetlennel volt egyenlő” (124). Majd így folytatja Buda Attila: „Hogyan kerülhettek hát 1945 előtt kiadott könyvek mégis Londonba? A magyarázatot az egyik bőröndben elhelyezett, Lengyel Balázs által írt levél rejti: Csé kimondottan rendelt a hazai antikváriumi kínálatból, s itthoni barátai adandó alkalommal, esetleg saját maguk által választott művekkel kiegészítve teljesítették kéréseit.” (124)

Budának teljesen igaza van abban, hogy 1956 előtt Nyugaton nem volt könnyű magyar könyvekhez hozzájutni. Az 1960-as évek elejére azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Nyugaton könnyebb lett 1945 előtti könyvhöz hozzájutni, mint otthon. Ez a (hazai fülnek) meglepő kijelentés magyarázatra szorul.

A jelenség lényegét leírtam az irodalom államosításáról szóló tanulmányomban. Legyen szabad ebből idéznem: „A könyvkereskedelem ellenőrzése gyerekjáték volt. Az államosított könyvterjesztés megszervezi az új könyvek gyors és szakszerű szétosztását, s fokozatosan korlátozza a régi, antikvár anyag körforgását, azzal, hogy a magánantikváriumokat felszámolja és központi raktárakat hoz létre, honnan csak a szűrővizsgát átment könyvek kerülnek újra kereskedelmi forgalomba. [...] A szűrővizsgán kihullott anyag egy részét bezúzták, arra hivatkozva, hogy »ordas eszméket« terjesztenek, ami a bezúzott könyvek kis hányadára tényleg vonatkozott, egy részüket pedig visszatartották központi raktárakban. A Kultúra Külkereskedelmi Vállalat ezeket a könyveket dobta az 1960-as években a nyugati piacra. Ezért volt könnyű Nyugaton a két háború könyveket kapni: elmentek az olvasók, azaz kicsúsztak az ellenőrzés karmai közül, utánuk küldték tehát a tiltott könyveket »kemény valutáért«, hogy legalább így járuljanak hozzá a szocializmus költségeihez. Csodálkozott is a külföldre látogató hazai értelmiségi, hogy az ördögbe tettek szert »ezek a disszidensek« olyan ritka könyvekre, amiket ő otthon összeköttetései kihasználásával évek óta hajkurász eredménytelenül.” (*Nézz vissza haraggal*, 1990, 32–33.)

A Kultúra Nemzeti Vállalat 1950 körül alakult meg, s a kezdettől fogva terjesztett könyveket Nyugaton is. Londoni partnere a Collet's volt, amely kimondottan kelet-európai könyvekre specializált, különös tekintettel a Szovjetunióból származó művekre. Természetesen Illés Béla, Gergely Sándor vagy mondjuk Zelk Zoltán művei is kaphatók voltak a Collet's-nál, mert mint később megtudtam, a kialakult „szocialista kapcsolata” még a spanyol polgárháború idejére nyúlt vissza, onnan ismerte a Kultúra egyik főmuftija a Collet's szintén „spanyolos” főnökét. Volt tehát összeköttetés békeharcosokkal a kapitalista országokban is. Ettől függetlenül nem hiszem, hogy túl nagy forgalmat bonyolítottak volna le magyar könyvekből. Hiányoztak a vásárlók.

1956 után lényegesen megváltozott a helyzet, az új menekültek sokan voltak és igényelték a magyar kultúrát. A Kultúra is ráébredt, hogy a „kemény valuta” „reakciós” könyvekért is kemény valuta, mert a pénznek ugyebár nincsen szaga. Egymás után születtek Nyugaton a magyar könyvekre specializált könyvkereskedések. 1970 körül ment Nyugatra Püski Sándor és szervezte meg az amerikai könyvterjesztést. Londonban már 1960 körül megnyílt a Danubia könyvkereskedés. A tulajdonos, Iványi úr, aki otthon textiles volt, hamar beletanult a szakmába: nem követett el olyan baklövéseket, mint az első időkben. Mikor megjelent például Illyés Gyula új verseskötete (*Új versek*, 1961), bejött hozzá Cs. Szabó és megrendelte, még aznap Szabó Zoltán is megjelent, és ő is rendelt egy példányt. Mindezt akkor tudtam meg, amikor én is megrendeltem a British Museumnak, sőt magamnak is Illyés verseskötetét. Iványi úr úgy gondolta, hogy megfogta az isten lábát. Azonnal rendelt táviratilag ötven példányt Illyés könyvéből. Gondolom, halála után még mindig volt raktáron maradt példány az Illyés-kötetből. Iványi úr mentségére legyen mondva, hamar rájött arra, hogy leszámítva a néhány foglalkozási ártalomban szenvedő író, a vásárlók többsége a két háború között kiadott úgynevezett „lektűröket” kereste. Hogy kiket tartott a magyar kulturális külkereskedelem akkoriban lektűrnek? Minden nem szocialista elkötelezettségű író, Márai Sándorral az élen. Az „efféléket”: Zilahy Lajos, Harsányi Zsolt, Tormay Cécile, Földes Jolán vagy Mollinár Gizella. Tehát az összes két háború közötti olvasmányos könyv szerzőjét.

Mindezt azért tudom ilyen pontosan, mert mint a British Museum magyar könyvek vásárlásával megbízott tisztviselője évekig kapcsolatban álltam a Kultúrával és még sok más könyvkereskedéssel a kontinensen. Pénz volt bőven, a British Museumnak külön kerete volt (a német jóvátételből) a háború alatti bombatámadások által elpusztult könyvek újbóli beszerzésére. A legsikeresebb fogásomat, gondolom, a szakképzett bibliográfus Buda Attila is értékelte volna, hiszen az a Rát Mátyás által indított, muzeális értékű, első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hirmondó (1780–1788) korabeli egész bőrbe kötött teljes sorozata volt, amely valamelyik elkobozott vagy elhagyott főúri könyvtárból került a Kultúrához, bár „nemzeti értéknek” nyilvánított

könyveket a Kultúra sem dobhatott piacra. (Ez esetben sikerült az OSZK-nak megakadályoznia a külföldre szállítást az utolsó pillanatban, s a British Librarynek kárpótlásként meg kellett elégednie a mikrofilmre vett másolattal), egyszerű halandó pedig 1945 előtti könyveket nem exportálhatott az OSZK különleges engedélye nélkül az országból. Ezt persze gyakran kijátszották. (Márai írja naplójában, hogy egy súlyos csomagban megkapta 1945 előtt otthon megjelent könyveit. Nyilván ez vonatkozik a Lengyel Balázs-utalásra is: egyszer-kétszer megpróbálhatta a Cs. Szabó által kért könyveket beszerezni és külföldre juttatni, de ez nem lehetett Csé rendszeres beszerzéseinek forrása. Barátai ugyanis főként saját műveiket igyekeztek kijuttatni Londonba. Londonban az 1960-as évek elejétől, mindent meg lehetett kapni, olyan könyveket is, melyekhez otthon az összeköttetések rendszere sem mindig volt elég.)

Mindezt természetesen személyes emlékekkel is tanúsíthatom. Csével nemcsak kedvenc olasz presszójában, a Pregóban szoktam találkozni, hanem a magyar könyvkereskedésben is szombat délutánonként az 1970-es évektől kezdve, miután visszatértem Amerikából. Iványi úr időnként kávéval traktált bennünket, ez jó befektetésnek bizonyult, nemcsak a beszélgetést tette élénkebbé, de fokozta a vásárlókedvet is. Csé időnként a saját 1945 előtt megjelent könyveiből is vásárolt, ha előkerültek böngészés közben a Kultúra ajánlatából. Egy alkalomra élesen emlékszem: kezébe került egyik háború előtt megjelent könyvének a dedikált példánya. Levette a távolbalátó szemüvegét, és hosszasan nézte a címlapot. Egy idő után kissé merengve megszólalt: „A halottak üzennek.” Megnézhettem a könyvet én is, benne Csé dedikációja Péter Andrásnak, Csé kiadójának, aki a Franklin Társulat irodalmi igazgatója volt, és akit 1944-ben elhurcoltak.

Csével utoljára halála után találkoztam a könyvkereskedésben. Még friss volt a hír, és Iványi úr szomorkás mosollyal elélem tett egy számlát. Csének volt kiállítva, éppen postázni akarta, mikor a halálhírről értesült. Tudta, hogy hagyatéki ügyekben én vagyok az illetékes. Nem szóltam semmit, csak kifizettem Csé helyett.

Úriember még a sírba sem távozhat fizetés nélkül.

Számunk szerzői

- ABLONCZY BALÁZS (1974, Budapest) történész, a Teleki László Intézet főmunkatársa
- BALÁS GÁBOR (1975, Miskolc) közgazdász
- CZIGÁNY LÓRÁNT (1935, Sátoraljaújhely) irodalomtörténész, esszéista
- DEMME JÓZSEF (1982, Budapest) az ELTE BTK hallgatója
- FEJÉRDY ANDRÁS (1977, Budapest) egyháztörténész
- HAMBERGER JUDIT (1955, Jászberény) történész, politológus, a Teleki László Intézet főmunkatársa
- HATOS PÁL (1971, Budapest) történész, az ELTE Bölcsészettudományi Karának oktatója
- HORVÁTH TAMÁS (1968, Budapest) szociológus, a Hidvégi Mikó Intézet munkatársa
- LÁNCZI ANDRÁS (1956, Budapest) filozófus, a Budapesti Corvinus Egyetem tanára
- MOLNÁR ATTILA KÁROLY (1961, Kaposvár) eszmetörténész, a PPKE Bölcsészettudományi Karának és az ELTE Társadalomtudományi Karának oktatója
- ÖTVÖS ISTVÁN (1972, Budapest) történész, a PPKE Bölcsészettudományi Karának oktatója
- PAPP ISTVÁN (1979, Mezőtúr) történész, levéltáros, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa
- RÍZ ÁDÁM (1972, Budapest) történész, kisebbségkutató, a Nemzeti Fejlesztési Ügy-nökség osztályvezetője
- SZALAI ÁKOS (1971, Budapest) közgazdász, a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója

Elfordulás (Poroszlai Valérián hagyatékából, 1940 körül)

**ÖTVEN ÉVE
MAGYARORSZÁGON
A VILÁGIRODALOMÉRT**

**NAGY
VILÁG**
Magyarországi irodalomért
1956
Művelődési és Könyvtári Osztály

Kapható a hírlapárusoknál
és a nagyobb könyvesboltokban
Szekeszlősfő:
1146 Budapest, Hermina út 57-59.